

Історія України

Рівень стандарту

11

Хронологічна таблиця

Дата	Подія
1944 р., вересень	підписано Люблінську угоду, згідно з якою частина українських земель (Холмщина, Лемківщина, Посяння, частина Підляшшя) передавалася Польщі
1945 р., квітень–червень	участь української делегації в установчій конференції зі створення ООН у місті Сан-Франциско (США)
1945 р., червень	укладено радянсько-чехословацький договір, відповідно до якого Закарпаття офіційно включено до УРСР
1945 р., серпень	підписано радянсько-польський договір про державний кордон, який встановили по «лінії Керзона»
1946 р.	прийнято закон про четверту п'ятирічку
1946 р., березень	проведено Львівський псевдособор, наслідком якого став «саморозпуск» Української греко-католицької церкви
1946–1947 рр.	масовий штучний голод в Україні
1946–1949 рр.	період проведення ідеологічної політики «ждановщини» в СРСР
1947 р.	скасовано карткову систему; проведено грошову реформу
1947 р., лютий	підписано радянсько-румунський договір, відповідно до якого Румунія відмовилася від претензій на Північну Буковину
1947 р., квітень–серпень	проведено операцію «Вісла»
1947 р., жовтень	проведено операцію «Захід» — одну з найбільших депортацій населення Західної України до Сибіру і Казахстану
1948 р.	розпочато боротьбу з космополітизмом в СРСР
1951 р., лютий	польсько-радянський обмін територіями; остаточно узгоджено польсько-радянський кордон
1953 р.	«справа лікарів»; відбувся перехід до обов'язкової семирічної освіти; відкрито у Києві перший у світі суцільно-зварний міст за проектом Євгена Патона
1953–1954 рр.	повстання політичних в'язнів у концтаборах ГУЛАГу
1953–1957 рр.	перебування Олексія Кириченка на посаді першого секретаря ЦК КПУ
1953–1964 рр.	період, коли Компартією СРСР керував Микита Хрущов
1954 р.	приєднано Крим до УРСР; перейменовано місто Проскурів на Хмельницький; утворено Черкаську область; приєднано Ізмаїльську область до Одеської

1954 р.	розпочато реалізацію хрущовської надпрограми з освоєння цілини
1956 р.	прийнято «пенсійне законодавство»
1956 р., лютий	виступ Микити Хрущова на XX з'їзді КПРС із доповіддю «Про культ особи та його наслідки»
1956 р., квітень	видано Указ Президії Верховної Ради СРСР про ліквідацію спецпоселень депортованих народів
1957 р.	запущено в СРСР перший штучний супутник Землі — розпочато «космічну еру»; розпочато масове житлове будівництво в УРСР
1957–1965 рр.	період децентралізації управління економікою
1959 р.	розпочато хрущовську надпрограму з вирощування кукурудзи
1959 р.	приєднано Дрогобицьку область до Львівської
1959–1961 рр.	діяльність Української робітничо-селянської спілки під проводом Левка Лук'яненка
1960 р., січень	ліквідовано ГУЛАГ
1960 р.	запущено перший в Україні ядерний реактор
1960–1964 рр.	діяльність Клубу творчої молоді «Сучасник» у Києві
1961 р.	здійснено перший політ людини у космос (Юрій Гагарін); запроваджено Шевченківську премію
1962 р.	здійснено перший політ у космос українського радянського льотчика-космонавта (Павло Попович)
1962–1963 рр.	робітничі страйки і демонстрації у містах Східної, Центральної та Південної України
1963–1972 рр.	перебування Петра Шелеста на посаді першого секретаря ЦК КПУ
1965 р.	ліквідовано раднаргоспи; розпочато проведення економічної реформи під керівництвом Олексія Косигіна; перша хвиля арештів дисидентів
1965 р., вересень	під час презентації в київському кінотеатрі «Україна» кінофільму Сергія Параджанова «Тіні забутих предків» з ініціативи Івана Дзюби, Василя Стуса та В'ячеслава Чорновола відбувся публічний протест проти політики нищення української інтелігенції
1966–1970 рр.	восьма («золота») п'ятирічка
1966 р.	розпочато впровадження загальнообов'язкової десятирічної освіти
1970 р.	вихід друком книги Петра Шелеста «Україно наша Радянська»

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Рівень стандарту

**Підручник для 11 класу
закладів загальної середньої освіти**

**Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України**

**Тернопіль
Астон
2019**

УДК 94(477)(075.3)
I-90

Авторський колектив:
Ганна Хлібовська, Оксана Наумчук,
Марія Крижановська, Ігор Гирич, Ігор Бурнейко

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 12. 04. 2019 № 472)

Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено.

Хлібовська Г. М.

I-90 Історія України. Рівень стандарту : підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти / Г. М. Хлібовська, О. В. Наумчук, М. Є. Крижановська, І. Б. Гирич, І. О. Бурнейко. — Тернопіль : Астон, 2019. — 256 с. : іл.
ISBN 978-966-308-751-1

Підручник з історії України для 11 класу містить навчальний матеріал курсу, хронологічно обмежений 1945–2018 рр., відповідно до чинної програми для роздільного вивчення курсів історії України та всесвітньої історії.

Завдання для учнів/учениць, а також способи групування та подачі навчального матеріалу в підручнику передбачають можливість індивідуального підходу до організації навчального процесу на уроці. Залежно від специфіки теми повноцінними джерелами знань, поруч із базовим авторським текстом, служать уривки з першоджерел, схеми і картосхеми, діаграми, окремі зображення. В підручнику до кожного параграфа подано завдання для актуалізації опорних знань. До кожного розділу розроблено практичну роботу за однією з тем, передбачених програмою. Методичний апарат підручника враховує можливість поетапного закріплення опрацьованого матеріалу, спрямований на полегшення організації взаємодії вчителя/вчительки та учнів/учениць на уроці й на підвищення ефективності самостійної роботи учнів з підручником.

. УДК 94(477)(075.3)

ISBN 978-966-308-751-1

© Хлібовська Г. М., Наумчук О. В.,
Крижановська М. Є., Гирич І. Б.,
Бурнейко І. О., 2019.
© ТзОВ «Видавництво Астон», 2019.

ЗМІСТ

§ 1. Вступ.....	7
-----------------	---

Розділ 1. УКРАЇНА В ПЕРШОМУ ПОВОЄННОМУ ДЕСЯТИЛІТТІ

§ 2. Україна на міжнародній арені.....	13
§ 3. Економічна ситуація в УРСР.....	20
§ 4. Внутрішньополітична ситуація в УРСР. Репресивні кампанії радянської влади.....	25
§ 5. Радянізація західних областей України.....	30
§ 6. Освіта. Наука. Література.....	37
§ 7. Архітектура. Образотворче мистецтво. Музика. Кінематограф. Повсякденне життя.....	43
§ 8. <i>Практична робота № 1.</i> Тема. Вирвані з коренем. Депортація українців у 1944–1951 роках: причини, етапи, наслідки (дослідження тематичних документів).....	48
Узагальнення за розділом: Україна в першому повоєнному десятилітті.....	53

Розділ 2. УКРАЇНА В УМОВАХ ДЕСТАЛІНІЗАЦІЇ

§ 9. Міжнародне становище України. Внутрішньополітичні зміни.....	55
§ 10. Розгортання десталінізації.....	61
§ 11. Експерименти в економіці у 1950-х–на початку 1960-х років.....	67
§ 12. Соціальна політика. Антирелігійна кампанія.....	73
§ 13. Зародження опозиційного руху.....	78
§ 14. Культурне життя в Україні.....	84
§ 15. <i>Практична робота № 2.</i> Тема. Феномен шістдесятництва.....	91
Узагальнення за розділом: Україна в умовах десталінізації.....	98

Розділ 3. УКРАЇНА В ПЕРІОД СИСТЕМНОЇ КРИЗИ РАДЯНСЬКОГО ЛАДУ

§ 16. Міжнародне становище УРСР у 1964–1985 роках. Суспільно-політичне життя.....	101
§ 17. Дисидентський рух другої половини 1960-х– першої половини 1970-х років.....	108
§ 18. Українська Гельсінська група. Боротьба кримських татар за повернення на батьківщину.....	114
§ 19. Економічна ситуація в УРСР.....	120

§ 20. Зміни в національній та соціальній структурі населення. Життєвий рівень	126
§ 21. Освіта. Наука. Література.	132
§ 22. Театр. Музика. Образотворче мистецтво. Кінематограф	138
§ 23. <i>Практична робота № 3.</i> Тема. Українські дисиденти — виклик системі... 144 Узагальнення за розділом: Україна в період системної кризи радянського ладу.....	151

Розділ 4. ВІДНОВЛЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ.....152

§ 24. Початок перебудовчого процесу в СРСР і Україна.....	153
§ 25. Економічна і соціальна політика за доби перебудови.....	160
§ 26. Розгортання національного руху в Україні	166
§ 27. Становлення суверенної України.....	175
§ 28. <i>Практична робота № 4.</i> Тема. «За живе...» Непоправні наслідки Чорнобильської трагедії	184
Узагальнення за розділом: Відновлення незалежності України	189

Розділ 5. СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНИ ЯК НЕЗАЛЕЖНОЇ ДЕРЖАВИ

§ 29. Державотворчі процеси в Україні у 1991–2004 роках.....	191
§ 30. Розвиток економіки	197
§ 31. Становлення громадянського суспільства та Помаранчева революція 2004 року.....	203
§ 32. Україна на міжнародній арені.....	208
§ 33. <i>Практична робота № 5.</i> Тема. Інтеграція України в європейський та світовий економічний простір: виклики і відповіді.....	215
Узагальнення за розділом: Становлення України як незалежної держави	220

Розділ 6. ТВОРЕННЯ НОВОЇ УКРАЇНИ

§ 34. Суспільно-політичне життя в 2005–2013 роках. Революція Гідності.	222
§ 35. Розгортання Російською Федерацією «гібридної війни» проти України	230
§ 36. Соціально-економічне становище України у 2010–х роках.	238
§ 37. Культурне життя в Україні за доби незалежності	244
§ 38. <i>Практична робота № 6.</i> Тема. Зовнішні та внутрішні загрози суверенітету України в умовах гібридної війни.....	251
Узагальнення за розділом: Творення нової України	254
Рекомендована література.....	255

Про підручник

Підручник з історії України для 11 класу, що перед вами, укладено відповідно до програми для роздільного вивчення курсів історії України та всесвітньої історії. Базовий текст підручника, його методичний апарат, добірка джерел, ілюстрацій тощо сформовані таким чином, щоб максимально сприяти впровадженню компетентнісного та різнорівневого підходів до навчання. Кожен параграф підручника розпочинається з теми, під якою вміщено завдання для актуалізації опорних знань. Його зміст згруповано за трьома пунктами. На початку кожного пункту розміщено базову інформацію. Вона написана в зручному для розуміння стилі й містить найсуттєвіші факти з історії. Під кожним пунктом розміщено репродуктивні запитання — по одному до всіх трьох абзаців пункту. Крім того, до кожного з пунктів підібрано матеріали, що, з одного боку, забезпечують поглиблене вивчення теми, а з іншого — через систему аналітичних і творчих завдань допомагають у реалізації компетентнісного підходу до навчання.

Робота з першоджерелами, біографічними довідками, біографічними рубриками «З Україною в серці», «Неукраїнська Україна», «Президенти України», картами та завданнями до них допоможе ефективніше готуватися до ДПА і ЗНО. Під час критичного аналізу минулого можна дійти різних висновків — головне, щоб вони мали під собою надійну основу з історичних фактів та обґрунтувань. Наприкінці параграфа вміщено рубрики «Коли в Україні» з матеріалами для синхронізації знань про події з минулого України та інших країн світу та «Підсумуйте свої знання» із запитаннями і завданнями на закріплення вивченого матеріалу.

— початок параграфа

— початок пункту

— під такими кольоровими рисками вміщено запитання і завдання.

* Зірочкою позначено завдання підвищеної складності.

— праворуч від таких стрічок вміщено цитати з історичних джерел.

З Україною в серці

— рубрика
«З Україною в серці»

Неукраїнська Україна

— рубрика
«Неукраїнська Україна»

Президенти України

— рубрика
«Президенти України»

— рубрика
«Коли в Україні»

— рубрика
«Підсумуйте свої знання»

З повагою — авторський колектив підручника.

Підказки для тих, хто працюватиме з підручником самостійно

1. Працюйте з параграфом поступово, читаючи все від початку до кінця.
2. Перед роботою обов'язково знайдіть (або пригадайте) відповіді на запитання, розміщені відразу під темою.
3. Найважливіша інформація подана у трьох пунктах параграфа. Дайте відповіді на запитання, що під нею, і запам'ятайте їх.
4. Якщо в тексті йдеться про події на якійсь території, обов'язково відшукайте її на карті.

5. Якщо ви прагнете більшого:
  - ✓ опрацюйте решту рубрик параграфа. Завдання під ними — переважно творчі й спрямовані на формування історичних компетентностей. Частина з них — підвищеної складності;
  - ✓ підготуйтеся аналізувати діяльність історичної особи, користуючись біографічними довідками. Запам'ятайте зображення, вміщені у них;
  - ✓ рубрика «Коли в Україні» допоможе вам порівняти, як розвивались Україна та інші країни світу.
6. Під час опрацювання параграфів, у яких подано матеріали для практичних робіт, слід особливу увагу приділити аналізу історичних джерел та виконанню завдань, поданих під ними.
7. **Важливо!** Якщо параграф стосується архітектури та образотворчого мистецтва, треба запам'ятати, як виглядають будівлі, пам'ятники, картини тощо. У підручнику вміщено зображення всіх пам'яток мистецтва, розпізнавання яких вимагає програма ЗНО.
8. **Важливо!** Під рубрикою «Підсумуйте свої знання» є перелік дат, які треба запам'ятати, та перелік термінів, що необхідно вміти пояснювати і використовувати. А на форзацах підручника розміщено хронологічну таблицю з датами, знання котрих вимагають шкільна програма та програма ЗНО.

Вступ

- ✓ Назвіть хронологічні межі Другої світової війни.
- ✓ До яких держав належали українські землі напередодні Другої світової війни?
- ✓ Пригадайте зміст понять: *фашизм, комунізм, геноцид, депортація, Голокост*.

1. Уроки вітчизняної історії 1914–1945 років.

Україна на політичній карті Європи в 1914–1945 роках.

У 1914–1945 роках народ України пережив трагедію Першої і Другої світових війн, ентузіазм початку Української революції, розчарування і кров її закінчення. Обидві світові війни позначилися на Україні: бойові дії тривали безпосередньо на українських землях, а українці брали участь у війнах із різних боків, які ворогували між собою. На них мобілізували військових, цивільне населення, чоловіків та жінок. Однак не менш трагічним був міжвоєнний період: масовий голод 1921–1923 років, геноцид українського народу — Голодомор 1932–1933 років, насильницька суцільна колективізація, Великий терор. Як наслідок — численні жертви, передовсім серед найслабших — дітей і людей старшого віку. Водночас у ці роки відродилась українська державність, зростали і розвивались українська нація та її духовність. Означений період дав уроки, що їх мають засвоїти на майбутнє і суспільство, і політики. З-поміж них — найвищою цінністю є **життя людини**: смерть навіть однієї людини — трагедія, а трагедії не знають порівняння. Другий урок — Україна не може бути територією, яку використовують інші задля досягнення своїх цілей. Третій урок — **створення незалежної Української держави**, у якій народ повинен сам творити свою долю.

Українське питання постало в європейській політиці на порядку денному напередодні Першої і Другої світових війн. Перша світова війна активізувала національний рух. Європою прокотилася низка **національних революцій**, під час яких поневолені народи прагнули здобути незалежність. **Українська революція** тієї доби стала однією з них. Як результат, на політичній карті Європи з'явилися **Українська Народна Республіка** (1917 рік) і **Західноукраїнська Народна Республіка** (1918 рік). Боротьба кримськотатарського народу завершилася проголошенням **Кримської Народної Республіки** (1917 рік). Однак зберегти державність та відстояти незалежність не вдалося. Більшість території УНР була приєднана до Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР), і на ній утворена **Українська Соціалістична Радянська Республіка**. Частину правобережної України й західноукраїнські землі у міжвоєнний період приєднали до Польщі, Румунії, Чехословаччини. На території Криму було створено **Кримську Автономну Соціалістичну Радянську Республіку** в складі РСФРР.

Наступні зміни політичної карти Європи були зумовлені агресивною зовнішньою політикою тоталітарних режимів Німеччини та СРСР й амбітними планами їхніх очільників Адольфа Гітлера і Йосифа Сталіна щодо розподілу сфер впливу в регіоні. Внаслідок загарбницьких дій гітлерівського режиму перестала існувати Чехословаччина. У березні 1939 року на території Підкарпатської Русі, яка

належала до Чехословаччини, проголосили створення незалежної держави — **Карпатської України**. Проте її історична доля була короткочасною: державу захопила союзниця Німеччини — Угорщина. Після початку Другої світової війни більшість західноукраїнських етнічних земель приєднали до **Української Радянської Соціалістичної Республіки**. Хоча це здійснили насильницькими методами, воно мало непересічне значення для формування соборної України.

1. Які уроки мають винести українці, вивчаючи історію періоду 1914–1945 років?
2. На вашу думку, чи досягла мети Українська революція?
3. У результаті яких обставин було проголошено Карпатську Україну?

2. Друга світова війна в історичній пам'яті.

Кожне століття збагачує людські мови новими словами, що дають означення досі невідомим в історії явищам. Минуле, двадцятье, додало до мовної скарбниці такі терміни, як **світова війна, політичні репресії, геноцид, депортації, концентраційні табори**. За кожним із них — загибель мільйонів людей, якими можновладці пожертвували в ім'я торжества комунізму/фашизму/нацизму. Друга світова війна стала наймасштабнішою і найжорстокішою в історії людства. Її уроки стверджують загальний висновок: людство не може більше допустити такого колективного самогубства, як світова війна.

Жодна інша історична подія не залишила такої глибокої рани у пам'яті народів планети і душах людських, як Друга світова війна. Вона розколола світ не тільки просторово-територіально, а й у часі. Родини, яких торкнулося воєнне лихоліття, зберігають свої рахунки з нею і в наступних поколіннях. Війна стала подією, до якої досі найбільше і найчастіше звертається наша активна **історична пам'ять**. Цим поняттям окреслюють **сукупність знань та масових уявлень людей про спільне минуле**. **Визначальною функцією історичної пам'яті є передача досвіду і знань про минуле етносу, нації, народу.**

Дотепер залишаються діаметрально протилежними позиції щодо подій війни, полярні думки тих, хто брав участь у бойових діях, тих, хто пережив окупаційний режим. Саме пам'ять про цю війну як одну з найбільших трагедій, коли українці змушені були воювати за чужі інтереси, спроможна об'єднати сучасне українське суспільство. **8 травня** в Україні відзначають як **День пам'яті та примирення**. Його символом стали червоні маки як символ скорботи за жертвами війни. Він поширився «за мотивами» вірша канадського лікаря підполковника Джона Мак-Крея «У полях Фландрії» — про маки, що виростили на місці битви під бельгійським містом Іпр, де у 1915 р. вперше було використано хімічну зброю. **9 травня** є **Днем Перемоги** у Другій світовій війні. Досліджуючи минулу війну через **місця пам'яті** — **меморіали, музеї, пам'ятники, спогади, листи, пресу, кінофотофонодокументи**, — **важливо зрозуміти й оцінити як самі події, так і їхніх безпосередніх учасників.**

1. Які нові історичні явища з'явилися у ХХ столітті?
2. Що означає термін «історична пам'ять»?
3. Коли в Україні відзначають День пам'яті та примирення?

Уривок з вірша Джона Мак-Крея
«У полях Фландрії»
(переклад Оксани Самари)

В полях фламандських квітне мак
Поміж хрестів — скорботний знак
По нас; а жайвір серед хмар
Нам шле свій спів — останній дар,
Ледь чутний тут крізь грім атак.
Бо ми, полегли в цих полях,
Ми, що кохали, нині — прах...

1939–1945
ПАМ'ЯТАСЬМО
ПЕРЕМАГАЄМО

Червоні маки — символ
пам'яті про тих, хто загинув
під час Другої світової війни

1. Висловіть обґрунтоване судження. Що символізує мак у поезії Джона Мак-Крея?

3. Періодизація історії України другої половини ХХ–початку ХХІ століття. Особливості курсу історії України 1945–2018 років.

Друга світова війна мала для України не лише нищівні наслідки. Повоєнна історія України виявилась у багатьох аспектах дуже відмінною від тієї, якою вона була раніше. Усталилися її кордони, зростає політична й економічна вага в СРСР, відбулися суттєві демографічні зміни, вперше за багато століть українці опинилися в одній державі. До цих перетворень прагнули пристосуватись як українське суспільство, так і радянський режим. Курс історії України в 11 класі хронологічно охоплює період вітчизняної історії від **1945 до 2018 року**. В ньому органічно поєднані події світового та регіонального масштабу, кульмінацією яких стало **проголошення незалежності України**. Історію держави цього часу поділяють на такі періоди: **1945–1953 рр. — Україна в перші повоєнні роки; 1954–1991 роки — «відлига», системна криза радянського ладу («застій») та «перебудова» в Україні; з 1991 року — незалежна Україна.**

Розпочинається курс історії України в 11 класі з характеристики її становища в **перші повоєнні роки**. У цей час загалом завершився процес формування територіальних меж держави. У західних областях УРСР не припинявся національно-визвольний рух. У **1946–1947 роках** на території України був **штучний масовий голод**, який знову організувало сталінське керівництво. Відновлена довоєнна модель централізованої економіки призвела до її деформації і негативно позначилася на повсякденні. Суспільно-політичне та культурне життя розвивалось у ідеологічних рамках тоталітарного режиму. В другому розділі цього підручника йдеться про становище в Україні від **середини 1950-х до середини 1960-х років**. Цей період називають **«відлигою»**. Прикметною його ознакою

Шістдесятники. Світлина. 1962 рік

стала **лібералізація суспільно-політичного життя**; засуджено культ особи Йосифа Сталіна; здійснено заходи з **десталінізації**, найважливіший з-поміж яких — ліквідація ГУЛАГу. Послаблення ідеологічного тиску позитивно позначилося на національно-культурному житті. Покоління **шістдесятників** прагнуло оновити радянський лад, визначивши головними пріоритетами **духовне відродження нації, утвердження рідної мови, популяризацію здобутків української культури**. Виник **дисидентський рух** як відкрита опозиція до радянського режиму. В третьому розділі охарактеризоване становище України у **період «застою», який тривав із середини 1960-х до середини 1980-х років**. Його визначальна риса — **загострення кризи радянської системи**, яка підірвала могутність СРСР. В українському суспільстві зростали соціальне напруження та опір русифікації. Активізувався дисидентський рух. Водночас посилилися репресії щодо його учасників. У четвертому розділі події історії України охоплюють часи **«перебудови», окреслені 1985–1991 роками**. У ньому розкриті передумови **відновлення незалежності України**. Нове керівництво СРСР на чолі з **Михайлом Горбачовим** розпочало лібералізацію політичного режиму під гаслами **перебудови, нового політичного мислення, гласності**. В УРСР виникають неформальні організації, утворюються нові політичні партії. Новообрана у **1990 році Верховна Рада УРСР 16 липня 1990 року** прийняла **Декларацію про державний суверенітет України**. **24 серпня 1991 року** Україна була проголошена суверенною державою. **1 грудня 1991 року** відбувся референдум на підтвердження **Акта проголошення незалежності України**; Президентом України обрано **Леоніда Кравчука**. Отже, становище в УРСР у 1945–1991 роках визначалося певними особливостями. Зокрема, за показниками повоєнної відбудови та розвитку промисловості Україні належало провідне місце у загальносоюзному господарському комплексі. Проте, коли в розвинених країнах формувалося **постіндустріальне (інформаційне) суспільство**, в якому сфера послуг переважає над сферою виробництва, а у всіх сторонах життя використовують досягнення науково-технічної революції, в Радянському Союзі екстенсивність розвитку економіки призвела наприкінці 1980-х років до системної кризи. Найвагомішою подією новітньої історії України стало **проголошення незалежної суверенної держави**.

Відтак п'ятий і шостий розділи підручника присвячені **добі творення незалежної України**. **28 червня 1996 року** прийнята **Конституція України**. У державі сформувалися три гілки влади, які стали гарантією демократії. Проте на шляху державотворення Україні довелося долати багато перешкод. Незадоволення суспільства наявним становищем спричинило низку протестних акцій у 2004 році, названих Помаранчевою революцією, та у 2013–2014 роках — Революцією Гідності. Вони сприяли формуванню у

Світлина під час Революції Гідності. 7 грудня 2013 року

країні громадянського суспільства. Важливою сферою становлення незалежної держави була економіка. Запровадження власної грошової одиниці — **гривні** (вересень 1996 року) створило умови для залучення іноземних інвестицій. В економічній сфері поступово утверджувалося ринкове господарство, яке ґрунтується на вільному підприємництві та приватній власності. У **2008 році** держава стала членом **Світової організації торгівлі (СОТ)**. Із **червня 2017 року** діє **безвізовий режим** між Україною та **Європейським Союзом**, що дозволяє громадянам України вільно перетинати кордони держав Євросоюзу без попереднього звернення до посольств країн-членів для отримання на це дозволу. Однак ситуацію в державі ускладнила анексія Росією Криму в 2014 році та російська агресія на Сході України. Із **квітня 2014 року** Україна розпочала Антитерористичну операцію (АТО) на території Донецької та Луганської областей, назву якої у **квітні 2018 року** змінили на Операцію об'єднаних сил (ООС). Нині пріоритетом зовнішньої політики держави є захист територіальної цілісності України, створення міжнародної коаліції на підтримку України в боротьбі проти російської агресії; європейська інтеграція. Процес творення нової країни відбувався у складних умовах. Однак українське суспільство зуміло не лише задекларувати демократичні принципи, а й реалізувати їх. Відбулися зміни в розумінні соціального життя, зокрема утверджується **індивідуалізм**, зростає **роль жінок у суспільстві**, **змінюється повсякдення**. В новітню добу створюється **самобутній полікультурний простір України** як результат культурного і духовного розвитку суспільства.

1. На які періоди поділяється курс історії України 1945–2018 років?
2. Охарактеризуйте становище в УРСР у 1945–1991 роках.
3. Визначте особливості розвитку України за доби творення незалежності.

Коли в Україні було ухвалено Акт проголошення незалежності України (24.08.1991 р.), **у Великій Британії** Тім Бернерс-Лі оприлюднив ідею створення всесвітньої мережі WWW — World Wide Web. (06.08.1991 р.).

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
  - **1945–1953 рр.** — УРСР у перші повоєнні роки;
  - **1950-ті – середина 1960-х рр.** — УРСР в умовах десталінізації;
  - **1960-ті – середина 1980-х рр.** — УРСР у період «загострення кризи радянської системи»;
  - **1985–1991 рр.** — формування передумов становлення України як незалежної держави;
  - **24 серпня 1991 р.** — прийнято Акт проголошення незалежності України;
  - **28 червня 1996 р.** — утверджено Конституцію України;
  - **вересень 1996 р.** — введено в обіг гривню;
  - **2008 р.** — входження України до Світової організації торгівлі (СОТ);
  - **2014 р.** — початок Антитерористичної операції (АТО);
  - **2017 р.** — запроваджено безвізовий режим між Україною та Європейським Союзом.
2. Поясніть значення понять: *постіндустріальне суспільство*, *історична пам'ять*.
3. Підготуйте повідомлення на тему: «Шлях України до незалежності».
4. Доведіть або спростуйте думку відомого філософа Марка Тулія Цицерона: *«Історія — свідок часів, світло істини, життя пам'яті, вчителька життя, посланник давнини ...»*.

Розділ І.

УКРАЇНА В ПЕРШОМУ ПОВОЄННОМУ ДЕСЯТИЛІТТІ

Орієнтовні теми для навчальних проєктів:

- Україна для ООН. ООН для України.
- Студії боротьби за незалежність: від УНР до УПА (продовження кейсу «Як трансформувався український визвольний рух у ХХ столітті?»).

Україна на міжнародній арені

- ✓ Назвіть країни, що належали до антигітлерівської коаліції.
- ✓ Які територіальні зміни відбулися в УРСР у 1939–1940 роках?
- ✓ Визначте фактичний статус УРСР у складі СРСР.

1. УРСР — співзасновниця ООН.

Друга світова війна актуалізувала перед міжнародною спільнотою проблему збереження миру. Перші контури нового світопорядку були окреслені **14 серпня 1941 року**, коли президент США Франклін Рузвельт і прем'єр-міністр Великої Британії Вінстон Черчилль підписали **Атлантичну хартію**, в якій проголосили принципи співіснування держав у післявоєнний час — суверенітет, територіальна недоторканність, економічне співробітництво, створення системи загальної безпеки і роззброєння агресивних країн. **1 січня 1942 р.** на конференції у Вашингтоні 26 країн прийняли **Декларацію Об'єднаних Націй**. Вони зобов'язалися довести війну до перемоги і не укладати сепаратних договорів із будь-якою країною німецького блоку. На конференціях представників США, СРСР, Великої Британії, які відбулися в **серпні–жовтні 1944 року** в Думбартон-Оксі (США) та в **лютому 1945 року** в Ялті (СРСР), були узгоджені питання щодо створення всесвітньої організації безпеки.

Наприкінці Другої світової війни УРСР стала **суб'єктом міжнародного права**. 27 січня 1944 р. пленум ЦК ВКП(б) прийняв рішення про розширення повноваження союзних республік у сфері міжнародних відносин. Того ж року було утворено **Народний комісаріат закордонних справ УРСР**, який спочатку очолив Олександр Корнійчук, а згодом — **Дмитро Мануїльський**. Такими діями сталінське керівництво прагнуло досягти кількох цілей: представити приєднання західних областей України і Білорусі як акт возз'єднання територій, населених жителями одного етносу; збільшити кількість своїх представників у міжнародній організації, переговори про створення якої активно тривали наприкінці війни; заспокоїти національно-визвольні сили, позаяк розширення прав УРСР у зовнішньополітичній сфері мало створити ілюзію її державності.

25 квітня 1945 р. у місті **Сан-Франциско** (США) розпочала роботу установча конференція зі створення Організації Об'єднаних Націй (ООН). На її відкриття приїхали делегації з Європи, Азії, Африки. Обґрунтовуючи своє право стати однією із засновниць ООН, уряд УРСР у зверненні до її учасників зазначив, що український народ зазнав великих втрат у війні. При цьому вказано, що Україна з «її людськими силами і матеріальними ресурсами буде спроможна внести великий вклад у справу зміцнення миру і підтримання загальної безпеки». За прийняття УРСР до ООН проголосувало 47 учасників конференції. **26 червня 1945 року** були ухвалені **Декларація** про заснування **Організації Об'єднаних Націй** та її **Статут**. Від УРСР ці документи підписав очільник делегації Дмитро Мануїльський, який головував у першому комітеті, що розробив преамбулу і главу 1 «Цілі та принципи діяльності

організації». Представники УРСР були обрані до дев'яти комітетів і комісій. **24 жовтня 1945 року** Статут ООН набрав чинності. Цей день вважають днем створення Організації Об'єднаних Націй. Статут ООН проголосив рівноправність усіх людей, повагу до прав людини й основних свобод. Згодом цей розділ був доповнений **Загальною декларацією прав людини**, котру **10 грудня 1948 року** ухвалила Генеральна Асамблея ООН. Із 1950 року **10 грудня** відзначають як **День прав людини**. Однак, попри це, зовнішня політика УРСР у повоєнний період була підпорядкована інтересам Кремля.

1. З якою метою підписали Атлантичну хартію і прийняли Декларацію Об'єднаних Націй?
2. Чому сталінське керівництво розширило права УРСР у зовнішньополітичній сфері?
3. Коли створили ООН? Як до цього процесу була причетна УРСР?

Зі Статуту Організації Об'єднаних Націй

«Ми, народи Об'єднаних Націй, сповнені рішучості позбавити прийдешні покоління від бідувань війни, що двічі принесла людству невимовне горе, і знову утвердити віру в основні права людини, в гідність і цінність людської особи, в рівність чоловіків і жінок і в рівність прав великих і малих націй, сприяти соціальному прогресу та поліпшенню умов життя при більшій свободі, і з цією метою проявляти терпимість і жити разом, у мирі один з одним, як добрі сусіди, і об'єднати наші сили для підтримання міжнародного миру та безпеки».

Делегація УРСР на Установчій конференції ООН у Сан-Франциско.
Сидять: О. Палладін, Д. Мануїльський, І. Сенін. Світлина. 1945 рік

1. Визначте головні завдання ООН.

Неукраїнська Україна

Дмитро Мануїльський (1883–1959)

Радянський державний і партійний діяч. З одного боку, він шанований доктор історичних наук, професор, дійсний член Академії наук УРСР. Із липня 1944 до червня 1952 року — нарком (з 1946 року міністр) закордонних справ УРСР. Очолював делегацію УРСР, яка стала однією із співзасновниць ООН у 1945 році. А з іншого боку, та ж делегація, котру

очоловав Дмитро Мануїльський, під надуманим приводом не проголосувала за прийняття Загальної декларації прав людини. І не дивно, адже у міжвоєнний період Дмитро Мануїльський був одним із провідників сталінського терору в Комуністичному інтернаціоналі та у закордонних комуністичних партіях. На перших сесіях Генеральної Асамблеї ООН Дмитро Мануїльський виступав із промовама, спрямованими проти діяльності української еміграції. А в 1945–1946 роках він розгорнув широкомасштабну акцію з переслідування й цькування української інтелігенції, зокрема найвідоміших тогочасних істориків Миколи Петровського та Івана Крип'якевича, письменників Олександра Довженка, Володимира Сосюри, Юрія Яновського, Максима Рильського та інших.

1. Висловіть обґрунтоване судження щодо діяльності Дмитра Мануїльського.

2. Встановлення кордонів УРСР згідно з міжнародними договорами.

Перемога над Німеччиною створила умови для розв'язання «українського питання» — об'єднання етнічних українських земель у межах СРСР. Напад Німеччини на СРСР де-факто денонсував договори 1939 року: «Пакт Молотова–Ріббентропа» і радянсько-німецький договір про дружбу і кордон. Проте Йосиф Сталін не бажав відмовлятися від Західної України й Західної Білорусі. Йому вдалося переконати США і Велику Британію визнати радянські територіальні надбання 1939–1940 років (за винятком балтійських держав). Попередні домовленостей досягли ще на першій спільній конференції у місті Тегерані в листопаді 1943 року. На Ялтинській конференції Велика трійка врегулювала одну з найскладніших проблем — проблему польських кордонів. Східний кордон Польщі, за пропозицією прем'єр-міністра Великої Британії Вінстона Черчилля, встановили по «лінії Керзона». Як компенсацію Польща отримувала землі на заході: деякі спірні території, що належали до Німеччини охопно з Верхньою Сілезією, Померанією та Східним Бранденбургом. **16 серпня 1945 року** був підписаний радянсько-польський договір, за яким до СРСР передано територію сучасних **Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської, Волинської та Рівненської областей**, а до Польщі — так зване **Закерзоння**, тобто **українські етнічні території Лемківщини, Надсяння, Холмщини й Підляшшя**. Остаточо польсько-радянський кордон був усталений у **1951 році**. Польська Республіка отримала **Нижньо-Устрицький район** і частину **Хирівського та Стрілківського районів** тодішньої **Дрогобицької області**. Тут були зосереджені нафтові промисли, дві електростанції. В обмін на це УРСР передано частину Люблінського воєводства між річками **Гучва, Солокія і Західний Буг**. Увагу радянського керівництва привабили розвинена залізнична інфраструктура та розвідані поклади кам'яного вугілля біля міста Кристинопіль (нині Червоноград Львівської області). За площею обидві території були приблизно однакові. Місцеві жителі мали переселитися в межах своєї

держави. Українців із переданих Польщі районів розселили у Донецькій, Одеській, Миколаївській та Херсонській областях.

Закарпатська Україна у міжвоєнний період належала до Чехословаччини. Однак СРСР претендував і на цю територію. Під контролем радянських офіцерів **26 листопада 1944 року** в місті Мукачеве відбувся Перший з'їзд народних комітетів, який схвалив **Маніфест про возз'єднання Закарпатської України з УРСР** і вихід її зі складу Чехословаччини. У результаті переговорів, що відбувалися в Москві, **29 червня 1945 року** був укладений **радянсько-чехословацький договір**. У статті 1 договору зазначено, що Закарпатська Україна «возз'єднується в згоді з бажанням, виявленим населенням Закарпатської України, зі своєю споконвічною батьківщиною — Україною і включається до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки». До цього договору було додано протокол про демаркаційну і ліквідаційну комісії, оптацію (обмін населенням). Правом вибору між громадянством СРСР та ЧСР скористалися близько 10 тисяч осіб з обох сторін. На цій території утворили **Закарпатську область** із центром у місті **Ужгород**. Незважаючи на те, що нова угода, як і у випадку з Польщею, безпосередньо стосувалася УРСР, підпису когось із посадових українських осіб на документі не було. Не запросили на переговори і представників Закарпаття. Отже, територіальні питання й надалі залишалися суто імперською справою.

Герб УРСР

Паризька мирна конференція (1946 рік), учасником якої була делегація УРСР, розробила мирні договори країн антигітлерівської коаліції зі союзниками Німеччини — Болгарією, Італією, Румунією,

Прапор УРСР

Угорщиною та Фінляндією. У **лютому 1947 року** СРСР підписав мирний договір із Румунією. За ним, Румунія відмовилася від претензій на **Північну Буковину, Хотинський, Аккерманський та Ізмаїльський повіти Бессарабії**. Завершився процес формування територіальних меж УРСР в новітню добу — передачею **Кримської області РРФСР до УРСР** згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР від **19 лютого 1954 року**. Результатом урегулювання територіальних питань стало остаточне встановлення та юридичне закріплення кордонів республіки, збільшення території УРСР та її демографічного потенціалу, об'єднання більшості етнічних українських земель. Сформовані міждержавні кордони успадкувала незалежна Україна. Вихід УРСР на міжнародну арену сприяв утвердженню державної символіки республіки. У **1949 році** Президія Верховної Ради УРСР прийняла **Указ про Державний Герб, Державний Прапор і Державний Гімн УРСР**.

1. Розкрийте зміст радянсько-польських угод щодо встановлення міждержавного кордону.
2. Коли був укладений радянсько-чехословацький договір? Що він передбачав?
3. Яка подія відбулася в лютому 1947 року?

Територіальні зміни в УРСР наприкінці 1930-х–початку 1950-х років

3. Участь УРСР у міжнародних організаціях.

У перші повоєнні роки активізувалася зовнішньополітична діяльність УРСР. Після завершення Другої світової війни ООН утворила спеціалізовану установу — Всесвітню організацію охорони здоров'я (ВООЗ), членом якої стала УРСР. ВООЗ уперше в міжнародній практиці проголосила **здоров'я** одним із базових та невід'ємних прав людини, незалежно від раси, релігії, політичних поглядів, соціального й економічного статусу. 1946 року Україну обрали до Економічної і Соціальної Рад ООН. УРСР стала членом постійної Комісії ООН з прав людини, Міжнародної організації праці (МОП), Комісії ООН з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО), а в 1948–1949 роках була непостійним членом Ради Безпеки ООН. Розширюючи свою міжнародну присутність, УРСР 1948 року вступила до Всесвітнього поштового союзу (ВПС), приєдналася до Всесвітньої метеорологічної організації (ВМО). Українські дипломати брали участь у роботі Дунайської конференції (1948 рік), на якій обговорювали питання режиму

торгового судноплавства по річці Дунай. Було підписано міжнародну Конвенцію про правила судноплавства недунайських держав — США, Великої Британії і Франції. Незважаючи на те, що УРСР мала прямий вихід до Дунаю, вона не була обрана до складу Дунайської комісії. Москва вважала це недоцільним, а українська делегація не наважилася на протест. Цю історичну несправедливість було ліквідовано лише в 1990 році. Україна обмінювалася делегаціями з багатьма країнами світу. Хоча українська зовнішньополітична діяльність підпорядковувалася московському центру і здійснювалася під наглядом загальносоюзних структур, об'єктивно дипломатична служба зміцнювала міжнародний авторитет України в очах світової спільноти.

Важливим напрямком зовнішньополітичної діяльності була **економічна співпраця**. З 1947 року УРСР стала членом Європейської економічної комісії (ЄЕК). Ця організація мала координувати спільні дії європейських держав, спрямовані на економічну відбудову Європи, на підтримку та зміцнення економічних відносин європейських країн з іншими країнами світу. Водночас, намагаючись започаткувати клуб держав, солідарних із СРСР, радянське керівництво зініціювало створення у 1949 році Ради економічної взаємодопомоги (РЕВ) як форми «соціалістичної моделі інтеграції», альтернативної до західноєвропейської. Її членом стала й Україна. Функціонування цієї економічної організації передбачало бартерний обмін радянської сировини на промислову продукцію інших країн-учасниць РЕВ. УРСР постачала членам РЕВ вугілля, чавун, цінну сировину, а отримувала від них промислове обладнання, предмети широкого вжитку. Загалом, у перші повоєнні роки Україна була представлена в 20 міжнародних організаціях і уклала 65 міждержавних угод.

У другій половині 1940-х років розгорнувся **рух прихильників миру**. В 1949 році відбувся перший **Всесвітній конгрес прихильників миру**. Емблему конгресу створив Пабло Пікассо: білий голуб із оливковою гілкою у дзьобі. Українці підтримали маніфест конгресу, який закликав боротися за мир. Близько 20 млн жителів України підписали відозву до народів світу про заборону атомної зброї, прийняту сесією Всесвітнього конгресу прихильників миру в 1950 році в місті Стокгольмі.

Пабло Пікассо.
Емблема першого Всесвітнього конгресу прихильників миру

Проте міжнародна дипломатія ускладнювалася в цей період початком **«холодної війни»** — глобальним протистоянням між недавніми союзниками з антигітлерівської коаліції, двома наддержавами — СРСР і США — та їхніми блоками у військово-політичній, економічній, ідеологічній сферах.

1. Членом яких спеціалізованих установ ООН стала УРСР?
2. В які міжнародні економічні інституції ввійшла УРСР у 1940-х роках?
3. Назвіть форми участі українців у русі прихильників миру.

Зі Статуту ЮНЕСКО

«Організація визначила своїм завданням сприяти зміцненню миру і безпеки на основі розширення співробітництва народів у сфері освіти, науки і культури з метою забезпечення всезагальної поваги справедливості, законності і прав людини, а також основних свобод, проголошених в Статуті Організації Об'єднаних Націй для всіх народів без відмінності раси, статі, мови чи релігії».

1. Сформулюйте основні завдання, проголошені у Статуті ЮНЕСКО.

Коли в Україні остаточно було узгоджено кордони з Польщею (1951 р.), **у США, в місті Нью-Йорк** відбулось офіційне відкриття штаб-квартири ООН (09.01.1951 р.).

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:

- **25 квітня 1945 р.** — початок роботи установчої конференції зі створення ООН у місті Сан-Франциско;
- **26 червня 1945 р.** — ухвалено Декларацію про заснування ООН;
- **29 червня 1945 р.** — укладено радянсько-чехословацький договір;
- **16 серпня 1945 р.** — підписано радянсько-польський договір;
- **24 жовтня 1945 р.** — офіційна дата створення ООН;
- **лютий 1947 р.** — підписано мирний договір між СРСР та Румунією;
- **10 грудня 1948 р.** — ухвалено Загальну декларацію прав людини;
- **1949 р.** — прийнято Укази Президії Верховної Ради УРСР про Державний Герб, Державний Прапор і Державний Гімн УРСР;
- **1951 р.** — остаточно узгоджено польсько-радянський кордон;
- **1954 р.** — Кримську область РРФСР передано до УРСР.

2. Розшифруйте аббревіатури: *ООН, ВООЗ, ВМО, ВПС, СЕК, РЕВ.*

3. Визначте місце УРСР на міжнародній арені в другій половині 1940-х–на початку 1950-х років.

4. Заповніть таблицю «Адміністративно-територіальні зміни в УРСР після Другої світової війни».

Країни, між якими був підписаний договір	Рік підписання	Території, які відійшли до УРСР	Території, які УРСР втратила	Області, створені на даних територіях

Економічна ситуація в УРСР

- ✓ За допомогою яких засобів була здійснена індустріалізація в 1930-х роках?
- ✓ Кого називали остарбайтерами?
- ✓ Як були пов'язані радянська влада й Голодомор 1932–1933 років?

1. Відбудова промисловості.

Внаслідок Другої світової війни УРСР зазнала великих людських і матеріальних втрат. За підрахунками Надзвичайної державної комісії, під час воєнних дій та окупації було зруйновано 16 тис. промислових підприємств, на руїни перетворено 714 міст і селищ міського типу, понад 28 тисяч сіл. Демографічні втрати становили майже чверть загальної чисельності населення. **У горнилі війни загинув кожний п'ятий мешканець України, 2,4 млн осіб вивезено до Німеччини.**

Відновлення зруйнованої війною економіки УРСР розпочали відразу після відступу німецьких військ та їхніх союзників. Пріоритет був за **важкою, паливно-енергетичною, машинобудівною галузями, залізничним транспортом**, тобто тим виробництвом, яке забезпечувало військову промисловість. Евакуйовані на початку війни на схід СРСР підприємства вирішили не повертати, позаяк на новому місці вони вже давали продукцію. Проте центр лише частково компенсував республіці збитки, заподіяні війною. Українська економіка отримала 15 % всесоюзних капіталовкладень, тоді як УРСР зазнала у війні 42 % усіх матеріальних втрат Радянського Союзу. **В 1946 році був прийнятий «Закон про п'ятирічний план відбудови й розвитку народного господарства Української РСР на 1946–1950 роки».** Він відтворював довоєнну модель централізованої економіки, із хронічним відставанням виробництва, які забезпечували повсякденне життя населення.

В. Масик «Повоєнний суботник у Києві».
1970-1972 роки

Сталінське керівництво проігнорувало досвід відновлення економічного потенціалу країн Європи й відмовилося від американського плану допомоги постраждалим у війні (плану Маршалла). Відтак реалізацію **намічених економічних програм фінансували за рахунок внутрішніх резервів**. У пошуках коштів на відбудову акцентували головно на режимі економії, зменшенні фінансування сільського господарства, легкої промисловості, соціальної сфери. Високим темпам відбудови сприяли також: низька заробітна плата робітників, службовців, нееквівалентний обмін між містом і селом. Органи влади проводили трудові мобілізації здебільшого із сільської місцевості, які нерідко були примусовими. На відбудові окремих об'єктів

працювали військовополонені, репресовані. Режим активно використовував безперервні пропагандистські заходи, зокрема «соціалістичне змагання» та різноманітні рухи «передовиків і новаторів виробництва». Відтак реальний, повсякденний ентузіазм людей тісно переплітався із притаманними комуністичній системі формалізмом і демагогією. За офіційними даними, четвертий п'ятирічний план було виконано за 4 роки і 3 місяці. Проте **зростання промисловості республіки не позначилося позитивно на підвищенні життєвого рівня населення.** Наслідком командно-адміністративної економіки стало хронічне відставання харчової та легкої галузей, сфери обслуговування.

Агітаційний плакат
«Відбудуємо на славу!»

1. Яких втрат зазнала Україна внаслідок Другої світової війни?
2. Розкрийте особливості відбудовчого процесу.
3. Визначте джерела відбудови та її результати.

Виробничі показники IV п'ятирічки в УРСР (на 1950 р.)

Показник	Електроенергія, млрд кВт-год	Вугілля, млн т	Нафта, млн т	Сталь, млн т	Трактори, тис. шт.	Цукор, млн т	Зерно, млн т
План	13,7	86,1	0,32	8,8	25,0	1,6	27,8
Виконання	14,7	78,0	0,29	8,3	22,6	1,8	20,4

1. За даними таблиці проаналізуйте результати четвертої п'ятирічки.

2. Становище сільського господарства.

У надзвичайно складних умовах відбудовували сільське господарство. За роки війни значно скоротилися посівні площі, зменшилося поголів'я худоби, не вистачало робочих рук, техніки. На повоєнне село покладали кілька завдань: **забезпечити потреби промисловості в сировині; розв'язати проблему постачання міст продовольством, збільшити експорт сільськогосподарської продукції у країни Центрально-Східної Європи.** Проте, як і в довоєнні роки, цей сектор економіки фінансували за штучним залишковим принципом: капіталовкладення становили лише 7 % від загального обсягу асигнувань. Більшість відновлених у повоєнні роки колгоспів та радгоспів ледь животили. Селянство, як і раніше, було найбільш ущемленою верствою суспільства. Продукцію, що виробили колгоспи, держава не закупувала, а фактично вилучала методом продрозкладки. Багато колгоспів не видавали за так звані трудові ні зерна, ні грошей.

Скрутне становище на селі ускладнювали непосильні податки на індивідуальне господарство та низькі закупівельні ціни на сільгосппродукцію. Природне прагнення селянина бути господарем на землі влада розцінювала як

приватновласницький пережиток. Окрім того, колгоспники не мали пенсій, паспортів, отримували мізерну платню, не могли залишати місце проживання без спеціального дозволу.

Свою неспроможність грамотно господарювати влада компенсувала різними засобами. Для доведення переваг колгоспного ладу комуністична агітація широко пропагувала працю «передовиків» — голів колгоспів, бригадирів, ланкових, доярок тощо. Водночас застосовували брутальний тиск. У 1946 році була розгорнута кампанія щодо усунення порушень

Лекція про втрати врожаю у сільгоспартілі. 1947 рік

колгоспного статуту з метою наведення жорсткого порядку. В лютому 1948 року прийнято Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності у сільському господарстві та ведуть антигромадський паразитичний спосіб життя», котрий ініціював перший секретар ЦК КП(б)У Микита Хрущов. Він уважав, що зміцнення колгоспного ладу має відбуватися перевіреними методами — посиленням репресій. Документ передбачав украї спрощену процедуру виселення у віддалені місцевості СРСР селян, які не бажали задарма гнути спину на ланах та фермах, отже — «злісно ухилялися» від роботи за трудовні. Рішення приймали інспіровані владою сільські збори, затверджували сільради і райвиконкоми. На підставі «вироків про виселення» у лютому—червні 1948 року до віддалених районів СРСР відправили 11,4 тисяч осіб. Згаданий указ був однією з ланок у ланцюгу органічно притаманних тоталітарній системі заходів, спрямованих на розв’язання господарських проблем за допомогою примусу. У 1950 році за врожайністю зернових та їхнім валовим збором колгоспи і радгоспи України не досягли довоєнного рівня.

1. Які завдання мало виконати повоєнне село перед державою?
2. Визначте особливості життя на селі в УРСР у другій половині 1940-х років.
3. Назвіть методи примусу на селі, що діяли в УРСР у повоєнні роки.

Із доповідної записки секретаря Чернігівського обкому Михайла Кузнецова до ЦК КП(б)У

«...У результаті низького рівня оплати трудодня натурою в 1946 році з 1893 колгоспів області до 100 грамів зернових на трудодень отримали селяни у 365 колгоспах, від 100 до 300 — у 1024 колгоспах; від 300 до 500 — у 267 колгоспах; від 500 до 700 — у 90 колгоспах. Зовсім не видали зернобобових культур на 228 трудоднів 83 колгоспи».

1. Використовуючи наведені факти, проаналізуйте ефективність роботи колгоспів.

3. Масовий штучний голод 1946–1947 років.

Розвантаження обозу із зерном. 1947 рік

Важким випробуванням для жителів республіки став **масовий голод у 1946–1947 роках**, третій за два з половиною десятиліття більшовицької влади в Україні. Головним його винуватцем стало **сталінське керівництво**. Незважаючи на несприятливі погодні умови — малосніжну холодну зиму 1945 року і посушливе літо 1946 року, — центр наполягав на виконанні обов'язкових планів хлібо-

заготівель. За хлібоздачу відповідали насамперед голови колгоспів. «Боротьба за хліб» з боку органів влади була доведена до абсурду. Її здійснювали тими силовими методами, що й у 1932–1933 роках. У червні 1947 року були прийняті Укази Президії Верховної Ради СРСР «Про кримінальну відповідальність за розкрадання державного і громадського майна», «Про посилення охорони особистої власності громадян» та відновлено дію закону «про п'ять колосків» від 7 серпня 1932 року. Почали повторюватися жахливі картини Голодомору: люди хворіли на дистрофію, часто зі смертельними випадками; батьки кидали напризволяще своїх дітей, бо не могли їх нагодувати; траплялися випадки канібалізму. Дехто, рятуючись від голодної смерті, вирушав на західноукраїнські землі. Цей край посуха оминула, а колективізація тут тільки розпочиналась і не встигла призвести до таких негативних наслідків, які були в інших регіонах України. Влада вдалася до репресій проти тих людей, котрі хотіли дістатися до Галичини, Буковини, Волині: створювала спеціальні загони, які знімали людей із вагонів і повертали назад у місця проживання, конфісковувала придбані продукти харчування, накладала штрафи. Жертвами голоду стало майже 1 млн осіб. **Голод, який штучно організувала влада, захопив усі верстви населення, однак найбільше постраждало селянство.**

Опинившись на межі катастрофи, **керівництво України на чолі з Микитою Хрущовим намагалося зменшити її масштаби за рахунок ресурсів західних областей і звернулося до центру з проханням про допомогу**. Йосиф Сталін у відповідь заявив Микиті Хрущову: «Ти м'якотілий! Тебе обдурюють, вони грають на твоїй сентиментальності. Вони хочуть, щоб ми витратили наші державні запаси». У березні 1947 року «м'якотілого» Микиту Хрущова було замінено на посаді першого секретаря ЦК КП(б)У на «твердого» Лазаря Кагановича. Проте для посівної кампанії влада все ж таки надала насіннєву позику.

В УРСР було достатньо хліба, щоб уникнути цього жахіття. Проте керівництво збільшило експорт продовольства у «дружні для СРСР» країни «народної демократії»: Румунію, Чехословаччину, Польщу, Болгарію та інші. Загалом поставки зерна тільки у 1946 році становили 1,7 млн тонн, до того ж за цінами, нижчими за світові, й переважно в кредит. Зайвий раз підтвердилося цинічне ставлення центру до реальних проблем українського селянства, котре примушували мовчазно, за будь-яку ціну працювати у

колгоспах. Наслідки голоду ще довго давалися взнаки як у житті населення, так і в загальному становищі у сільському господарстві. Отже, перші повоєнні роки були характерні складними процесами, що супроводжували відбудову економіки.

1. Визначте причини й наслідки голоду 1946–1947 років.
2. Чому в березні 1947 року Микиту Хрущова було усунуто з поста першого секретаря ЦК КП(б)У?
3. У чому проявився цинізм влади щодо українського селянства?

З інформації сільгоспвідділу ЦК КП(б)У (серпень 1946 р.)

«З лютого 1946 р. почався масовий наплив населення з Брянської, Київської, Вінницької та інших областей у західні області України за хлібом. У червні органами транспортної міліції УРСР було знято тільки з товарних поїздів 62 400 чол., а за дві останні декади липня — 97 633 чол. Постановою Ради міністрів СРСР від 31 липня 1946 р. заборонено продаж хліба на ринках колгоспниками і одноосібниками до виконання плану здачі хліба».

Зі спогадів Лідії Капустіної із Запорізької області

«1947 рік був голодним для багатьох, а для нас — особливо. Я разом з подругою поїхала до Дрогобича. Там люди зустріли нас як рідних. Урятувалися від голоду, ще й мамі, сестрам возила хліб, горохове борошно, інші продукти...»

1. На яких територіях УРСР голоду не було? Поміркуйте, чому.

Василь Симоненко «1947 р.»

...І люди йшли байдуже, мов лелеки,
Із косами дідівськими на лан,
В полукіпках лишали чорні глеки,
І, зуби стиснувши, «виконували план».

І вдови плакали, кричали діти: «Папи»,
А на сніданок — жолуді одні.
І в гарбах (*возах*) пнулися скелети-шкапи,
Худі, немов колгоспні трудодні...

1. Чому автор назвав вірш «1947 р.»?

Коли в Україні почався масовий голод (1946–1947 рр.), **у США, в місті Нью-Йорк** закінчила роботу Міжнародна конференція ООН із охорони здоров'я, на якій прийнято статут Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ) (22.07.1946 р.).

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
  - 1946 р. — прийнято закон про четверту п'ятирічку;
  - 1946–1947 рр. — масовий штучний голод в Україні;
  - лютий 1948 р. — прийнято Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності у сільському господарстві та ведуть антигромадський паразитичний спосіб життя».
2. Поясніть значення понять: *відбудова*, *штучний голод*.
3. Використовуючи спогади очевидців, напишіть есей на тему: «Післявоєнне село».
4. Заповніть порівняльну таблицю «Масовий штучний голод в Україні».

	Причини	Територія поширення	Наслідки
Голодомор 1932–1933 рр.			
Голод 1946–1947 рр.			

§4

Внутрішньополітична ситуація в УРСР. Репресивні кампанії радянської влади

- ✓ Назвіть ознаки тоталітарного режиму.
- ✓ Яка політична система була створена в УРСР?
- ✓ Що було спільного між комунізмом і нацизмом?

1. Суспільні настрої та реакція влади.

Із наступом Червоної армії і вигнанням з України військ нацистської Німеччини та її союзників український народ опинився перед новим поворотом у своїй примхливій долі. Багато мислячих людей, переживши німецьку окупацію, позбулись ідеологічної зашореності, почали розуміти шкідливість не лише гітлерівського, а й сталінського тоталітаризму. **Перемога в Другій світовій війні, здобута ціною жертв і страждань, породжувала в народі віру в краще майбутнє без масових репресій, голоду, стану загальної підозрілості у суспільстві.** Українські селяни сподівалися, що будуть розпущені колгоспи; робітники — на достойну заробітну плату, хороші умови праці й побуту; інтелігенція прагнула послаблення над нею контролю з боку влади, інтелектуальної свободи. Ці настрої підсилювалися тим, що мільйони людей, за різних обставин, змогли побачити життя у так званому буржуазному світі таким, яким воно було насправді, а не у змалюванні партійної пропаганди. Ознайомлення з чужою політико-економічною системою вплинуло на багатьох радянських громадян. Відтак влада мусила шукати ідейну протидію цьому «ворожому впливові».

Тоталітарний режим не міг допустити поширення ліберальних настроїв. Незважаючи на великий моральний стимул, який дала більшовикам перемога у Другій світовій війні, Йосиф Сталін був переконаний, що вона призвела до певних ідеологічних втрат у радянському суспільстві. **Найбільше занепокоєння режиму викликало населення, котре жило на окупованих територіях, потрапило в німецький полон, працювало на примусових роботах.**

Повернення командно-адміністративної системи з її більшовицькими методами роботи, «надзвичайщиною» і намаганням узяти реванш за власні прорахунки, за воєнну катастрофу 1941–1942 років спричинило чергове загострення конфлікту в суспільстві, нагнітання атмосфери страху та підозри, взаємне відчуження між людьми. Утисків зазнали широкі верстви населення, громадянські права яких, декларовані Конституцією, всіяко порушували під час прийому на роботу, вступу до вищих навчальних закладів, при просуванні по службі тощо. Поступово **серед населення утверджувалося розуміння: надії на те, що радянська влада за час війни змінилася на краще, що пом'якшиться її ставлення до людей, — марні.**

1. Яким бачили своє майбутнє українці після Другої світової війни?
2. Що викликало найбільше занепокоєння у тоталітарного режиму?
3. У чому проявлявся конфлікт між суспільством і владою?

Уривок зі «Щоденника» Олександра Довженка

«Визволителі поводяться з визволеними брутально, недобре, а часом жорстоко, як у чомусь винними, ворожими, підозрілими, забуваючи, що Батьківщина — це не тільки земля, а й рідні люди, плоть від плоті якої вони є».

1. Дайте оцінку діям радянської влади щодо українського народу.

2. Відновлення тоталітарного режиму.

Попри зовнішні атрибути суверенної республіки, Україна й надалі залишалася складовою частиною унітарної держави, керівництво якої прагнуло до соціально-політичної і культурної уніфікації всіх підконтрольних територій. **Внутрішня політика в УРСР була спрямована на відновлення тоталітарного режиму.** Прагнення до оновлення суперечило самій суті сталінізму. Можновладці насаджували культ «вождя світового пролетаріату, керівника всіх перемог і корифея всіх наук» — Йосифа Сталіна. Прояви будь-якого незадоволення кваліфікували як ворожість до радянської влади та її лідера. Відновили масові репресії, від яких ніхто не був застрахований. **Пік післявоєнних репресій припав на 1947 рік, коли ЦК КП(б)У очолював найближчий соратник Йосифа Сталіна Лазар Каганович.** Тривало зловживання владою, придушували будь-які спроби інакомислення. Пильну увагу органи НКВС звертали насамперед на **репатріантів** — військовополонених та цивільних осіб, переважно оstarбайтерів, які під час війни опинилися за межами країни. Їх спеціально перевіряли на лояльність до радянського режиму, внаслідок чого частина цих осіб була репресована. Їм інкримінували співробітництво з окупантами і державну зраду. Із недовірою ставилася влада й до тих, хто проживав на окупованій території.

Однією з **визначальних рис політичного життя України стало зміцнення впливу Комуністичної партії.** На 1 січня 1946 року КП(б)У налічувала 320 тисяч членів. Її чисельність неухильно зростала головно за рахунок українців. Проте керували партією в ці роки росіяни: до 1949 року — Микита Хрущов, а в 1949–1953 роках — Леонід Мельников. Партійному апаратові фактично вдалося встановити контроль над усіма сферами суспільного життя.

Важливою подією того часу стали вибори до рад усіх рівнів: у **лютому 1947 року** — до **Верховної Ради УРСР**, у **грудні 1947 року** — до **місцевих рад**, хоча зазвичай вони відбувалися на безальтернативній основі й депутати були відомі заздалегідь. Водночас припинили роботу органи управління, що діяли у воєнний час. Загалом сподівання населення на лібералізацію суспільно-політичного життя в цей час не виправдались. Однак післявоєнне українське суспільство не було єдиним у своїх поглядах. Більшість населення все ж таки зберігала оптимізм та віру в радянську владу. Проте серед частини мешканців воєнні поневіряння і репресії породжували незадоволення та зневіру.

1. На що була спрямована внутрішня політика УРСР?
2. Яка риса політичного життя України стала однією з визначальних?
3. Визначте зміни в органах влади УРСР у повоєнний період.

Уривок із твору Миколи Ніконорова «Неперспективні люди з острова Валаам»

«Після війни радянські міста були переповнені людьми, яким пощастило вижити на фронті, але які втратили в боях за Батьківщину руки і ноги. Саморобні візки, на яких снували між ногами перехожих людські обрубки, милиці та протези героїв війни псували картину світлого соціалістичного сьогодні. Й ось одного разу радянські громадяни прокинулись і не почули звичного гуркоту візків і скрипу протезів. Люди з інвалідністю були відразу видалені з міст. Одним із місць їх заслання і став острів Валаам».

1. У чому проявлявся цинізм радянського керівництва по відношенню до власного народу?

Уривок із доповідної записки у відділ НКВС

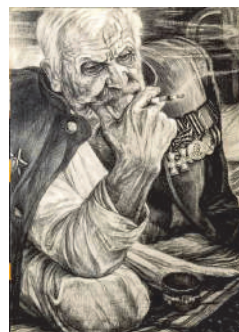
«Технік-конструктор машинно-прокатної бази тресту «Запоріжбуд» Недельський Євген Петрович, 1907 року народження, українець, під час тимчасової німецької окупації працював у німецькій фірмі на заводі «Запоріжсталь». Серед інженерно-технічних працівників Недельський проводить антирадянську агітацію, заявляючи: «Радянський уряд веде неправильну політику, народ страждає від голоду і холоду, а уряд прагне підняти індустріалізацію. Кому це потрібно? Група правлячого класу тепер живе краще, ніж раніше буржуазія. Радянська влада агітує вже 30 років і все обіцяє соціалізм. Ось ми і страждаємо 30 років. Із тих, хто чекав соціалізм, 50 % уже в могилі, скоро і ми помremo, а представники влади жили і будуть жити».

1. Як оцінював сучасник політику влади?

2. Спрогнозуйте, які наслідки мала «антирадянська агітація» для Євгена Недельського.

Радянський плакат
«Любий Сталін — щастя народу»

Геннадій Добров
«Старий воїн».
1975 рік

1. Розгляньте ілюстрації. Порівняйте пропаганду і реальність радянської системи.

3. Ідеологічні кампанії радянської влади.

Духовний клімат радянської доби першого повоєнного десятиліття визначали дві тенденції: з одного боку, **патріотичне піднесення**, а з другого — **прагнення влади повернути стару схему тотального контролю над соціумом і придушити будь-які погляди, альтернативні офіційним**.

Провідником нового наступу тоталітарної системи став близький помічник Йосифа Сталіна, секретар ЦК ВКП(б) з ідеології Андрій Жданов. Сутність «ждановщини», яка розгорнулася у **1946–1949 роках**, полягала у проведенні низки репресивних заходів, спрямованих проти інтелігенції, котру звинуватили в політичній неблагонадійності та «буржуазному націоналізмі». **Метою «ждановщини» в Україні було посилення контролю над творчими процесами в галузі культури, придушення національно-визвольного руху та будь-яких проявів української самостійної ідеї**. В культурно-мистецькому і науковому житті дедалі відчутніше відбувалась ідеологічна уніфікація творчості. Здійснено оформлення всіх творчо-мистецьких угруповань у централізовані спілки письменників, художників, композиторів і закріплено основний, а по суті, єдиний метод творчості — **метод так званого соціалістичного реалізму**. Його визначили як «правдиве зображення дійсності в її революційному розвитку». Все, що виходило за рамки «соціалістичного реалізму», неминуче вступало у конфлікт із політичною системою. Це фактично означало відмову від національних засад творчості. Сам факт звернення до минулого українського народу, відтворення його самобутньої сутності вже вважали проявом буржуазного націоналізму. Водночас від української культури вимагали «тісніше зливатись із великою російською культурою».

Із **1948 року** розгорнулася боротьба з **космополітами**. **Космополітизм як ідеологія світового громадянства надає пріоритетне значення загальнолюдським цінностям**. Натомість Йосиф Сталін бачив у ній спробу утвердити гегемонію «американського буржуазного націоналізму», спосіб ідеологічної та культурної експансії США. Звинувачення в космополітизмі адресували головно усім інтелектуалам, які контактували із Заходом. Потенційно найвразливішими щодо таких звинувачень були представники єврейської національності, позаяк вони мали численних родичів за кордоном. Євреї були також достатньо представлені серед інтелектуальних еліт США і Західної Європи. У поле зору партійних функціонерів УРСР потрапили літературні й театральні критики, насамперед **єврейської національності**. Їх звинуватили в антипатріотизмі, у «низькопоклонстві перед культурою Заходу», в спробі здійснити змову в інтересах міжнародного імперіалізму. Як наслідок — масові звільнення євреїв з освітніх закладів, наукових установ. У 1950 році був ліквідований кабінет єврейської літератури, мови й фольклору при АН УРСР, який очолював мовознавець Ель Співак. Декому із представників єврейської культури інкримінували зв'язки з «Єврейським антифашистським комітетом», сфабрикували справу, що закінчилася розстрілом у 1952 році його лідерів. Для забезпечення «нового ідеологічного курсу» з 1946 до 1951 років було

прийнято низку партійних постанов, що відображали нарощування репресивної політики. Перед духовною розпратою створювали відповідну атмосферу — сипали безпідставні звинувачення, розгортали публічну критику. Прикметною ознакою була упередженість в оцінках діячів науки і культури. **«Ждановщина» і боротьба з космополітизмом** мали своїм наслідком гальмування розвитку науки, культури і мистецтва, обмеження свободи творчості, ізоляцію від надбань західної культури.

1. Які тенденції визначали духовний клімат радянської доби першого повоєнного десятиліття?
2. Визначте мету політики «ждановщини».
3. Проти кого розгорнулася боротьба з космополітизмом?

Із постанови ЦК КП(б)У «Про політичні помилки й незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР»

«...незважаючи на своє тринадцятирічне існування, Інститут не розробив, не видав наукової марксистсько-ленінської історії України. Праці Інституту складені в антимарксистському дусі, містять у собі грубі помилки, перекручення буржуазно-націоналістичного характеру. Працівники Інституту запозичили в буржуазно-націоналістичних істориків Антоновича, Грушевського та інших основні положення, що, по суті, призвело до відродження буржуазно-націоналістичних настанов у питаннях історії України, викритих партією як ворожих українському народові».

1. Висловіть обґрунтоване судження. В чому радянська влада звинуватила працівників Інституту історії України Академії наук УРСР?

Уривок зі «Збірника творів» Ігоря Губермана

За все на євреїв знайдеться суддя.
За жвависть, за розум, сутулість.
За те, що єврейка стріляла в вождя.
За те, що вона промахнулась.

1. Як даний вірш розкриває репресивну політику влади?

Коли в Україні почалася боротьба з космополітизмом (1948 р.), **у Палестині, в місті Тель-Авів** Єврейська Національна рада проголосила створення держави Ізраїль (14.05.1948 р.).

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
  - **лютий 1947 р.** — відбулися вибори до Верховної Ради УРСР;
  - **грудень 1947 р.** — відбулися вибори до місцевих рад;
  - **1946–1949 рр.** — період реалізації ідеологічної політики «ждановщини»;
  - **1948 р.** — початок боротьби з космополітизмом.
2. Поясніть значення понять: «ждановщина», космополітизм, репатріанти, соціалістичний реалізм.
3. Підготуйте історичну довідку на тему: «Пізній сталінізм: методи зміцнення тоталітарного режиму».
4. Визначте причини й наслідки ідеологічних кампаній та їхній вплив на суспільство.

§5

Радянізація західних областей України

- ✓ Коли вперше в Західній Україні була встановлена радянська влада?
- ✓ Поясніть значення термінів: *радянізація*, *колективізація*, *індустріалізація*.
- ✓ Чому ОУН та УПА відмовилися від співпраці з нацистським режимом?

1. Індустріалізація. Колективізація на селі.

У середині 1940-х років відновилося **радянізація західноукраїнських земель**, сутність якої полягала в уніфікації соціально-економічного, політичного і культурного життя Західної України відповідно до норм, що виробив радянський режим в УРСР. Влада передбачала здійснення **індустріалізації, колективізації сільського господарства, «культурної революції»**. За порівняно короткий час створено державний, господарський, партійний, карально-репресивний апарат, який контролював усі сторони життя західних українців. Представників місцевого населення в ньому було мало. Союзний центр не довіряв місцевим жителям і керував краєм за допомогою кадрів, прибулих головно зі Східної України та інших республік СРСР.

Індустріалізація передбачала розвиток традиційних **нафтогазової, харчової та деревообробної галузей** і створення нових, зокрема **машинобудівної, металообробної, електротехнічної**. У Дрогобицькій області на відкритих газових родовищах споруджували найбільший тоді в СРСР і Європі магістральний газопровід **Дашава – Київ** (1946 рік). На території Волинської і Львівської областей були розвідані поклади кам'яного вугілля, що зумовило будівництво вугільних шахт.

Відкриття промислових запасів самородної сірки біля селища Розділ на Львівщині започаткувало зведення **гірничохімічного комбінату**. У великий промисловий центр на початку 1950-х років перетворилося місто Львів, де запрацювали заводи електроприладів і електроламп, телеграфно-телефонної апаратури, автотранспорту, сільськогосподарських машин. Зароджувалася державна швейна та хімічна промисловість. Формувалася мережа промислової та сільськогосподарської кооперації. Хоча індустріалізація сприяла підвищенню промислового потенціалу краю, проте була назагал суперечливим процесом — легка і харчова галузі, які виробляли товари для населення, розвивалися повільніше, частина виробленої продукції розчинялась у господарському комплексі СРСР;

Одна з ділянок газопроводу
Дашава – Київ

змінювалася традиційна соціальна структура регіону, в якій зростала частка тих прошарків, котрі могли б служити надійною соціальною базою радянської влади.

Набагато складнішим завданням для влади було здійснення колективізації на селі. З метою залучення населення до колгоспів використовували різні методи — від пропагандистських до репресивних. Формували групи селян, котрі закликали відновлювати старі колгоспи і створювати нові; організовували екскурсії до передових колгоспів східних областей України з метою ознайомлення із перевагами колгоспного ладу. Водночас тим, хто не бажав вступати в колгоспи, влада скасувала пільги, збільшила податки, натомість колгоспників звільнила від їхньої сплати. Однак, незважаючи на гучні заклики чи навіть перші примусові кроки властей, мешканці сіл не поспішали записуватися до колгоспів. Тут, де домінувало індивідуальне селянське господарство, до колгоспного ладу сформувалося негативне ставлення. Не останню роль у таких настроях відіграв сумний досвід радянізації в 1939–1941 роках, а також антирадянська й антиколгоспна агітація українського повстанського руху. Однак із середини 1948 року влада розпочала примусову колективізацію сільського господарства. У 1950 році її було в основному завершено. У колгоспи, чисельність яких досягла 7190, об'єднали 1,5 млн селянських дворів, або 98 % від їхньої загальної кількості. Незважаючи на запевнення владців, що колективізацію здійснюють на «добровільних засадах», її часто впроваджували насильницькими методами і супроводжували репресіями та депортаціями місцевого населення. Тисячі сімей були вислані на Урал і Сибір. Примусова колективізація, антинародна податкова політика, командні методи хлібозаготівель викликали супротив селянства, яке поповнювало число вояків УПА.

1. Як тривав процес радянізації західних областей України?
2. Що передбачала індустріалізація західноукраїнських земель?
3. Які методи застосовувала влада для проведення колективізації?

2. Український визвольний рух 1944–1950-х років.

Зі вступом Червоної армії взимку–навесні 1944 року на західноукраїнські землі боротьба з українським визвольним рухом, який очолювали ОУН і УПА, стала основним завданням радянської влади в регіоні. Керівником збройної боротьби УПА був головнокомандувач цієї армії в 1943–1950 роках генерал **Роман Шухевич**, загальне керівництво ОУН здійснював із-за кордону голова Генерального секретаріату Української головної визвольної ради (УГВР) **Степан Бандера**. ОУН поставила завдання перешкодити радянській владі закріпитися в Західній Україні. УПА розгорнула збройну боротьбу проти влади та її регулярних військ; цей опір був масштабним і напруженим. Її з'єднання вели відкриті бої з невеликими гарнізонами, групами радянських військовослужбовців, тилловими службами, здійснювали диверсії на залізницях і шосейних дорогах, улаштовували напади на районні центри. В умовах, коли протистояння тривало не на життя, а на смерть, противники не цуралися

найжорстокіших методів. Органи держбезпеки, енкаведисти здійснювали операції щодо дискредитації учасників визвольного руху. Натомість останні насаджували ненависть до радянського режиму.

Упродовж **січня–квітня 1946 року**, забезпечивши перевагу в живій силі й техніці, війська НКВС (Наркомату внутрішніх справ) здійснили широкомасштабну операцію під назвою «**Велика блокада**». У ній були задіяні військові підрозділи, авіація та бронетехніка. УПА втратила майже 40 % свого особового складу, однак зброю не склала. Зважаючи на несприятливе співвідношення сил, УГВР прийняла рішення про демобілізацію окремих загонів повстанців, виведення деяких частин вояків у Західну Німеччину й Австрію через Словаччину, реорганізацію решти УПА для ведення партизанської війни невеликими групами з 10–15 бійців. За кордон було направлено близько 50 тисяч осіб, понад 40 тисяч припинили супротив з розрахунком на амністію, що обіцяла влада. Одночасно найстійкіших і найвитриваліших оунівців було залучено для підпільної боротьби, організації акцій саботажу, антирадянської пропаганди, індивідуальних терористичних акцій проти представників радянської влади.

Після загибелі **Романа Шухевича** під час збройної сутички з оперативною групою в селі Білогорща (нині належить до міста Львова) в **березні 1950 року** повстанський рух почав спадати, але збройне підпілля продовжувало боротьбу. Проте шальки терезів у цьому трагічному протистоянні схилилися на бік влади. На Волині, оточений у криївці (військово-оборонна та господарська споруда УПА, розташована під землею), підірвався талановитий художник-графік, автор ескізів нагород УГВР **Ніл Хасевич**, який пішов до УПА, маючи інвалідність. Його дереворити (техніка гравюри на дошці з дерева) демонстрували учасникам Генеральної Асамблеї ООН. Останній керівник УПА **Василь Кук** був заарештований у 1954 році. Деякі групи продовжували боротьбу до 1956 року.

1. З'ясуйте мету українського визвольного руху.
2. Визначте причини й наслідки операції «Велика блокада».
3. Чим завершилося протистояння у Західній Україні між владою та повстанцями?

Графіка Ніла Хасевича

Зі спогадів колишнього члена спецгрупи НКВС Миколи Дем'янюка зі села Тучин Гощанського району Рівненської області

«Головним завданням була не лише боротьба з українським національно-визвольним рухом, а і його дискредитація в очах самих же українців. Члени спецгруп одягали українські сорочки, шапки з тризубами, обов'язково вживали українську мову. Вночі йшли до сільських хат і вирізали цілі сім'ї... Як правило, одного члена родини залишали живим, щоб потім він розповідав про побачені звірства, які нібито вчинили бандерівці...»

1. Чому радянській владі важливо було не лише знищити національний рух, а й дискредитувати його?

Зі спеціальної листівки бандерівців (квітень 1949 року)

«У села і містечка, в яких ви живете, заходять часто люди, переважно чоловіки, і просять вас заховати їх від НКВС і зв'язати з підпільниками, так як вони втекли з в'язниці. — Потрібно пам'ятати, що з большевицької тюрми втекти дуже важко, а всі ті, яким нібито вдалося втекти з в'язниці, — це не хто інший, як замасковані розвідники НКВС — провокатори... Якщо такі прийдуть в хату і просять їсти, то їжу можна дати, але не вступати з ними в розмови на політичні теми».

1. Проаналізуйте зміст листівки й графіку Ніла Хасевича. Що стало головним ворогом українських повстанців?

З Україною в серці

Роман Шухевич (1907–1950)

Народився 30 червня 1907 року в Львові. З молодих років був активістом УВО та членом Галицького крайового проводу ОУН. Мріяв про незалежність України. Враховуючи досвід січовиків, разом з побратимами хотів створити військо під прикриттям Німеччини. Тому й став командиром батальйону «Нахтігаль», та після арешту його офіцерів остаточно зрозумів, що нацистська Німеччина, як і СРСР, є теж ворогом українців. У 1943 році під псевдонімом Тарас Чупринка став головнокомандувачем УПА. У 1944–1950 роках — Голова УГВР. Був до кінця вірним заповідям українських націоналістів. Загинув у 1950 році. Девіз його життя: *«Здобудеш Українську Державу або загинеш у боротьбі за неї»*. Власний принцип: *«Мудрого — не одурити, чесного — не купити, мужнього — не зламати»*.

1. Поміркуйте, чи є актуальними нині девіз і принцип життя Романа Шухевича.

3. Масові депортації. Ліквідація УГКЦ.

Діяльність радянської репресивно-каральної системи із придушення всяких проявів опору радянському режимові з найбільшою жорстокістю проявилась у процесі безперервних **масових депортацій**, що органи влади трактували як «додаткові заходи у боротьбі з бандитизмом». Виселення чи залякування засланям було в арсеналі каральних органів одночасно і засобом покарання, і засобом шантажу не тільки членів ОУН і УПА, а й усього населення, позаяк уже перебування на окупованій німцями території вважали провиною. У **вересні 1944 року** уряд УРСР і Польський комітет національного визволення підписали в місті Люблін Угоду про евакуацію українського населення з території Польщі та польських громадян із території УРСР. Відповідно до її змісту, українці **Закерзоння (Лемківщини, Посяння, Підляшшя і Холмщини)** мали добровільно переїхати до УРСР. Зазвичай про наміри пересічного жителя — переїхати чи залишитися — ніхто не запитував. Переселення українців відбувалося за спонукою військових підрозділів. Упродовж 1944–1946 років із території Польщі до України примусово або добровільно виїхало близько 500 тисяч осіб. Натомість із прикордонних українських областей до Польщі — понад 800 тисяч осіб.

Черговим етапом депортації українців стала операція «Вісла» — етнічне зачищення, тобто насильницьке вигнання, українського населення Закерзоння, котре польський комуністичний режим здійснив за підтримки СРСР упродовж **квітня–серпня 1947 року**. Під час акції українців із цього регіону виселили на західні та північні землі Польщі, які до 1945 року належали до Німеччини. Переселення здійснили примусово, із застосуванням військової сили і супроводжували позбавленням прав українців на землю, руйнацією культурно-освітніх установ та Української греко-католицької церкви. Цими діями уряди ПНР та СРСР намагалися здолати опір УПА, котрий підтримувало місцеве населення. А **21–26 жовтня 1947 року** радянське керівництво провело операцію «Захід» — насильне виселення жителів Західної України, сім'ї яких підозрювали у співпраці з УПА. З регіону до Казахської РСР та Сибіру депортували понад 78 530 осіб, з-поміж яких 22 928 дітей. Під час транспортування у товарних вагонах сотні з них померли. Головне завдання операції — **послаблення визвольного руху в регіоні**. **22 грудня 2016 року** Верховна Рада України схвалила постанову № 1807, відповідно з

Світлина часів операції «Вісла»

якою 21 жовтня 2017 року до 70-х роковин вшанували жертв масової депортації населення Західної України до Сибіру.

Об'єктом переслідування з боку влади стала й **Українська греко-католицька церква**. Вона об'єднувала понад 4 млн вірян і була духовною натхненницею у визвольних змаганнях, а відтак ідеологічним супротивником влади. Особливе занепокоєння сталінського режиму викликало її підпорядкування Папі Римському, що розцінювали як зв'язок із Заходом. Після вигнання зі Західної України

військ нацистської Німеччини та її союзників митрополит Андрей Шептицький звернувся до радянського уряду з пропозицією про співпрацю. Його наступник **Йосиф Сліпий** продовжив діалог із владою. До Москви була скерована делегація вірян, яка передала 100 тисяч карбованців у фонд Червоного Хреста на оборону країни. Греко-католицька церква отримала дозвіл на вільне богослужіння в межах СРСР. Проте вже у квітні 1945 року через відмову перейти у православ'я заарештували все греко-католицьке вище духовенство на чолі з Йосифом Сліпим. Під контролем НКВС створили «ініціативну групу», яка готувала «возз'єднання» Української греко-католицької церкви із Російською православною церквою, до якої влада ставилася лояльно. Цю групу очолив настоятель Преображенської церкви Львова Гавриїл Костельник, синів котрого заарештували органи НКВС. У **березні 1946 року** в Львові був скликаний Собор УГКЦ, котрий під тиском влади виніс вердикт про скасування Берестейської унії 1596 року та підпорядкування греко-католицької церкви російському патріархові Алексію. За схожим сценарієм у **1949 році** Мукачівська єпархія проголосила ліквідацію Ужгородської унії і приєднання до РПЦ греко-католицької церкви Закарпаття. Ці рішення були прийняті всупереч настроям вірян. Відтак, перебуваючи поза законом, УГКЦ продовжувала діяти підпільно аж до своєї легалізації у 1989 році. Отже, радянська західноукраїнських земель тривала у гострому протистоянні з ОУН і УПА, що спричинило загибель десятків тисяч людей, супроводжувалася масовими репресіями, підпорядкуванням УГКЦ Російській православної церкви.

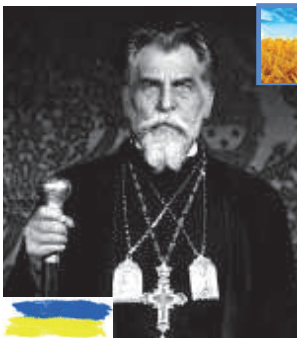
1. Визначте зміст і наслідки Люблінської угоди.
2. З якою метою були проведені операції: «Вісла», «Захід»?
3. Розкрийте рішення Львівського собору Української греко-католицької церкви.

Зі спогадів Олександра Колянчука, депортованого з батьками 15-річним із Перемишля до Ольштинського воєводства

«У травні–червні 1947 року до нас доходили чутки, що виселяють українців і кудись вивозять. У Березному залишилося близько 50-ти українських сімей. Багато старших віком пам'ятали евакуацію вглиб Росії. Був липень, люди почали готуватися до жнив. Озимина вже дозрівала, а в сусідньому селі стояли копиці жита. Другий вівторок місяця видався торговим днем, і мама поїхала до Холма, батько займався господарством, а я доглядав молодшого брата. Десь о 12-й годині в селі знявся галас. Приїхало військо, оточило село, розставило кулемети, солдати брутально поводитися з людьми. Староста Костюк разом з капітаном ходили від будинку до будинку, наказуючи залишити їх протягом двох годин і зібратися на сільському майдані... Люди почали збиратися, адже список був готовий ще з 1945 року, з часу виселення українців до УРСР...»

1. Чи можна назвати операцію «Вісла» актом депортації? Підтвердіть або спростуйте цю тезу.

З Україною в серці

Йосиф Сліпий (1892–1984)

Народився в селі Заздрість на Тернопільщині 17 лютого 1892 року. Отримав духовну й світську освіту. Був професором і ректором Львівської греко-католицької духовної семінарії, яку перетворив на богословську академію. У листопаді 1944 року став митрополитом УГКЦ. В 1945 році його ув'язнила радянська влада і засудила на вісім років за «ворожу діяльність проти УРСР, співпрацю з німецько-фашистськими окупантами». В концтаборах СРСР провів 18 років. У 1963 році звільнений та висланий до Рима, завдяки клопотанням Папи Римського Іоанна XXIII, президента США Джона Кеннеді та інших відомих політичних діячів. Першим з українців став кардиналом католицької церкви. Заснував Український католицький університет, відновив діяльність Українського богословського товариства. В 1975 році прийняв титул патріарха помісної греко-католицької церкви. Тричі скликав синоди УГКЦ. Подорожуючи по світу, зустрічався з українською діаспорою в Канаді, США, Австралії, країнах Європи. Помер у Римі в 1984 році. Прах перенесено у собор Святого Юра (місто Львів).

«Моліться, працюйте і боріться за збереження християнської душі кожної людини українського роду і за весь Український народ і просить Всемогутнього Бога, щоб Він допоміг нам завершити нашу тугу за єдністю і наші змагання за церковне об'єднання у постатні Патріархату Української Церкви!..»

1. Сформулюйте життєву позицію патріарха Йосифа Сліпого.

Коли в Україні було проведено операцію «Вісла» (квітень–серпень 1947 р.), **у США**, в Гарвардському університеті Джордж Маршалл виступив із програмою підтримки європейських країн (5 червня 1947 р.).

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:

- вересень 1944 р. — підписано Люблінську угоду;
- 1946 р. — розпочато будівництво газопроводу Дашава – Київ;
- березень 1946 р. — проведено Львівський собор про скасування Берестейської унії;
- січень–квітень 1946 р. — проведено операцію «Велика блокада»;
- квітень–серпень 1947 р. — проведено операцію «Вісла»;
- 21–26 жовтня 1947 р. — проведено операцію «Захід».

2. Поясніть значення понять: *депортація, обмін населенням, «Велика блокада».*

3. Визначте напрямки, причини і наслідки депортацій українців із західних областей УРСР.

4. Складіть історичну довідку на тему: «Національно-визвольний рух у 1944–1950-х роках на території України».

Освіта. Наука. Література

- ✓ Назвіть відкриття українських учених у галузі науки і техніки в 1930–1945 роках.
- ✓ Який світогляд формувала ідеологічна система держави?
- ✓ Як у роки війни функціонували університети?

1. Освіта.

Сталінський режим, усілякими засобами утверджуючи притаманні йому ідеологічні догми, прагнув сформувати відповідну суспільну свідомість, комуністичний світогляд громадян. І першочергову увагу в цьому відводив освіті, яка вважалася визначальною ланкою у культурному просторі держави. Відбудову системи освіти розпочали ще наприкінці війни, а в **1950 році було відновлено довоєнну мережу шкіл**. Проте фінансування освіти здійснювали за залишковим принципом, відтак хронічно не вистачало коштів. При відбудові та ремонті шкіл почасти використовували метод «народної будови», тобто батьки, вчителі та учні власними силами відновлювали школу у своєму населеному пункті. Частину шкіл, особливо у сільській місцевості, розташували у малоприспособованих приміщеннях. Поряд із **денними**, відкривали **вечірні** та **заочні** школи, у яких вчилася молодь, котра не змогла здобути освіту під час війни або ж змушена була рано розпочати трудову діяльність. Не вистачало підручників, зошитів, шкільного обладнання. В західних областях України упродовж перших повоєнних років було збудовано понад 1660 шкіл, у яких навчалосся 500 тисяч учнів. Кадрове питання вирішувалося складно. Місцевих педагогів змушували пройти курси ідеологічної перепідготовки. Водночас понад 35 тисяч учителів направили в цей регіон зі східних областей. Основною базою підготовки педагогів у повоєнні роки були учительські інститути, а після 1950 року — педагогічні, які готували вчителів для старших класів, і педагогічні училища — для початкових. Розвиток економіки потребував кваліфікованих спеціалістів. **У 1953 році був здійснений перехід до обов'язкової семирічної освіти**. Посилилася увага до професійної підготовки молоді. В повоєнний період створювали мережу професійно-технічних училищ, яка відповідала потребам планової економіки. Прийом учнів у ПТУ здійснювали за принципом щорічного нарощування підготовки робітників масових професій середнього рівня кваліфікації. Як і в довоєнні роки, Комуністична партія прагнула посилити свій ідейний вплив і на учнівську молодь. Було відновлено роботу піонерських та комсомольських організацій, кількість яких постійно зростала. Виховання відданості більшовизму (й особисто Йосифу Сталіну) оголошували найважливішим покликанням школи. Не змінився також **державний курс на русифікацію освіти**. В 1953 році в українських школах навчалосся 1,4 млн учнів, а в російських і змішаних — 3,9 млн дітей.

Упродовж перших повоєнних років було відновлено роботу 160 вищих навчальних закладів, зокрема **Київського, Харківського, Одеського державних університетів**. Майже половина студентів навчалася на вечірніх і заочних

відділеннях, що негативно впливало на рівень їхньої фахової підготовки. Зросла мережа вишів у західних областях. **Вища школа готувала спеціалістів для різних галузей виробництва, науки, техніки.** Значну увагу приділяли також ідейному вихованню студентської молоді, формуванню в неї комуністичного світогляду. Було запроваджено обов'язкове викладання основ марксизму-ленінізму. У навчанні здебільшого використовували російську мову.

Намагаючись охопити своїм впливом найширші верстви населення, влада сприяла розширенню мережі закладів культури. **Переважно методом «народної будови» відновлювали клуби, бібліотеки, музеї, будинки культури, радіо- і кіномережу.** Одним із засобів пропаганди радянського способу життя була **преса.** З відбудовою поліграфічної бази збільшили тиражі газет і журналів. У 1945 році виходило 879 газет і 6 журналів, зокрема «Україна», «Дніпро», «Українська література», «Перець». У **листопаді 1951 року** в Києві відкрили перший в Україні **телевізійний центр.**

1. Яким був стан освіти у післявоєнний період?
2. Визначте основні риси розвитку вищої школи.
3. У чому проявлявся ідеологічний вплив держави на освіту й культуру?

Телевізійний центр у місті Києві. Світлина

2. Наука.

Повоєнний період для української науки виявився **складним і неоднозначним.** У 1944 році відновила діяльність Академія наук України, яку з 1946 по 1962 рік очолював біохімік зі світовим ім'ям **Олександр Палладін.** Академічні установи розташовувалися головно у Києві, хоча з 1950 року почало функціонувати Львівське відділення.

У ці роки українські вчені досягли значних результатів. Наприкінці 1940-х років у Інституті електротехніки під керівництвом **Сергія Лебедева** створено першу в Європі **малу електронно-лічильну машину (МЕЛМ),** що на той час відповідала рівню світових стандартів. Колектив Інституту електрозварювання на чолі з **Євгеном Патонем** винайшов і впровадив у виробництво новий метод

Міст Патона. Світлина. 1953 рік

електрошлакового зварювання кожухів доменних печей, мостів, суден тощо. Його було використано при будівництві **газопроводу Дашава – Київ** та першого у світі **суцільнозварного мосту (міст Патона)**

Володимир Філатов з пацієнткою. Світлина

у Києві, зданого в експлуатацію в **1953 році**, інших об'єктів. Інститут загальної та неорганічної хімії розробив методики захисту водних басейнів від забруднень та постачання споживачам чистої води. З 1949 року в Інституті фізики під керівництвом **Митрофана Пасічника** розпочали дослідження в галузі фізики атомного ядра. Значні здобутки мали українські вчені в **медицині**. **Микола Стражеско** створив відому за межами України **терапевтичну школу**. Визнаним авторитетом у галузі **офтальмології** був **Володимир Філатов**. **Проблеми порушення обміну речовин, імунітету, алергії, старіння організму** досліджував **Олександр Богомолець**. Серед гуманітарних наук першість була за **літературознавством**. Науковці опрацювали й опублікували частину рукописів Тараса Шевченка, Марка Вовчка, Михайла Коцюбинського. З 1949 року започаткували видання зібрання творів Івана Франка, а на початку 1950-х років з'явилося повне зібрання творів Івана Котляревського, підготовлено 5-томник творів Лесі Українки.

Проте суттєвої шкоди науці завдали політизація галузі та постійне втручання партійного керівництва. Вченим часто доводилося розробляти безглузді теорії, на зразок «плану перетворення природи», що передбачав зміну гідросистеми. Не минула Україну і «**лисенківщина**». В 1948 році сесія Всесоюзної академії сільськогосподарських наук імені Володимира Леніна в Москві закріпила «перемогу сталінізму» в біологічній науці. Провідником нової політики став **Трохим Лисенко**. «Буржуазною» наукою оголосили **генетику**. В Україні почалася «чистка» серед науковців. З кафедр вишів, установ АН УРСР звільнили чимало фахівців, котрі не поділяли поглядів Трохима Лисенка. Серед них — **Миколу Гришка, Іллю Полякова, Лева Делоне, Сергія Гершензона**. Цькуванню і недобросовісній критиці був підданий підручник для вищої школи «Курс генетики» Миколи Гришка і Лева Делоне. «Ворожою» наукою вважали також **кібернетику**, де заборонили займатися новими дослідженнями. Особливих переслідувань зазнала історична наука. Була визнана незадовільною робота

Карикатура з радянського журналу «Крокодил». Напис: «Невдалі експериментатори. Менделізм. Вейсманізм. Морганізм». 1948 рік

Інституту історії АН УРСР на чолі із **Миколою Петровським**. Істориків звинуватили в «**буржуазному націоналізмі**», відродженні реакційних поглядів Володимира Антоновича і Михайла Грушевського та відході від партійного тлумачення історичного процесу. Відтак об'єктивні труднощі в розгортанні наукових досліджень, спричинені відсутністю найнеобхіднішого, надзвичайно ускладнювала тоталітарна система, яка штучно ізолювала науковців від передових тенденцій розвитку світової науки, насаджуючи фальшиві стереотипи. Людство вступило в епоху науково-технічної революції, але Радянський Союз був неспроможний встигати за її швидким темпом.

1. Хто очолив Академію наук України в 1946 році?
2. Назвіть найвизначніші досягнення в галузі науки в повоєнний період.
3. Як позначився на становищі науки ідеологічний диктат з боку влади?

Уривок з виступу Трохима Лисенка

«Діалектична доктрина Мічуріна, авангардна біологія, що здійснюється геніями людства Леніним і Сталіним, перемогла над ідеалістичною, метафізичною, буржуазною теорією спадковості Менделя. Менделізм–морганізм ґрунтується на випадковостях, і тим самим ця «наука» заперечує існування беззаперечних залежностей у живій природі, через що прирікає практику на безплідне очікування... Для нас, радянських біологів, немає більш почесного завдання, ніж творчий розвиток вчення Мічуріна і впровадження в усю нашу діяльність мічурінського стилю дослідження природи розвитку живого».

1. Існування якої науки заперечує автор? Чому?

3. Література.

Перемога у війні викликала емоційне піднесення в суспільстві, яке діячі літератури намагалися відобразити в своїх творах. Вибух творчої активності покоління переможців, яке пережило найжорстокішу в історії війну і важко піддавалося бюрократичному контролю, напалохав сталінське керівництво. Воно відчувало невпевненість свого становища в Україні, західні області якої були охоплені визвольним рухом. Проте жорстокі реалії війни та труднощі повоєнного лихоліття майже не пробилися на сторінки літературно-художніх видань. Поетів і письменників зобов'язували творити в рамках «соціалістичного реалізму». Однак навіть за цих несприятливих умов з'явилося чимало яскравих і колоритних творів. З-поміж них — «**Прапороносці**» **Олеся Гончара**, дві книги роману «**Велика рідня**» («**На нашій землі**», «**Великі перелогі**») **Михайла Стельмаха**, «**Київські оповідання**» **Юрія Яновського**, «**В окопах Сталінграда**» **Віктора Некрасова**, гумористичні оповідання **Остапа Вишні**, вірші **Максима Рильського**,

Володимира Сосюри, Андрія Малишка. У літературу прийшли молоді письменники, збагачені життєвим досвідом війни.

Проте «ждановщина», розпочата у Москві, мала прихильників в Україні. Відповідно до рішень ЦК ВКП(б), компартійне керівництво України прийняло постанови, зокрема «Про перекручення і помилки у висвітленні історії української літератури в «Нарисі історії української літератури», «Про журнал сатири і гумору «Перець», «Про журнал «Вітчизна». Кожну з цих постанов супроводжували численні викривальні статті в газетах і журналах, збори митців, на яких звинувачених у «перекрученнях» піддавали принизливій «проробці». З появою у березні 1947 року в Україні Лазара Кагановича, «вірного помічника Йосифа Сталіна» і такого ж україноненависника, кампанія ідеологічних атак на талановитих діячів української культури посилилася. Одним із перших під вогонь нищівної критики потрапив відомий письменник-гуморист Остап Вишня, якого звинуватили в політичних помилках, відході від радянської ідеології, написанні творів, «шкідливих за своїм ідейним змістом». Ще різкіше було засуджено «ідеологічні помилки» його «Мисливських усмішок». Лише згодом усі звинувачення з Остапа Вишні було знято. Письменника Івана Сенченка звинуватили у сподвижництві Миколі Хвильовому, визначивши «ворожими» радянському ладові його нові повісті «Кінчався вересень 1941 року» та «Його покоління». Не уникнули критики Юрій Яновський за роман «Жива вода», Максим Рильський, редколегія журналу «Дніпро» та його редактор Андрій Малишко.

Черговий наступ на творчу інтелігенцію був пов'язаний із боротьбою з космополітизмом. «Безродними космополітами» назвали літературних і театральних критиків, євреїв за національність Євгена Адельгейма, Абрама Кацнельсона, Іллу Стебуна. Їх звинуватили в антипатріотизмі, у «низькопоклонстві перед буржуазною культурою Заходу». Серед обвинувачених були й ті, що ще недавно заподаливо боролися з «українським націоналізмом». Упродовж 1948–1952 років у зв'язку зі сфабрикованою владою «Справою Єврейського Антифашистського Комітету» репресували 19 єврейських письменників України. В **1951 році** розкритикували вірш **Володимира Сосюри «Любіть Україну»**, написаний ще в 1944 році й читаний з багатьох трибун. Зазначали, зокрема, що ця поезія «викликає почуття розчарування, протесту... Не таку Україну оспівує у своєму вірші Володимир Сосюра. Під такою творчістю підпишеться будь-який недруг українського народу з націоналістичного табору, скажімо, Петлюра, Бандера та інші». Відтак у своєму прагненні створити талановиті твори, використати нові засоби, прийоми художньої творчості, опанувати нові теми, запропонувати їхнє нетрадиційне висвітлення літератори неминуче вступали в суперечність із тоталітарною системою. Отже, у повоєнні роки тоталітарний режим продовжив нагнітання напруженості в суспільстві, розгорнув чергові ідеологічні кампанії, переслідування інакодумців,

нову хвилю репресій. У результаті, визначальною рисою культури стали одноманітність, уніфікованість, показна одностайність. Така політика завдала великої шкоди інтелектуальному потенціалу української нації.

1. Хто з літераторів описав реалії війни та повоєнної відбудови?
2. Яку роль у повоєнній українській літературі відігравала політика «ждановщини»?
3. Чи забезпечувалася свобода творчості за тоталітарного режиму?

Уривок із доповіді голови Спілки письменників України Олександра Корнійчука на пленумі Спілки письменників України 15 вересня 1947 року «Про виконання постанови ЦК ВКП(б) щодо журналів «Звезда» і «Ленинград»

«...Ви всі знаєте, що на Україні були буржуазно-націоналістичні організації (ВАПЛІТЕ, неокласики і інші), цілі групи буржуазно-націоналістичних декадентів. Із ними вели боротьбу передові письменники, їх розгромили наш народ, наша партія... Поява шкідливого нариса історії української літератури об'єктивно допомагає найлютішим ворогам українського народу — українсько-німецьким націоналістам. Президія Спілки та її голова товариш Максим Рильський не вжили заходів, щоб вчасно перешкодити проникненню в радянську літературу ворожих тенденцій... Журнал «Вітчизна» (редактор Юрій Яновський) надає місце статтям і творам, у яких пропагується буржуазна ідеологія, міщанські погляди на життя і аполітичність...»

1. Висловіть обгрунтоване судження. Що, з точки зору партійного керівництва, входило до поняття «буржуазний націоналізм»?

Коли в Україні відкрили в Києві перший телевізійний центр (1951 р.), у Великій Британії, в місті Лондоні вперше пройшов конкурс «Міс світу» (15.04.1951 р.).

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
  - 1950 р. — відновлено довоєнну мережу шкіл;
  - листопад 1951 р. — у Києві відкрито перший в Україні телевізійний центр;
  - 1951 р. — розкритиковано вірш Володимира Сосюри «Любіть Україну»;
  - 1953 р. — відбувся перехід до обов'язкової семирічної освіти;
  - 1953 р. — у Києві побудовано міст Патона.
2. Поясніть значення понять: «*лісенківщина*», «*буржуазний націоналізм*».
3. Підготуйте повідомлення на тему: «Суперечливі тенденції розвитку освіти та літератури в повоєнні роки».
4. Заповніть таблицю «Досягнення науки в повоєнний період».

Галузь науки	Ім'я науковця	Досягнення

§7

Архітектура. Образотворче мистецтво. Музика. Кінематограф.

Повсякденне життя

- ✓ Якою була доля українських театрів у період Другої світової війни?
- ✓ Назвіть кінострічку Олександра Довженка, створену під час війни.
- ✓ Визначте характерні ознаки методу «соціалістичний реалізм» у мистецтві.

1. Архітектура. Образотворче мистецтво.

Повоєнні роки були позначені масштабними роботами з відбудови і нового бачення образу міст і сіл. За вказівкою влади архітектурні споруди мали вселяти впевненість у швидкому відновленні всієї країни. Провідний архітектурний стиль цього часу — **«сталінський ампір»**. Його характерними рисами були ансамблева

забудова вулиць і площ, синтез архітектури, скульптури і живопису, наявність колонад, ліпнини, використання мармуру, бронзи та цінних порід дерева в оформленні громадських інтер'єрів. За генеральним планом відновили столицю України — місто Київ. При забудові центральної вулиці — Хрещатика — створили архітектурний ансамбль, образ якого визначали рельєф нагірної частини вулиці, багатоповерхові будинки, оздоблені світлою керамічною плиткою, широкі тротуари, засаджені каштанами.

Прикметними ознаками містобудування були чітко розплановані вулиці, спорудження типових житлових будинків. У сільській місцевості відновлювали зазвичай довоєнну архітектуру.

Забудова вулиці Хрещатик у Києві. Світлина. 1950 рік

«Естетика сталінської доби» у Луцьку.
Світлина. 1950-ті роки

Катерина Білокур «Колгоспне поле». 1948–1949 роки

Перше повоєнне десятиліття увійшло в історію українського образотворчого мистецтва темою війни, «братніх народів», шевченківською та молодіжною тематикою, а також жанровим змалюванням навколишньої дійсності, охопно з портретами «передовиків промисловості та сільського господарства». Були створені нові художні полотна **Тетяни Яблонської, Михайла Дерегуса, Олександра Шовкуненка**, автора численних портретів діячів культури, **Катерини Білокур**. Ознайомившись із картинами Катерини Білокур на Міжнародній виставці у Парижі в 1954 році, знаменитий художник Пабло Пікассо сказав: «Якби ми мали художницю такого рівня майстерності, то змусили б заговорити про неї цілий світ!».

Визнаним майстром книжкової графіки був **Василь Касіян**. Він ілюстрував твори Івана Франка, Михайла Коцюбинського, Лесі Українки. Найпопулярнішими стали його ілюстрації до Шевченкового «Кобзаря». Скульптори відображали насамперед події та образи воєнного часу. Були створені меморіальні ансамблі, встановлені пам'ятники героям війни і праці.

Тетяна Яблонська «Хліб». 1949 рік

Михайло Дерегус «Тарас Бульба попереду козацького війська». 1952 рік

1. Визначте характерні риси містобудування.
2. Які теми переважали в образотворчому мистецтві?
3. Хто був майстром книжкової графіки?

2. Музика. Кінематограф.

У повоєнний час розвиток музики визначали розширення тематики, жанрів, поглиблення образної сфери, підвищення фахової майстерності. Створені **опери «Богдан Хмельницький» Костянтина Данькевича** (лібрето Олександра

Корнійчука і Ванди Василевської), «Милана» **Георгія Майбороди** (лібрето Агати Турчинської), «Украдене щастя» **Юрія Мейтуса**. Розвивалася пісенна творчість. Популярними стали пісні **Платона Майбороди**, **Аркадія Філіпенка**, **Ігоря Шамо**. У різноманітних музичних жанрах творили композитори **Левко Ревуцький**, **Станіслав Людкевич**, **Андрій Штогаренко**, **Борис Лятошинський**. Заслужене визнання здобули: **Державний український народний хор** (керівник Григорій Верьовка), **Київська державна академічна капела «Думка»** (керівник Олександр Сорока), **Львівська державна хорова капела «Трембіта»** (керівник Павло Муравський), **Державна капела бандуристів УРСР** (керівник Олександр Мінківський).

Продовжувало розвиватися театральне життя, хоча й у чітко визначених ідеологічних рамках. Наприкінці 1940-х років в Україні діяли 96 театрів, із яких 78 — україномовні. В них працювали видатні майстри сцени **Марія Литвиненко-Вольгемут**, **Гнат Юра**, **Борис Гмиря**, **Наталія Ужвій**, **Амвросій Бучма**, **Юрій Шумський**, **Євген Пономаренко**, **Костянтин Хохлов**. Проте репресивні дії влади не обминули музичне і театральне життя республіки. В 1946 році видано постанову ЦК КП(б) України «Про репертуар драматичних і оперних театрів УРСР і заходи щодо його поліпшення», якою влада вимагала ставити театральні вистави зі сучасного життя, що прославляли радянський лад. Натомість оперу Костянтина Данькевича «Богдан Хмельницький» розкритикували за недостатнє висвітлення в ній «прогресивної ролі у житті українського народу царя і російських бояр».

Відновили роботу кіностудії в **Києві**, **Одесі**, **Ялті**, на яких випускали фільми різних жанрів. Серед митців помітне місце займала творчість **Ігоря Савченка**, режисера фільмів «Третій удар» і «Тарас Шевченко», премійованого на міжнародному фестивалі в Чехословаччині у 1952 році. На Київській кіностудії **Борис Барнет** поставив фільм «Подвиг розвідника», **Марк Донський** — «Нескорені». Розгорнула роботу Українська студія хронікальних фільмів, яка повернулася до Києва влітку 1944 року. Проте, незважаючи на здобутки, на українських митців в означений період впливали чинники, яких узагалі не було в цивілізованих суспільствах: насадження почуття страху, ненависті, поваги до керманців і панівної партії, сповідування єдиного напрямку в мистецтві, відмова від релігії тощо. Над кожним із митців постійно нависала загроза бути безпідставно звинуваченими в некритичному підході до «реакційної буржуазної культури», «низькопоклонстві перед Заходом», «відступі від марксизму-ленінізму», «українському буржуазному націоналізмові», у безлічі інших «гріхів». Досвід 1920–1930-х років нагадував, чим можуть завершитися такі звинувачення. Духовний клімат у суспільстві продовжувала жорстко контролювати влада.

1. Назвіть імена відомих композиторів та їхні твори.
2. Які риси були притаманні розвиткові театального життя?
3. Охарактеризуйте здобутки кіномитців.

Уривок з постанови ЦК КП(б) України «Про репертуар драматичних і оперних театрів УРСР і заходи щодо його поліпшення»

«Найголовніший недолік нинішнього стану репертуару драматичних і оперних театрів УРСР полягає в тому, що п'єси радянських авторів на сучасні теми виявились фактично витісненими з репертуару театрів УРСР. Драматичні й оперні театри України досі не створили високоідейних і повноцінних у художньому відношенні спектаклів про перемогу радянського ладу, про дружбу народів радянської країни, особливо про дружбу українського і російського народів, про Велику Вітчизняну війну та про героїчну працю радянських людей...»

1. Чому українські театри зазнали критики з боку влади?

3. Повсякденне життя.

Відбудовуючи господарство, люди відроджували насамперед нормальне життя для себе та своїх дітей. Перші мирні роки мало чим відрізнялися від важких буднів воєнного часу. **Не вистачало найнеобхіднішого — взуття, одягу, продовольства, інших побутових речей.** Загострилися проблеми житла, безпритульних дітей, злочинності тощо. Але на їхнє розв'язання виділяли незначні ресурси. Для виживання частина робітників і службовців нерідко змушена була облаштовувати невеликі підсобні господарства, бо отримувана платня не давала змоги забезпечувати харчуванням членів сім'ї.

Діям запроваджений з волі радянського уряду ще на початку війни механізм «мобілізації коштів населення», який передбачав поширення серед населення державних позик. Додаткові труднощі спричинило зростання цін на продукти, зумовлене скасуванням у **1947 році карткової системи** їхнього розподілу. Продовольство постачали з перебоями. Біля магазинів вишикувалися нескінченні черги. Цього ж року була проведена **грошова реформа**. За рішенням уряду, упродовж лише одного тижня громадяни, які мали банківські вклади до 3 тисяч крб, могли обміняти старі гроші у співвідношенні 1 до 1, вклади від 3 до 10 тисяч крб зменшували на третину, а більше 10 тисяч — на дві третини. Хто зберігав гроші на руках, то обмін відбувався у співвідношенні 10:1. Реформа мала відверто конфіскаційне спрямування і звела нанівець особисті заощадження громадян. Натомість вилучення під час реформи значної кількості грошей справило оздоровчий ефект на повоєнну економіку. Обмеження загальної купівельної спроможності населення створювало потенційні можливості для зниження цін на товари. Мешканці міст і сіл могли купувати недорогий, але добротний одяг, годинники, радіоприймачі. Частину з цих товарів виробляли у Східній Німеччині та поставляли в рахунок репарацій, а також у Польщі, Чехословаччині, Австрії.

Водночас **відновлювали міста і села, газифікували населені пункти.** Розширювали мережу шкіл, медичних закладів, будували житло, так звані

«сталінки». Проте **більшість міських жителів і надалі мешкали в комунальних квартирах, бараках, підвалах**. Влада дещо пом'якшила трудові відносини. Знову запроваджено 8-годинний робочий день та відпустки на виробництві. **На селі рівень життя не дуже підвищився**. Хоча до початку 1950-х років ситуація у соціальной сфері дещо покращилась, однак назагал **соціальна політика влади залишалася жорстокою щодо населення**.

1. З якими проблемами зіткнулися люди в повоєнні роки?
2. Коли було скасовано карткову систему та проведено грошову реформу?
3. Як змінилася ситуація в соціальной сфері до початку 1950-х років?

Мовою джерела.

Заробітна плата та ціни на продукти й одяг в УРСР у 1950-х роках

Професія	Заробітна плата
Гардеробниця	225 крб
Працівниця музею	400 крб
Інженер Київметробуду	3240 крб
Ректор вишу	6000 крб

Ціни: макарони 1 кг — від 3 крб 90 коп. до 6 крб 45 коп., ковбаса зі свинини 1 кг — 17 крб, сирокочена ковбаса 1 кг — 39 крб. Повсякденне взуття коштувало від 291 до 346 крб, вечірні туфлі — 410–479 крб, жіночі напівчеревики — від 192 до 335 крб, жіноче пальто — від 398 до 1455 крб.

1. Порахуйте, що могли купити на свою заробітну плату представники означених у таблиці професій.

Коли в Україні скасували карткову систему (1947 р.), **у Франції, в місті Париж** міністри закордонних справ європейських країн прийняли план відновлення Європи (план Маршалла) (13.07.1947 р.).

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
  - 1947 р. — скасовано карткову систему;
  - 1947 р. — проведено грошову реформу.
2. Поясніть значення поняття: «сталінський амір».
3. Напишіть есей на тему: «Повсякденне життя радянської людини в перших повоєнних роках».
4. Заповніть таблицю «Українська культура в повоєнному десятилітті».

Галузь культури	Визначні представники	Здобутки/назви творів
Мистецтво		
Музика		
Кінематограф		

§ 8

Практична робота № 1

Тема. Вирвані з коренем. Депортація українців у 1944–1951 роках: причини, етапи, наслідки (дослідження тематичних документів)

Завдання 1. Опрацюйте документи практичної роботи. Визначте вектори депортацій та їхні хронологічні межі.

Завдання 2. Встановіть причини депортацій.

Завдання 3. З'ясуйте, до яких наслідків призвели депортації українців у 1944–1951 роках. (Роботу виконайте в парах).

Довідка. Загалом депортацію українців із українських етнічних теренів можна умовно поділити на чотири етапи.

Перший — від жовтня 1944 року до липня 1945 року в УРСР, який більшість польських і частково українських авторів охарактеризували як відносно добровільний.

Другий — від вересня 1945 року до листопада 1946 року, коли переселення в УРСР здійснювали за участю війська та інших репресивно-силових структур.

Третій — від квітня до жовтня 1947 року, коли в ході операції «Вісла» брутально депортовано холмицаків на так звані «понімецькі землі» Польщі. Зауважимо, що на території Посяння і Лемківщини другий етап завершився в основному у липні 1946 року, а третій — у липні 1947 року.

Четвертий, завершальний — вирівнювання польсько-радянського кордону 1951 року в районі Устриків Дольних (Дрогобиччина).

Жертвами переселенсько-депортаційних акцій 1944–1951 років стало більше семисот тисяч українців Посяння, Лемківщини, Холмищини та Підляшшя.

№ 1

Зі спогадів Михайла Боцуля, переселенця зі села Нагірчани (Посяння), яке в 1945 році СРСР передав Польщі

«Ми не переселенці. Ми — вигнанці. Пам'ятаю, осіннього вересневого ранку 1945 року в наше село Нагірчани увійшла велика група польських солдат і дали команду: «За двадцять хвилин щоб вас тут не було!». У селі здійнявся крик, зойк, плач. Транспорту нам ніхто не давав. Хто мав коней, той зложив собі, що міг, на віз і поїхав на станцію Бакунчиці в Перемишлі. І хто не мав коней — брав клунки на плечі, дітей, корову на шнурок і чвалав на станцію пішки, залишаючи все у хатині, стодолі і на полі. Назад дороги вже нам не було».

№ 2

Уривок зі спогадів очевидця подій Софії Гулявської про виселення їхньої родини з території Закерзоння до УРСР у 1945 році

«Нас вивозили силоміць. Мама збрала найнеобхідніше. Прийшли, вивели з хати, де залишили нажите роками добро, і повели під конвоєм на залізничну

станцію. І ми поневірилися по світу, бо ще йшла війна. Спершу повезли на Одещину, звідси втекли на Тернопільщину, лише згодом пощастило потрапити на Сокальщину. Тоді вважали, що звідти вже рукою додому подати...»

№3 Уривок зі спогадів Стефанії Мелешко про виселення її родини із села Ямна Долішня, яке в 1945 році СРСР передав Польщі

«Переїхали ми границю, їхали і йшли від села до села, і там, де найшли дах над головою, поселялися сім'ї, а решта йшли далі. Ми оселилися в Дрогобицькій області в селі Берездівці. Коли приїхали, в Берездівцях вже був сніг. В одній хаті першу ніч ночували кілька родин. Ранком пішли шукати житло. Найшли хатинку в повному розумінні без вікон і дверей. Кілька днів закривали діри снопами і дошками, які дали добрі сусіди, бо йшов сніг. Зима була холодна і голодна — перша зима після війни. Місцеві люди були бідні, але були добрі люди, ділилися, чим могли. Навесні нам виділили землю і життя наладилося. А в 1948–1949 роках колгоспи землю відібрали. [...] Дуже мені шкода своєї бабусі (їй тоді було 56 років), яка померла від простуди, а могла б ще жити, якби були ліки, лікарі, умови до життя».

№4 Уривок із листівки УПА з приводу виселення українців з українських етнічних земель у Польщі (лютий 1946 року)

«Смерть тиранії! Воля людині! Воля народам!
До українського населення за лінією Керзона

...У нас, в цілій Україні, шаліє далі жорстокий нелюдський терор НКВД, а нас, українців, жителів Лемківщини, Надсяння, Грубешівщини, Холмщини і Підляшшя, намагаються большевицько-польські людодіди вигнати з наших рідних осель... Не дозволяймо себе нікому застрашити, стероризувати й вивезти, ми не вівці й не худоба, щоб нас безправно переганяти з місця на місце, виселювати, вивозити...

Лютий 1946 р. Українські повстанці».

№5 Із рішення політбюро ЦК ППР (Польської партії робітничої) від 29 березня 1947 року

«У швидкому темпі переселити українців та змішані сім'ї на території, що відійшли до Польщі після Другої світової війни від Німеччини, і насамперед у північну Пруссію, не створюючи компактних груп і не ближче ніж 100 км від кордону. Акцію виселення узгодити з урядами Радянського Союзу і Чехословаччини. Термін — 1 тиждень».

Солдати оперативної групи «Вісла» у спаленому селі Воля Мігова. Світлина. 1947 рік

№ 6

Уривок із книги Гжегожа Мотики «Від Волинської різанини до операції «Вісла»

«Операція виселення розпочалася 28 квітня 1947 року о 4 годині ранку. В першу чергу вона охопила повіти Сянік, Лісько, Перемишль, Березів, а почасти й Любачів. На початку червня депортації також поступово почалися в повітах: Ярослав, Любачів, Горлице, Новий Сонч, Новий Тарг, а також у Люблінському воєводстві. Під час операції військо оточувало села кільцем, а відтак повідомляло мешканцям про негайне переселення. Населення отримувало кілька годин, щоб зібрати найнеобхідніші та найцінніші речі. Потім під ескортом вояків мешканців кожного села відправляли на збірні пункти. Часто ними були просто пасовища, оточені колочим дротом і уважно пильновані. Там [...] проводили селекцію переселенців, намагаючись відловити усіх «неблагодійних».

№ 7

Витяг із таємної інструкції польського уряду (листопад 1947 року)

«Основною метою переселення поселенців «В» є їхня асиміляція у новому польському середовищі, треба докласти всіх зусиль, щоб цього досягнути. Не вживати стосовно цих поселенців окреслення «українець». У випадку, коли з поселенцями ... потрапить інтелігентський елемент, треба таких безумовно розмішувати на віддалі від сільських громад, у яких проживають поселенці з акції «Вісла».

№ 8

Уривок із праці історика Олега Бажана

«10 жовтня 1947 року міністр внутрішніх справ УРСР Т. Строчак затвердив план оперативних заходів. Для проведення депортації був створений оперативний штаб [...] з дислокацією у Львові. [...] Акція [...] розроблялася [...] за всіма канонами військової операції. [...] Була розроблена спеціальна таблиця радіосигналів «Операція «Захід».

№ 9

Уривок зі спогадів очевидця подій Катерини Пелехатої про виселення її родини із міста Дрогобича до Сибіру під час проведення операції «Захід»

«Два дні їхали, і вже в Росії нас випустили на вулицю. Люди побігли по воду, конвоїри стріляли, але люди бігли. Принесли нам якоїсь «похльобки» і спеціально соленої риби, щоб ми пити хотіли. Татові на станції вдалося купити два відра води. За одне заплатив 25 карбованців підліткам, ті піднесли під вагон відра, і ремнями чоловіки опустили посуд, щоб налили води. Дідусь їхав без їжі в іншому вагоні... Всі — за зв'язки з УПА як «вороги народу». Спершу привезли нас на Урал, у місто Губаха. Нас просто скинули в лісі. Чоловіки гілля натягнули для хворих, палили вогонь, топили сніг. На другий день уже перевезли в піонерський табір, де не було опалення. Десь

через тиждень [...] нас там поселили в бараки. Клопи, воші [...]. У грудні я пішла у 8-й клас у школу. В роздягалці мені діти ставили підніжки, накривали пальтом, по мені скакали і кричали: «Бандерівка». Я не хотіла ходити у школу, але розуміла, що маю вчитися. Люди хворіли і вмирали, ховати не можна було, бо земля замерзла. Померла і моя бабуся. Хворіла і я. Дідусь утік в Україну — і для нас створили ще гірші умови: вивезли в Якутію, щоби звідти не змогли втекти...»

№ 10

Уривок з доповідної записки міністра внутрішніх справ СРСР Сергія Круглова про результати операції «Захід»

«...У примусовому порядку було направлено на підприємства вугільної промисловості східних районів СРСР 21380 сімей (депортованих українців) (60814 осіб). [...] Крім того, 5264 сім'ї (15202 особи) активних українських націоналістів під конвоєм були направлені в Омську область для роботи на промислових підприємствах та в сільському господарстві».

№ 11

Народна пісня про переселення 1951 року зі с. Журавин — нині село Бещадського повіту Підкарпатського воєводства Республіки Польща

У неділю рано усі дзвони дзвонят,
Рускі із району нас на збори гонят.
Вни нас відганяют ід Дніпру, ід млакам,
Нашу рідну землю віддают полякам.
Кажут покидати нашу батьківщину,
Вни нас виганяют в далеку чужину.
Вдома били хижи з дерева, як злота,
А вни нам зліпили з соломи й болота.

*(Подано лемківською говіркою.
Записано від Федора Макуха
у с. Михайлівка на Херсонщині)*

№ 12

Народна пісня про переселення 1951 року зі с. Літовищі — нині село Бещадського повіту Підкарпатського воєводства Республіки Польща

В горах я родився, в горах думав жити,
Задумали рускі людей вивозити.
У вівторок рано сонійко ще сходить,
Український нарід на збори заходить.
На збори зганяют, на збори до школи
І говорят людям покидати гори:

Греко-католицька церква
Архангела Михаїла у
с. Літовищі. Світлина

«Покидайте гори, луки і долини,
Бо ми вас веземо в Східну Україну.
В Східну Україну, на херсонські млаки, —
Нашу рідну землю заберут поляки».
У неділю рано сонійко сідає,
Український нарід в вагони сідає.
Поїзд колихнувся в далеку дорогу.
Най ще раз погляну на ріднийку гору...

(Подано лемківською говіркою.

Записано від Фені Гавілей

у с. Дудчани на Херсонщині)

№ 13

**Уривок зі спогадів Марії Гусак, 1923 р. н. зі с. Чорна — нині село
Бещадського повіту Підкарпатського воєводства Республіки Польща**

«Їхати не хотів ні багатший, ні бідний. Але у нас до того часу багатших уже й не було, бо все у колгосп позабирали. Люди кричали, казали: не поїдемо і край. Але підігнали машини, а куди ти дінешся? Казали, що Москва й поляки домовилися, що сюди поляки їдуть, а ми їдемо в Україну».

№ 14

**Уривок із Постанови Верховної Ради України № 2608 «Про
відзначення на державному рівні 75-х роковин початку депортації
українців з Лемківщини, Посяння, Холмщини, Південного
Підляшшя, Любачівщини, Західної Бойківщини у 1944–1951 роках»**

«Процес депортації у 1944–1951 роках мав форму військових операцій проти мирного населення, супроводжувався грубими порушеннями прав і свобод людини і громадянина, повною забороною повернення на рідні землі, вилученням майна, безальтернативним закріпленням за новими місцями поселення, залишати які було заборонено, обмеженням політичних, соціальних, економічних і культурних прав, що призвело до руйнування української культурної та історичної спадщини, поставило під загрозу знищення низки етнографічних груп українського народу».

*Завдання 4. Підберіть історичні факти на підтвердження вміщених у документі № 14 аргументів про наслідки депортацій українців. Запишіть їх у зошит.

Узагальнення за розділом: **УКРАЇНА В ПЕРШОМУ ПОВОЄННОМУ ДЕСЯТИЛІТТІ**

1. Прочитайте уривок з історичного джерела. Про яку подію в ньому йдеться? Коли вона відбулася?

«[...] собор постановляє скасувати постанови Берестейського собору 1596 року, ліквідувати унію [...] і повернутися до нашої батьківської святої православної віри і Руської Православної Церкви».

2. Перелічіть події у хронологічній послідовності, складіть хронологічну таблицю.

Проведення операції «Вісла»; створення Організації Об'єднаних Націй; прийняття закону про четверту п'ятирічку; початок будівництва газопроводу Дашава – Київ; проведення Львівського собору про скасування Берестейської унії; ухвалення ООН Загальної декларації прав людини; проведення операції «Захід».

3. Попрацюйте з логічними ланцюжками. З'ясуйте, яке з понять зайве і чому.

А) Ліга Націй; ООН; Сан-Франциско; Дмитро Мануїльський.

Б) «ждановщина»; «лисенківщина»; космополітизм; «буржуазний націоналізм».

В) Люблінська угода; «Велика блокада»; операція «Вісла»; операція «Захід».

Г) Максим Рильський; Сергій Лебедев; Володимир Сосюра; Юрій Яновський.

4. Виконайте завдання за історичною картою:

а) знайдіть та порівняйте кількість населення, яким обмінялися Польща та УРСР;

б) віднайдіть українські території, які втратила УРСР через їхнє приєднання до Молдавської РСР;

в) знайдіть території, які відійшли до УРСР за договорами з Чехословаччиною та Румунією.

5. Пригадайте, хто і в який спосіб використовував «українське питання» у післявоєнний період.

6. Проаналізуйте участь УРСР у міжнародних організаціях за критеріями: назва організацій, напрямки діяльності, результати діяльності.

7. Визначте, якими були методи побудови «щасливого» радянського суспільства в повоєнні роки (стимулювання на самовіддану працю, боротьба з «незручними» для радянської системи людьми).

8. Попрацюйте з характеристиками історичних особистостей, поданих у § 5 (Роман Шухевич, Йосиф Сліпий). Стисло, кількома реченнями вкажіть, який внесок вони зробили у вітчизняну історію.

Розділ II.

УКРАЇНА В УМОВИ ДЕСТАЛІНІЗАЦІЇ

Орієнтовні теми для навчальних проєктів:

- «В безсмерті холодно. І холодно в житті. О Боже мій! Де дітися поету?!» Творчість шістдесятників як закономірна реакція на виклики часу.
- Ті, хто відкрили шлях у космос (внесок українців в освоєння космічного простору).

Орієнтовна тема для написання есе:

- «Відлига»: зміни в суспільно-політичних настроях населення України.

Міжнародне становище України. Внутрішньополітичні зміни

- ✓ Коли в Україні було відновлено діяльність зовнішньополітичного відомства?
- ✓ Хто очолював Комуністичну партію України у 1940–1950-х роках?
- ✓ Як змінився територіально-адміністративний устрій УРСР після Другої світової війни?

1. Зовнішньополітична діяльність України в 1950-х – першій половині 1960-х років.

Зовнішньополітичну діяльність УРСР суворо дозував загальносоюзний центр. До прикладу, УРСР не мала жодного дипломатичного представництва в інших країнах, а МЗС України було найменшим за кількістю службовців відомством. Усе ж таки, українська дипломатія мала певні успіхи на міжнародній арені. Якщо наприкінці 1940-х років Україна долучилася до 20 міжнародних організацій, то на кінець 1950-х років українські представники брали участь у діяльності вже 36 міжнародних організацій, зокрема Комісії ООН з прав людини, Комісії ООН з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО), Міжнародної організації праці (МОП), Міжнародного бюро освіти (МБО), Міжнародного агентства з атомної енергетики (МАГАТЕ). Від 1957 року у Нью-Йорку відкрилося постійне представництво УРСР при ООН. У 1960 році на XV сесії ООН українські представники ініціювали прийняття Декларації про надання незалежності колоніальним країнам і народам. Це в той час, як Україна фактично сама була колонією і не мала права вийти з СРСР. У 1964 році ЮНЕСКО підтримало ініціативу УРСР щодо відзначення 150-ї річниці з дня народження Тараса Шевченка.

В орбіті інтересів Радянського Союзу, а отже, під його впливом перебували країни Центрально-Східної Європи, які ще називали країнами «соціалістичного табору». Тож зовнішні відносини УРСР були пов'язані насамперед із цими країнами. Економічну співпрацю Україна реалізовувала в рамках Ради економічної взаємодопомоги (РЕВ). Вона зводилася до експорту з УРСР сировини, передусім вугілля і чавуну, та імпорту в УРСР товарів народного споживання. Українські будівельники зводили промислові об'єкти у Чехословаччині, Угорщині, Польщі, Румунії, Німецькій Демократичній Республіці. Громадяни УРСР отримали можливість здійснювати закордонні поїздки — звісно, до країн соцтабору й під контролем КДБ чи партійних комітетів. Формально УРСР, яка перебувала у складі СРСР, також належала до Організації Варшавського договору (з 1955 року) як альтернативи НАТО в Європі. Через рік після Карибської кризи, коли людство опинилося перед загрозою ядерної війни, 1963 року УРСР ратифікувала Договір

Логотип Комісії ООН з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО)

про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, космічному просторі та під водою. Задля розширення свого впливу СРСР налагоджував політичні, економічні, наукові та культурні зв'язки з країнами Азії, Африки й Латинської Америки. У складі радянських делегацій чи військових формувань сюди скеровували й українців.

Зміни, що відбувалися в СРСР після смерті Йосифа Сталіна, в окремих країнах соціалістичного табору були сприйняті як сигнал до кардинальних змін у суспільстві. Антикомуністичні виступи відбулись у низці країн: Німеччині (НДР) — 1953 року, Польщі та Угорщині — 1956 року, проте їх придушили радянські війська. Тисячі людей було вбито, тисячі людей зазнали кримінального переслідування. У радянських дивізіях, спрямованих на придушення революцій, служили й українці. Загалом значна частина жителів УРСР була зомбована радянськими засобами масової інформації і засуджувала «зраду народних інтересів» повсталими. Проте були й такі, котрі об'єктивно аналізували ситуацію й розцінювали дії СРСР як інтервенцію.

1. Які здобутки української дипломатії на міжнародній арені?

2. Переважно з якими країнами співпрацювала УРСР? Чому?

3. Як українці поставилися до повстань у НДР, Польщі, Угорщині?

2. Внутрішньополітична ситуація в СРСР й УРСР у першій половині 1950-х років.

Узимку 1953 року здоров'я Йосифа Сталіна різко погіршало. Але коли його оглянув лікар та рекомендував суворий постільний режим, увесь медичний персонал, який обслуговував партійних працівників, було заарештовано і звинувачено у підривній діяльності проти радянської влади. Ці події увійшли в історію як «справа лікарів». Преса нагнітала антисемітські настрої, адже заарештовані були євреями; їх таврували як агентів американської розвідки. Суспільство завмерло і чекало нової хвилі репресій. Проте 5 березня 1953 року Йосиф Сталін помер.

Розпочалася активна боротьба за владу, в якій переміг **Микита Хрущов**. Він і очолив Компартію СРСР. Зі своїм політичним опонентом Микита Хрущов вчинив у дусі сталінських традицій: Лаврентія Берію було заарештовано за звинуваченням у шпигунстві та змові з метою захоплення влади й застосовано проти нього найвищу міру покарання — розстріл. Першим секретарем ЦК КПУ став **Олексій Кириченко** — перший українець, котрий будь-коли займав цю посаду з часу утворення української Компартії. Загалом вихідців із УРСР на керівних посадах суттєво побільшало. Очевидно, це пояснюється тривалим проживанням Микити Хрущова в Україні та його майже 11-річним керуванням КП(б)У. Та й своєму підвищенню він великою мірою завдячував підтримці українських партійних функціонерів. Збільшилося представництво українців і в керівництві державними структурами УРСР та середній ланці управління. Українські чиновники

Карикатура з радянського журналу «Крокодил». 1953 рік

Титульна сторінка
книги І. Еренбурга
«Відлига»

могли зробити кар'єру в Москві й у будь-якому іншому місці СРСР та успішно користувалися цією можливістю.

Помітні зрушення в суспільно-політичному житті після зміни партійного керівництва населення відчуло відразу. Зокрема, було згорнуто боротьбу з космополітизмом, закрито «справу лікарів», а для вивчення матеріалів щодо масових репресій другої половини 1930-х років створено спеціальну комісію. Припинили діяльність воєнні трибунали військ МВС та особлива нарада МВС. Особлива нарада — один із надсудових органів, який мав право «застосувати до суспільно небезпечних осіб» ув'язнення з висиланням у концтабори терміном до п'яти років, а згодом — навіть присуджувати найвищу міру покарання. Після скасування цього репресивного органу всі кримінальні справи, згідно з чинним

законодавством, почали розглядати суди. З 1955 року органи прокуратури розпочали перегляд справ, вироки щодо яких виносили сумнозвісні «трійки». Так починалася **десталінізація** — процес ліквідації наслідків культу особи Йосифа Сталіна в 1953–1964 роках. Інша назва цього періоду — **«відлига»** — з'явилася від однойменної книги письменника Іллі Еренбурга.

1. Що називають «справою лікарів»?
2. Хто після смерті Й. Сталіна зайняв керівну посаду в СРСР, а хто — в УРСР?
3. Які зміни в суспільно-політичному житті відбулися на початковому етапі десталінізації?

Неукраїнська Україна

Микита Хрущов (1894–1971)

Народився на Курщині — північно-західній частині Слобожанщини. У дитинстві наймитував: випасав овець та кіз. Коли сім'я переїхала в околиці Юзівки (нині — місто Донецьк), працював підсобником на шахтах. У 1918 році вступив до РКП(б). Відтоді доклав максимум зусиль, щоб досягти партійних вершин. Протягом 1938–1949 років (за винятком березня–грудня 1947 року)

очолював Компартію України. На його совісті — репресії 1938 року, два етапи радянізації Західної України, переслідування учасників ОУН та УПА, голод 1946–1947 років. У 1953 році Микита Хрущов став першим секретарем ЦК КПРС. Він — найсуперечливіший політик СРСР. Закликав виконувати надпрограми з вирощування кукурудзи, виробництва м'яса й молока, освоєння цілини, а тим часом почав закупівлю зерна за кордоном. Із його діяльністю пов'язана реабілітація жертв сталінських репресій, ліквідація ГУЛАГу, боротьба проти культу особи Сталіна. З 1958 року очолив уряд — Раду Міністрів СРСР, поєднавши в одній особі партійну й державну владу. Здійснив реформи в адміністративній, соціальній та освітній сферах. Утворивши раднаргоспи, сприяв децентралізації управління економікою. Розгорнув масове житлове будівництво. Сприяв зросійщенню. Придушував за допомогою військ антикомуністичні виступи у країнах соцтабору. Змагаючись

із США, ледь не спричинив ядерну війну. Під час його керівництва запущено перший штучний супутник Землі (1957 року), відбувся перший політ людини в космос (1961 року). В 1964 році був усунутий від влади.

1. Визначте позитивні й негативні аспекти політичної діяльності Микити Хрущова. Що переважає? Чому?

Неукраїнська Україна

Олексій Кириченко (1908–1975)

Народився в селі Чернобаївка на Херсонщині в багатодітній сім'ї. У дитинстві випасав худобу, пізніше наймитував. Працював каменярем, робітником на залізничній станції, механіком у радгоспі, викладачем автосправи в технікумі. Після хвилі репресій у 1938 році розпочав партійну кар'єру в апараті ЦК КП(б)У. Тоді ж познайомився з Микитою Хрущовим. Підтримав Микиту Хрущова у справі повалення Лаврентія Берія та в проведенні курсу на десталінізацію. Перший українець, який очолював Центральний комітет КПУ (від червня 1953 року до грудня 1957 року). Згодом працював секретарем ЦК КПРС. Підтримував Микиту Хрущова у всіх його починаннях, згодом вступив у конфлікт із найближчим оточенням, за що був понижений у посаді. Його партійна кар'єра зазнала краху. Від 1960 року жив у Росії. Похований у Москві.

1. Про який стиль роботи керівництва СРСР свідчить біографія Олексія Кириченка? Поміркуйте, чи міг він бути самостійним у прийнятті рішень.

3. Адміністративно-територіальні зміни в Україні.

У 1954 році в адміністративно-територіальному устрої України відбулися суттєві зміни. Є кілька версій пояснення їхніх причин. Зокрема, цього року в СРСР з розмахом відзначали 300-річчя Переяславської ради, яку пересічним громадянам представляли як акт «возз'єднання» України з Росією. Щоб підкреслити важливість цієї події, радянська влада здійснила відповідні адміністративно-територіальні зміни. За іншою версією, такі зміни відбулися задля удосконалення адміністративного поділу і полегшення управління територіями. До прикладу, в Київській області перебувало 45 районів, управляти якими було складно.

Ювілейна монета на честь 50-річчя входу Криму до складу України номіналом 5 грн. Аверс

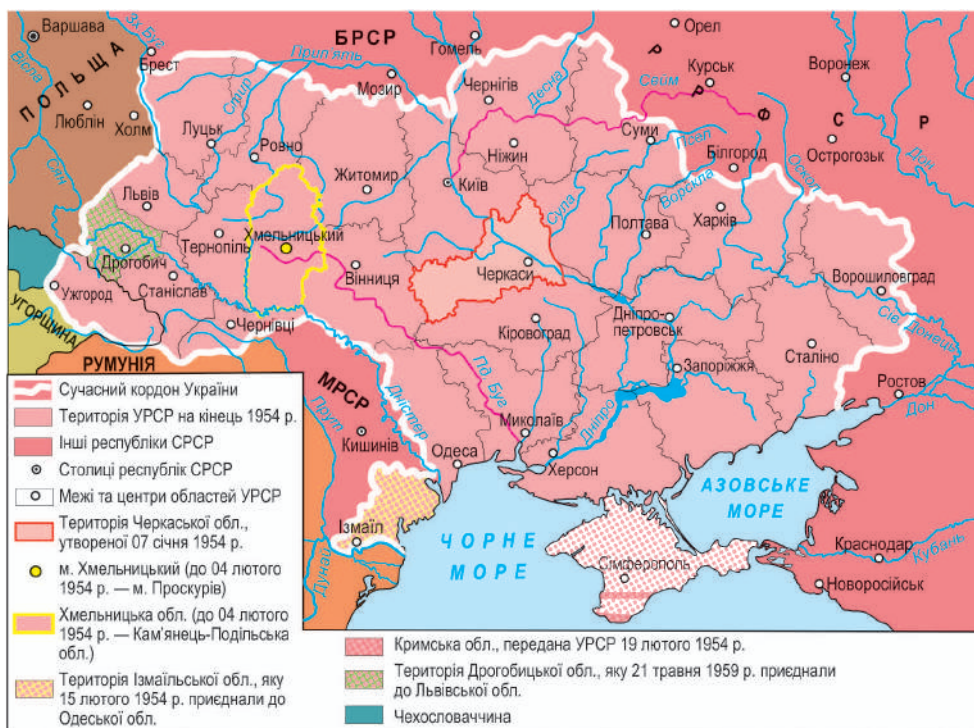
7 січня 1954 року було створено **Черкаську область**. До неї увійшли три міста обласного підпорядкування — Черкаси, Умань, Сміла — і території 30 українських районів Вінницької, Київської, Кіровоградської та Полтавської областей. 4 лютого 1954 року місто **Проскурів** перейменували на **Хмельницький**. Оскільки Проскурів був обласним центром Кам'янець-Подільської області, то й область відтоді стала **Хмельницькою**. В лютому 1954 року Ізмаїльську область було приєднано до **Одеської**. У травні 1959 року ліквідовано Дрогобицьку область, яка із 20 районами та 4 містами

обласного підпорядкування стала частиною **Львівщини**. Після 1959 року адміністративно-територіальні зміни не стосувалися структури областей. На обласному рівні відбувалися тільки перейменування. Наприклад, у 1962 році Станіславську область перейменували на **Івано-Франківську**.

Як ми вже зазначили, **19 лютого 1954 року** Верховна Рада СРСР прийняла рішення про передачу Кримської області від Російської Федерації до УРСР. Це рішення було закономірним, адже зв'язки Криму з Україною мають глибоке історичне коріння. Щоправда, приймаючи його, радянська влада керувалася зовсім іншими мотивами. Після депортації корінних народів Криму життя на півострові завмерло. І хоч уряд заохочував переселення сюди росіян, цей процес відбувався повільно. Більше того, окремі переселенці через відсутність централізованого водопостачання, незнання природно-кліматичних умов півострова, брак господарських навиків тікали з Криму. Отже, входження Кримського півострова до складу Української РСР, що відбулося в умовах грандіозної пропагандистської кампанії, насправді перекинуло на плечі України частину моральної відповідальності за виселення з півострова кримськотатарського населення та доручило УРСР власними силами відновити на півострові господарське і культурне життя. При цьому московський центр нічого не втратив, адже й надалі цілковито контролював Україну.

1. Чому в адміністративно-територіальному устрої УРСР у 1954 році відбулися зміни?
2. Коли було створено Черкаську область? Як виникла Хмельницька область?
3. Які причини спонукали владу включити Крим до складу УРСР?

Адміністративно-територіальні зміни в УРСР у 1950-х роках

Середня врожайність культур у Криму, ц/га

	1940 р.	1950 р.
Зернові культури	10,7	3,9
Озима пшениця	11,5	4,4
Соняшник	5,8	1,7
Тютюн	7	3,3
Картопля	68	35
Овочі	120	61
Виноград	26,1	11,5
Сади	53,6	42,7

Поголів'я худоби у Криму, тис. голів

	1940 р.	1950 р.
Велика рогата худоба (корови й воли)	244,8	215,9
Мала рогата худоба (вівці й кози)	961,4	556,7
Свині	127	84,3

«Кримська правда» від 12 січня 1954 року

«Глибокої осені 1952 року в колгосп ім. Калініна Зуйського району прибули переселенці. Їх було 86 сімей, усі з України, з Чернігівщини. Тривалий час у колгоспі не ладилося з тваринництвом. Для худоби не вистачало приміщень, кормів, на фермі дуже низькою була трудова дисципліна. Потрібно було вживати рішучих заходів... За два роки у колгоспі здали в експлуатацію свинарник та телятник, кожний на 100 голів, і корівник на 120 голів. Тепер корівники колгоспу — це світлі теплі приміщення. На фермах діють підвісна дорога, автопоїлки, працює кормокухня».

1. Опрацюйте зміст таблиць та уривок із джерела. Що зумовило кардинальні зміни в сільському господарстві Криму впродовж десятиліття?

Коли в Україні розпочалася деєсталінізація, а ЦК КПУ вперше очолив українець Олексій Кириченко, **у Великій Британії** було короновано Єлизавету II.

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
  - 1953 р. — «справа лікарів»;
  - 1953–1964 рр. — період, коли Компартією СРСР керував М. Хрущов;
  - 1953–1957 рр. — перебування О. Кириченка на посаді першого секретаря ЦК КПУ;
  - 1954 р. — приєднання Криму до УРСР; перейменування м. Проскурів на м. Хмельницький; утворення Черкаської області, приєднання Ізмаїльської області до Одеської;
  - 1959 р. — приєднання Дрогобицької області до Львівської;
  - 1962 р. — перейменування м. Станіслав на м. Івано-Франківськ, а Станіславської області — на Івано-Франківську.
2. Поясніть значення понять: *деєсталінізація*, *«відлига»*.
3. Чи була Україна самостійною у зовнішньополітичній діяльності? Відповідь обґрунтуйте.
4. Історик Сергій Єкельчик стверджує, що боротьба за владу між наступниками Йосифа Сталіна несподівано надала Україні більшу політичну вагу. Чи погоджуєтесь ви з цією думкою? Відповідь аргументуйте.

§ 10

Розгортання десталінізації

- ✓ Які ознаки тоталітарної держави були характерні для СРСР у сталінську добу?
- ✓ Що таке ГУЛАГ? З якою метою його створили?
- ✓ Хто були жертвами сталінських репресій?

1. Участь українців у повстаннях у таборах ГУЛАГу.

Звістка про смерть Йосифа Сталіна швидко розлетілася Союзом, вона відразу стала відомою мільйонам ув'язнених. Жертви сталінського терору виступили з вимогами поліпшити умови утримання та переглянути їхні вирокі. У березні 1953 року окремим в'язням була оголошена амністія, насамперед тим, термін ув'язнення яких не перевищував п'ять років. Було звільнено понад 1 млн 180 тис. бранців. Амністували неповнолітніх, літніх людей, вагітних та жінок, які мали дітей до десяти років. Значну кількість звільнених склали кримінальні елементи, оскільки політичні в'язні — «антирадянські елементи» — мали більші терміни ув'язнення. 3/4 політичних в'язнів становили українці, більшість із них були засуджені на 25 років ув'язнення. Такий вид покарання називали «бандерівським стандартом», оскільки його застосовували щодо осіб, пов'язаних з діяльністю ОУН та УПА. Зволікання влади з прийняттям рішень, амністія лише окремих категорій засуджених, жорсткі умови утримання привели до хвилі повстань у ГУЛАГові. Більшість цих виступів пов'язують із українцями, репресованими за участь в ОУН та УПА. **Наймасштабніші повстання відбулися в Норильську (26 травня–4 серпня 1953 року), Воркуті (19 липня–1 серпня 1953 року), Кенгірі (16 травня–26 червня 1954 року).**

Хоча виступи були придушені, але саме вони докорінно змінили систему ГУЛАГу, змусивши радянське керівництво реформувати її. У 1954 році урядова комісія СРСР оприлюднила офіційні дані щодо важких умов життя і праці в концтаборах. Завдяки повстанням пришвидшився перегляд у судах справ різних категорій в'язнів, зокрема учасників національно-визвольної боротьби. Так почався **процес реабілітації** — відновлення чесного імені багатьох незаконно засуджених. Із таборів ГУЛАГу до України почали повертатися ті, хто свого часу був репресований за так звану контрреволюційну агітацію і пропаганду. Щоправда, зі звільнених брали довічну підписку про нерозголошення інформації, пов'язаної з їхнім перебуванням у концтаборах. Багато колишніх в'язнів після звільнення не змогли знайти роботи, місцева влада відмовляла їм у праві на прописку.

Незважаючи на початок реабілітації, ГУЛАГ продовжував існувати, в'язні важко працювали, а побутові й санітарні умови залишалися складними. У **вересні 1955 року** українські в'язні мордовського концтабору звернулися до ООН з **відкритим листом**, у якому йшлося про численні порушення прав людини в СРСР. Під тиском світової громадськості радянська влада звільнила німецьких військовополонених. За амністією з концтаборів вийшли в'язні, звинувачені

у колабораціонізмі під час Другої світової війни. Проте депортації населення західноукраїнських земель і кримських татар та інших етнічних груп з Кримського півострова на офіційному рівні не визнавали. І хоча у січні 1960 року ГУЛАГ було розформовано, в радянських концтаборах утримували сотні тисяч в'язнів.

1. Коли й чому відбулися виступи у сталінських концтаборах?
2. Що таке реабілітація?
3. Доведіть, що реабілітація в СРСР була половинчатою.

Зі спогадів Ганни Караташ (Людкевич), учасниці Кенгірського повстання

«Вранці 17 травня біля нашого барака почалися заворушення... Дівчата швиденько зорієнтувалися і зробили живу загорожу, взявшись попід руки, а на грудях — долоні в замок. Чекісти наказали розійтися. Побачивши, що ми не слухаємося, гидко матюкались і страхали, що стрілятимуть. Ми стояли. Почали стріляти понад головами. Стало страшно, але не відступили. Тоді приїхали пожежники і почали з брандспойтів поливати нас холодною водою. Через деякий час автоматники і пожежники відступили... Ця наша маленька перемога додала сил і надії і ще більше згуртувала дівчат».

1. Наведіть цитати зі спогадів Ганни Караташ (Людкевич), що підтверджують вислів: «Коли надія перевищує страх, то вона породжує відвагу».

Вишивка Анни Хом'як. Табір у Норильську. 1948 рік.

Вишито напис:
«Боже, вислухай благання,
не дай заснути у тюрмі.
Волю пішли Україні,
щастя і долю дай їй!
Мама. На спомин діточкам»

Із відкритого листа українських політичних в'язнів до ООН від 30 вересня 1955 року

«Ми, в'язні мордовських спецтаборів, просимо прийняти до загального відома цілого культурного світу таке: «Наш український народ, як і ряд інших народів, опинився під займанчим чоботом червоної Росії, де нам відібрано всяке елементарне право існування на землі. Нас загнано в табори, засуджено строгими вироками на 10–25 років не за бандитизм, як це вони (большевики) вияснюють перед світом, — не за підпал, убивства і зраду, лише за те, що ми, як і кожний волелюбний народ, домагаємось свого законного права на своїй землі. Тому в нас виринає питання: чи знає культурний світ про умови, в яких знаходимося не лише ми — в'язні, але й весь наш народ?»

Українські політв'язні під час роботи у кам'яному кар'єрі. 1955 рік

1. Яка основна причина перебування українських політичних в'язнів у таборах ГУЛАГу?

2. XX з'їзд КПРС. Десталінізація та лібералізація суспільного життя.

Із утвердженням при владі Микити Хрущова розпочався поступовий процес ліквідації наслідків сталінізму: припинено репресії, для перегляду справ незаконно засуджених та їх реабілітації було створено відповідні комісії. А поглибленню десталінізації і масовій реабілітації політичних в'язнів сприяла **доповідь Микити Хрущова «Про культ особи та його наслідки»**, з якою він виступив на закритому засіданні XX з'їзду КПРС у лютому 1956 року. **Культом особи** називають звеличення особи, сліпе поклоніння, а іноді й обожнювання людини, котра займає найвище становище в політичній ієрархії, надмірне перебільшення заслуг і ролі лідера. Доповідач розкритикував звеличення особи Йосифа Сталіна. Було наголошено на особистій відповідальності Йосифа Сталіна за поразки Червоної армії на початку німецько-радянської війни; примусове виселення народів за межі їхньої історичної батьківщини, насамперед кримських татар; Великий терор 1937–1938 років і масові репресії післявоєнного часу. Щоправда, не було сказано про примусову колективізацію, Голодомор 1932–1933 років.

Микита Хрущов **розкритикував репресії, починаючи від 1934 року**, а на рішучий перегляд справ жертв політичних процесів, сфабрикованих у 20–30-ті роки, так і не наважився. Значною мірою це пояснюється тим, що правляча верхівка не бажала розділити відповідальність за вчинені злочини. Звісно, Микита Хрущов замовчував і той факт, що й сам був причетним до репресій, адже протягом 1938–1949 років очолював ЦК КП(б)У. Водночас політику партії від часу її появи визнано правильною, позитивно оцінено внесок Йосифа Сталіна в побудову соціалізму. Основні положення доповіді в дещо пом'якшеному вигляді було викладено у постанові ЦК КПРС «Про подолання культу особи та його наслідків» від 30 червня 1956 року. Реакція громадськості на доповідь була різною. Дехто вважав критику культу особи недостатньою, інші розцінили її як наклеп проти радянської влади. У червні 1957 року навіть відбулася спроба державного перевороту, щоб усунути очільника партії від влади. Але змова зазнала провалу, більше того, Микита Хрущов використав її для зміцнення своєї влади. **На початку 1958 року він очолював не лише КПРС, а й уряд СРСР.**

Критика культу особи Йосифа Сталіна тривала і на XXII з'їзді КПРС (жовтень 1961 року). На цьому з'їзді також було прийнято третю програму КПРС, в якій влада пообіцяла радянським людям побудувати комунізм через 20 років — до 1980 року. На виконання рішень з'їзду з мавзолею Володимира Леніна винесли саркофаг з набальзамованим тілом Йосифа Сталіна та поховали його біля Кремлівської стіни. У всьому Радянському Союзі демонтовували пам'ятники

Микита Хрущов на обкладинці американського журналу «Тайм» від 30 квітня 1956 року

Йосифу Сталіну. Закривали присвячені йому музеї, з бібліотек вилучали його твори. Перейменовували вулиці, підприємства, навчальні заклади і міста, названі ім'ям Йосифа Сталіна. До прикладу, у 1961 році місто Сталіно перейменовували на Донецьк, а Сталінську область — у Донецьку. Відбулися зміни у партійному житті: впроваджено регулярне оновлення складу керівних органів КПРС; перебування на найвищих посадах обмежено лише трьома термінами. І хоча критика тоталітарного режиму була обмеженою, **завдяки лібералізації** (процесу розширення основних прав і свобод громадян у різних сферах суспільно-політичного життя) **на політичну арену вийшло нове покоління людей, які змогли відкрито критикувати владу та боротися за оновлення суспільства**. Після цього повернутися до попередніх порядків СРСР уже ніколи не зміг.

1. Які основні тези доповіді «Про культ особи та його наслідки»?
2. Доведіть, що М. Хрущов був непослідовним, здійснюючи політику десталінізації.
3. До яких результатів у суспільно-політичному житті привела критика культу особи?

Постанова ЦК КПРС «Про подолання культу особи та його наслідків» від 30 червня 1956 року (витяг)

«...Як могло статися, що в умовах радянського соціалістичного ладу виник і поширився культ особи Сталіна з усіма його негативними наслідками?

При розгляді цього питання треба мати на увазі як об'єктивні, конкретні історичні умови, в яких проходило будівництво соціалізму в СРСР, так і деякі суб'єктивні фактори, пов'язані з особистими якостями Сталіна... Перебуваючи тривалий період на посту Генерального секретаря ЦК партії, Й. Сталін разом з іншими керівними діячами активно боровся за втілення в життя ленінських заповітів. У цій політичній та ідейній боротьбі Сталін здобув великий авторитет і популярність. Проте з його ім'ям стали неправильно пов'язувати всі наші великі перемоги. Успіхи, досягнуті Комуністичною партією і Радянською країною, вихваляння на адресу Сталіна запаморочили йому голову. В цій обстановці почав поступово складатися культ особи Сталіна».

Демонтований пам'ятник Йосифу Сталіну

1. Яка причина формування культу особи Йосифа Сталіна названа визначальною? Чи погоджуєтеся ви з такою думкою?

3. Реабілітація жертв сталінських репресій.

У 1953–1954 роках розпочався процес реабілітації незаконно засуджених у добу сталінізму. Великою мірою відновленню історичної справедливості сприяли повстання політв'язнів у Норильську, Воркуті, Кенгірі. У 1954 році було створено спеціальну комісію Президії ЦК КПРС для вивчення матеріалів, присвячених масовим репресіям 1936–1939 років. Тривали перевірки органів державної безпеки,

а їхній штат було суттєво скорочено. Натомість створено Комітет державної безпеки (КДБ). Органи прокуратури отримали право на перегляд справ, які сфальсифікували «трійки». Внесено зміни до Кримінально-процесуального кодексу щодо судочинства у справах про шкідництво, диверсії та терор. Щоправда, до 1956 року в СРСР було реабілітовано лише 8 тис. осіб з мільйонів ув'язнених.

Після виступу Микити Хрущова з доповіддю «Про культ особи та його наслідки» **реабілітація набула більших масштабів**. Створено 90 спеціальних комісій, до яких належали працівники прокуратури, представники апарату ЦК КПРС і вже реабілітовані члени партії. Комісіям тимчасово були надані права Президії Верховної Ради в справі реабілітації, помилування, зменшення терміну ув'язнення, перегляду статей звинувачення; вони змогли розглядати справи безпосередньо в таборах ув'язнення. З 1956 по 1959 рік повністю реабілітовано 250 тис. осіб, переважно посмертно. Додому повернулися десятки тисяч в'язнів ГУЛАГу. За станом на березень 1957 року звільнено з концтаборів, спецпоселень тощо близько 65,6 тис. осіб. До кінця 1950-х років з обліку в репресивних органах знято 58 % справ. У **січні 1960 року** за наказом Міністерства внутрішніх справ СРСР ГУЛАГ як державну структуру **розформували**.

Щоправда, не всі категорії репресованих реабілітували. Зокрема, реабілітації не підлягали жертви політичних репресій до 1 грудня 1934 року, всі репресовані за звинуваченнями в «українському буржуазному націоналізмі»; селяни, репресовані у роки колективізації; а також те населення, яке в роки колективізації було масово виселено із західних областей України; звинувачені у колабораціонізмі. Хоча примусове виселення кримських татар та інших етнічних груп з південних районів України визнали незаконним, але повернутися їм додому не дозволили. На в'язнів, засуджених за 54-ю статтею Кримінального кодексу (інакюдумство), на той час реабілітацію не поширили. Процес реабілітації відбувався повільно, бо в органах безпеки, прокуратури працювало чимало тих, хто був причетний до масових репресій, зловживань і беззаконня.

1. Які заходи радянської влади свідчать про початок реабілітації незаконно засуджених?
2. Чому з лютого 1956 року реабілітація набула більших масштабів?
3. Хто на той час не підлягав реабілітації?

Лист секретаря ЦК КПУ Миколи Підгорного до ЦК КПРС від 25 вересня 1956 року (витяг)

«За останній час на поселення в західні області Української РСР повернулося з місць ув'язнення і заслання близько 40 тисяч колишніх бандитів, учасників ОУН і уніатських священників. Повернення в західні області України раніше засуджених учасників націоналістичних організацій небажано, бо в цих областях озброєні банди та організоване підпілля ОУН були

Жінки-політ'язні після звільнення.
1955 рік

остаточно ліквідовані лише до кінця 1955 року. Розгрому оунівського підпілля сприяла колективізація сільського господарства, яка була завершена в 1949–1950 роках. Однак колгоспи за ці 5–6 років ще не встигли достатньо зміцніти й особливо в тих селах, які найбільше були уражені проявами націоналізму».

1. Висловіть припущення. З яким проханням до ЦК КПРС міг звертатись автор листа? Відповідь обґрунтуйте.

Коли українські політв'язні повстали у сталінських концтаборах Норильська та Воркути, **на Кубі** Фідель Кастро намагався підняти народне повстання проти диктатора Фульхенсіо Батісти.

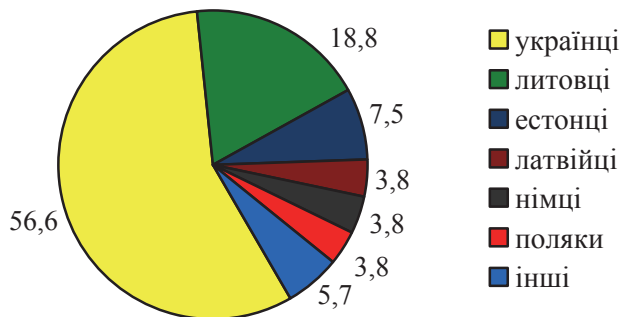

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
  - 26 травня–4 серпня 1953 р. — повстання у сталінському концтаборі в Норильську;
  - 19 липня–1 серпня 1953 р. — повстання в сталінському концтаборі у Воркуті;
  - 16 травня–26 червня 1954 р. — повстання у сталінському концтаборі в Кенгірі;
  - лютий 1956 р. — виступ М. Хрущова з доповіддю «Про культ особи та його наслідки»;
  - січень 1960 р. — розформовано ГУЛАГ.
2. Поясніть значення понять: *реабілітація, культ особи, лібералізація.*
3. Підготуйте повідомлення на тему: «Подолання культу особи Йосифа Сталіна: причини, зміст, наслідки».
4. Проаналізуйте таблицю та діаграму, подані нижче. Які висновки ви зробили з наведених статистичних даних? Відповідь обґрунтуйте.

Повстання	Втрати повстанців	
	Офіційні дані	Оцінка ув'язнених
у Норильську	150 в'язнів убито, 226 — поранено	1000 в'язнів убито та поранено
у Воркуті	53 в'язні вбито, 123 — поранено	понад 130 в'язнів убито, 300–400 — поранено
у Кенгірі	46 в'язнів убито, 106 — поранено	500–700 в'язнів убито та поранено

Національний склад убитих в'язнів у Воркуті (за урядовими даними), у %

§ 11 Експерименти в економіці у 1950-х– на початку 1960-х років

- ✓ Які результати відбудови промисловості в першому повоєнному десятилітті?
- ✓ Яким було становище сільського господарства України після війни?
- ✓ Як «холодна війна» вплинула на розвиток української економіки?

1. Розвиток базових галузей промисловості.

На початку 1950-х років якість продукції, що виробляли у Радянському Союзі, залишалася традиційно низькою. Першопричиною відставання СРСР від країн Заходу була **командно-адміністративна система управління економікою**. Допоки в СРСР рівень розвитку економіки визначали за показниками видобутку вугілля і виплавки сталі, в Європі та США системно впроваджували досягнення науково-технічної революції (НТР). Щоб розрив не був таким очевидним, вирішили створити Державний комітет Ради Міністрів СРСР у справах нової техніки. На державному рівні підтримували діяльність Всесоюзного товариства винахідників та раціоналізаторів, заснованого у 1958 році. **Досягнення НТР у Радянському Союзі впроваджували насамперед у космічні програми і ракетно-ядерну зброю, щоб продемонструвати США військові переваги СРСР.** Загалом в умовах «холодної війни» між СРСР та США кількість підприємств, які виготовляли озброєння і військову техніку, в Україні суттєво зросла. Так в УРСР сформувався **військово-промисловий комплекс**, об'єднавши ракетно-космічну, авіабудівну, суднобудівну, бронетанкову, радіоелектронну галузі.

Впровадження досягнень НТР у промисловості потребувало її структурної перебудови та модернізації. І хоча у виробництво впроваджували нові зразки техніки, здійснювали його комплексну механізацію й автоматизацію, але **пріоритетною сферою капіталовкладень залишалася важка промисловість**. На півдні України розгорнулося масштабне будівництво підприємств машинобудівної галузі. У Дніпропетровську (нині — Дніпро) споруджено заводи важких пресів та бурякозбиральних комбайнів; у Кременчуці — завод вантажних автомобілів; у Херсоні — завод сільськогосподарських машин. Підприємства машинобудування розпочали випуск кукурудозбиральних комбайнів, нових типів металорізальних верстатів. Щоб забезпечувати підприємства електроенергією, було споруджено теплові електростанції (Миронівську, Придніпровську, Сімферопольську, Старобешівську, Слов'янську) та гідроелектростанції (Дніпродзержинську, Каховську, Кременчуцьку). Проте будівництво ГЕС на Дніпрі призвело до ускладнення екологічної ситуації, адже під водою опинилися 700 тис. га земель. Будували шахти на Донбасі, ввели в експлуатацію нові вугільні басейни — Львівсько-Волинський та Дніпровський, на Полтавщині й Харківщині освоювали нові газові родовища. Вперше почали

застосовувати трубопровідне транспортування нафти. З **1962 року** магістральний нафтопровід «Дружба», прокладений через українські землі, постачав російську нафту до Польщі, Німеччини, Чехословаччини, Угорщини. Хімічна промисловість до 1958 року залишалася слаборозвиненою, що в умовах НТР було неприпустимим. Тому протягом 1959–1963 років **у цю промисловість було спрямовано у півтора рази коштів більше, ніж за останні сорок років**. Було побудовано 35 підприємств хімічної галузі й понад 250 хімічних виробництв. Заводи випускали мінеральні добрива, гербіциди, отрутохімікати, барвники для тканин, полістироли різного призначення. Гіганти хімічної промисловості — Роздольський гірничо-хімічний комбінат, Черкаський та Чернігівський заводи хімічних волокон, Дніпропетровський шинний завод — виробляли п'яту частину валової продукції цієї галузі в СРСР. Так створювалася сучасна хімічна індустрія України.

Розвивалася транспортна інфраструктура.

Восени **1953 року** у Києві було здано в експлуатацію перший у світі **суцільнозварний міст за проектом Євгена Патона**. Відбулися зміни в залізничному й морському транспорті.

Паровози замінювали тепловозами й електровозами, пароплави — теплоходами. В 1960 році у **Києві запрацював метрополітен**. У галузі авіабудування налагодили виробництво пасажирських і транспортних літаків високого класу, зокрема **ТУ-104, ТУ-124, АН-24**.

В Україні почали виробляти легкові автомобілі, обчислювальну техніку, радіоелектроніку. Вперше було звернуто увагу на випуск товарів народного споживання. Протягом 1959–1965 років на території України **запрацювало 700 підприємств легкої і харчової промисловості**.

Вперше було звернуто увагу на випуск товарів народного споживання. Протягом 1959–1965 років на території України **запрацювало 700 підприємств легкої і харчової промисловості**.

1. Чому в СРСР досягнення НТР впроваджували у космічні програми і ракетно-ядерну зброю?
2. Яка галузь промисловості була пріоритетною для фінансування? Чому?
3. Наведіть приклади розвитку транспортної галузі в Україні.

Автомобіль «Запорожець»
1960 року випуску

Ігор Малишевський, сучасник подій

«...на подарованому Хрущовим «Лінкольн-зефірі» Патон дістався дерик-крана. А далі — пішки по вимостках зі шпалами... У червні 1953 р. всі пролітні споруди було змонтовано, всі зварювальні роботи на мосту успішно завершено. То була перемога. Перемога всього його великотрудного життя... Коли випробовуватимуть міст Патона, по мосту пустять... бронетанкову колону.

А його самого вже не буде серед живих. Але символічно: для цього виберуть знамениті «Г-34». Ті самі, що зварено на Уралі — його ж таки, патонівським, швом».

Фотофакт

«13 березня 1961 року селевий потік із Бабиного яру прорвав дамбу і затопив Куренівку — промислову зону й околицю Києва з приватною забудовою. Початкова висота та ширина потоку становили 14 м, швидкість — 5 м/с. Фактично за 1 год було затоплено 30 га, у тому числі житлові будинки. Кількість жертв, за офіційними даними, — 145 осіб, за неофіційними — 1500 осіб.

Передумовою трагедії стало рішення про заповнення Бабиного яру відходами Петрівських цегляних заводів, які протягом десяти років змішувалися з водою, і їх відводили по трубах в урочище. Так на місці колишніх масових розстрілів у Бабиному яру намітали ґрунт, щоб збудувати новий житловий масив. Всупереч здоровому глузду та нормам безпеки від Куренівки його відгороджувала лише земляна дамба».

1. Опрацюйте свідчення очевидця подій та фотофакт. Як вони пов'язані з приказкою «Господарювати треба з розумом»?

2. Децентралізація управління промисловістю.

Обмеженість прав УРСР у складі Радянського Союзу, надмірна централізація, багатоступінчастість апарату управління, недостатнє впровадження в економіку досягнень науки і техніки зумовили кризові явища у промисловості та сільському господарстві республіки. Тому з 1953 року розпочалися перетворення в управлінні економікою. Було створено союзно-республіканські міністерства чорної металургії, вугільної, паперової і деревообробної, текстильної, легкої промисловості, зв'язку та республіканське міністерство автомобільного транспорту. Із союзного підпорядкування у відання УРСР передано низку підприємств важкої, харчової, легкої промисловості, транспорту і зв'язку. Питома вага республіканської промисловості в Україні зросла з 35 % у 1953 році до 76 % у 1956 році. Наступним кроком у **1957 році** стала **децентралізація** — реформа, що передбачала розширення прав місцевих державних органів управління внаслідок передання їм деяких функцій центральних органів. Більшість галузевих міністерств, як союзних, так і республіканських, ліквідовували. У союзному підпорядкуванні залишилися тільки підприємства військового комплексу та енергетична система. Оскільки запроваджували новий (територіальний) принцип управління економікою, централізований державний перспективний план було складено не на п'ять, а на сім років (1959–1965 роки).

Українською економічною системою управляли за територіальним принципом через ради народного господарства. **Раднаргоспи** — це державні органи територіального управління та планування промисловістю, що діяли протягом

1957–1965 років. У відання республіки передавали питання адміністративно-територіального устрою і районування. На території УРСР спочатку було створено 11 економічних районів (а отже, й 11 раднаргоспів), а в 1960 році — 14. Найбільшим був Київський раднаргосп, який об'єднував п'ять областей. Завдяки реформі УРСР змогла самостійніше формувати свій бюджет, вирішувати питання матеріально-технічного постачання і використовувати капіталовкладення, а **регіони отримали обмежену господарську самостійність**. Під контроль раднаргоспів України було передано 10 тисяч промислових підприємств (95 %). У рамках раднаргоспів підприємства об'єднували в трести й комбінати за галузевим принципом, підпорядковуючи їх відповідним галузевим управлінням. Раднаргоспи, своєю чергою, підпорядковувалися Раді Міністрів УРСР.

Уже на початку 1960-х років стало помітним згорання політики децентралізації. Спочатку для управління промисловістю в межах республіки створили Українську раду народного господарства, що фактично дублювала функції Ради Міністрів УРСР. У 1962 році кількість економічних районів зменшили до семи, а наступного року — до трьох. Задля посилення контролю над місцевими раднаргоспами було створено Раду народного господарства СРСР, у 1963 році — Вищу раду народного господарства СРСР. У **вересні 1965 року** раднаргоспи були ліквідовані, в Україні відновили діяльність десять міністерств. Результати політики децентралізації були для УРСР суперечливими. Темпи приросту продукції промисловості щорічно становили ледь більше 9 %, досягаючи цього будівництвом нових підприємств та випуском продукції на них. Оскільки держава постійно фінансувала нове промислове будівництво, це призвело до зменшення національного доходу в республіці. Знизилася також продуктивність праці робітників, сповільнилися темпи розвитку галузей, що виробляли товари народного споживання. Виробництво продукції на душу населення в Україні та життєвий рівень українців залишалися низькими.

1. Коли розпочалася децентралізація?
2. Які переваги отримали регіони завдяки децентралізації?
3. Коли згорнули децентралізацію?

3. Стан сільського господарства.

Українське село на початку 1950-х років, так сповна і не оговтавшись від війни, переживало складні часи. Щоб покращити ситуацію в аграрному секторі, колгоспам зменшили планові показники, анулювали всю заборгованість перед державою за недопостачання продукції тваринництва за попередні роки. У кілька разів підвищили закупівельні ціни на продукцію сільського господарства, збільшили грошові виплати колгоспникам за трудовдень. Таким чином радянська влада намагалася зацікавити сільськогосподарських робітників у результатах своєї праці. У села для поліпшення якісного складу керівників сільськогосподарського виробництва було скеровано понад 100 тисяч спеціалістів з відповідною освітою. У 1958 році ліквідували машинно-тракторні станції (МТС), а всю їхню техніку

передавали колективним господарствам. Щоправда, техніку в МТС мали викупувати власним коштом колгоспи, що лягло на них важким економічним тягарем, а чимало з них опинилися на межі виживання. Задля зменшення бюджетних видатків проводили їхнє укрупнення, тобто один колгосп охоплював кілька населених пунктів. Виникла проблема «неперспективних сіл» — дрібних сіл та хуторів, які держава не фінансувала. Усе це невдовзі призвело до суттєвого спаду сільськогосподарського виробництва. Керівництво колгоспами та радгоспами й надалі здійснювали згори, що позбавляло їх права самостійного планування виробництва з урахуванням місцевого клімату і практичного досвіду. До 1955 року завершилася колективізація селянських господарств Західної України: 1,5 млн селянських господарств примусово записали до близько 7 тисяч колгоспів.

У першій половині 1950-х років зменшили плату за присадибні ділянки та знизили податки на фруктові дерева і ягідні кущі. Проте невдовзі розпочався новий наступ на власників особистих присадибних господарств. У 1956 році ввели податок на громадян, які тримали худобу в містах, а через три роки утримувати її в містах узагалі заборонили. Сільські власники присадибних господарств фактично не могли придбати корм для худоби чи продати власноруч вирощену продукцію без дозволу сільради. Кількість домашньої худоби суворо регламентували, а коней і волів узагалі не можна було утримувати. Площі присадибних ділянок було зменшено до 0,4 га. Оскільки відрізані ділянки були далеко від колгоспних земель, то з часом перетворювалися на пустки. В окремих селах почали будувати багатоповерхівки, щоб нібито стерти істотні відмінності між містом і селом, а насправді — щоб позбавити селян присадибних господарств.

Микита Хрущов ініціював низку проєктів для розвитку сільського господарства — **надпрограм**. Проєкти не дали очікуваних результатів, адже, як і раніше, використання новітньої техніки, передових технологій, ефективніших за врожайністю зернових і технічних культур та їх нових сортів залишалося рідкісним явищем. Виробництво сільськогосподарської продукції зростало за рахунок розширення посівних площ, залучення більшої кількості трудових ресурсів, тобто **екстенсивним шляхом**. Реалізовувати **надпрограму з освоєння цілинних земель** Казахстану, Уралу, Алтаю та півдня Сибіру розпочали у **1954 році**. З України було відправлено тисячі тракторів, понад 100 тисяч сільськогосподарських робітників, насамперед молоді. Лише частина з них повернулася додому. Інші ж залишилися там працювати у радгоспах, технічне оснащення яких забезпечувала Україна. У **1959 році** Микита Хрущов після поїздки до США **ініціював збільшення посівів кукурудзи**, щоб «наздогнати і випередити Америку у виробництві молока, масла й м'яса на душу населення». Він був переконаний, що кукурудза — найкращий корм для худоби, й завдяки її використанню збільшаться і поголів'я худоби, і показники тваринницького виробництва. У 1961 році в Україні під кукурудзу було виділено п'яту частину всіх посівних площ. Натомість посіви озимої та ярої пшениці зменшилися втричі. Проте

Микита Хрущов не врахував, що масові посіви кукурудзи призводять до виснаження земель. Уже 1963 року через неврожай СРСР уперше закупив у США й Канаді великі партії зерна. Відтоді імпорт хліба став звичним явищем. Завищені плани виробництва продукції тваринництва спричинили зворотний ефект — поголів'я худоби суттєво зменшилося.

1. Які кроки радянської влади у 1950-х роках сприяли розвитку сільського господарства в Україні, а які його гальмували?
2. Доведіть, що під час «відлиги» тривав наступ на особисті присадибні господарства.
3. У який спосіб Україна долучилася до реалізації надпрограми Микити Хрущова з освоєння цілинних земель СРСР?

Зі спогадів Павла Гонтаря, добровольця зі села В'язова Краснокутського району Харківської області, про умови життя на цілинних землях

«Нас поселили в тільки що збудований гуртожиток. Спали на матрацах, набитих сіном, на долівці, а через кілька днів столяри збудували нари з неструганих дощок. Вікна були одинарні, з середини приміщення забиті повністю байковими одіялами, на яких увесь час виступав іній, бо надворі було більше 40 °С морозу. Спали не роздягаючись. Лягали спати у тому, в чому ходили, і вкривалися кількома одіялами. В кутку стояла чотиривідерна оцинкована виварка з питною водою. Поруч — металевий кухоль і 500-грамовий молоток. Молоток для того, щоб можна було розбити лід і напиться води».

Напис на радянському агітаційному плакаті:
«Зберемо з цілини багатий врожай!»

1. Проаналізуйте текст джерела та розгляньте ілюстрацію поруч. Якою була ціна освоєння цілини для українців?

Коли в Україні розпочалася децентралізація, **в Італії, у місті Рим** Франція, Бельгія, Люксембург, Нідерланди і ФРН підписали договір про створення Європейської економічної співдружності, що стала прообразом Євросоюзу.

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
  - 1953 р. — відкрито в Києві перший у світі суцільнозварний міст за проектом Євгена Патона;
  - 1954 р. — початок реалізації хрущовської надпрограми з освоєння цілини;
  - 1957–1965 рр. — період децентралізації управління економікою;
  - 1959 р. — початок хрущовської надпрограми з вирощування кукурудзи;
  - 1962 р. — введено в експлуатацію магістральний нафтопровід «Дружба».
2. Поясніть значення понять: *військово-промисловий комплекс, децентралізація, раднаргоспи*.
3. Займіть позицію. Децентралізація управління економікою покращила чи погіршила економічне становище УРСР?
4. Накресліть у зошиті таблицю, дайте їй назву і заповніть.

	Промисловий сектор	Аграрний сектор
Здобутки		
Прорахунки		

§ 12 Соціальна політика. Антирелігійна кампанія

- ✓ Чи були раніше в УРСР соціальні гарантії для робітників та колгоспників?
- ✓ Що характерне для повсякденного життя українців у перше повоєнне десятиліття?
- ✓ Як радянська влада упродовж свого існування ставилася до релігії і церкви?

1. Реформи у соціальній сфері.

Під час хрущовської «відлиги» відбулися суттєві зміни у соціальній сфері, особливо відчутними вони стали після XX з'їзду КПРС. У 1956 році скасували кримінальну відповідальність робітників та службовців за самовільне залишення підприємств, установ, організацій і за відсутність на робочому місці без поважних причин. Робітники отримали право самостійно обирати місце роботи. Для цього достатньо було за два тижні до звільнення попередити дирекцію підприємства про свої наміри. Щоправда, це нововведення не стосувалося селян, яких називали «безпаспортними кріпаками». Не маючи паспортів ще від 1932 року, вони залишалися «прив'язаними» до колгоспу, в якому працювали. Тимчасові паспорти отримували лише ті колгоспники, які виїжджали за державним набором в інші області й республіки — наприклад, щоб піднімати цілину, — а також ті, хто їхав у місто на навчання чи на постійну роботу.

Робітниці на відпочинку в Криму. 1963 рік

Поступово скорочували тривалість робочого часу. Спочатку на дві години зменшили тривалість робочого дня у передвихідні й передсвяткові дні. У 1959 році робочий день складав вісім годин, робочий тиждень — п'ять днів. Робочий тиждень для робітників, які працювали у шкідливих умовах, мав 36 годин. Для працюючих підлітків встановили шестигодинний робочий день. На третину зросла мінімальна зарплата. Якщо раніше основні виплати колгоспникам здійснювали в кінці господарського року — з тих коштів, що залишалися, то тепер запровадили щомісячну виплату авансу колгоспникам та ліквідували натуральну оплату. Держава заохочувала створення в колгоспах фондів

гарантованої, тобто незалежної від підсумків господарського року, оплати праці.

У 1956 році було прийнято «пенсійне законодавство». Робітникам промислових підприємств пенсійний вік було знижено: для жінок — до 55, для чоловіків — до 60 років. Розмір пенсій збільшили у середньому вдвічі. До 1964 року соціальний захист і забезпечення непрацездатних колгоспників здійснювали самі колгоспи. Тепер непрацюючі селяни отримали право на державну пенсію: жінки — у 60, чоловіки — у 65 років. Щоправда, розмір пенсії простого селянина-трудолюбця був дуже малим — у середньому лише 12 карбованців на місяць. Зросла тривалість декретних відпусток (пов'язаних з вагітністю і пологами): якщо до реформи вони складали 77 календарних днів, то після реформи — 112 календарних днів. Отже, в роки десталінізації відбулися суттєві зміни у соціальній сфері. Вперше соціальні

гарантії були надані колгоспникам. Соціальну політику Микити Хрущова вважають однією з найуспішніших у його діяльності.

1. Чи могли робітники й селяни самостійно обирати роботу в роки «відлиги»?
2. Яка тривалість робочого часу була встановлена у 1950-х роках? Як змінилась оплата праці колгоспників?
3. У чому суть «пенсійного законодавства»? Якою стала тривалість декретних відпусток?

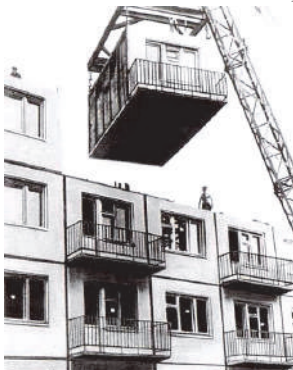
2. Грошова реформа.

Повсякденне життя населення.

У **1957 році** відмінили державні позики, які після завершення війни щороку примусово розповсюджували серед населення у формі облігацій. Фактично це була прихована форма оподаткування, адже вони додатково забирали близько 10 % заробітної плати. Щоправда, держава пообіцяла власникам облігацій погасити заборгованість через двадцять років: коли в СРСР буде побудований комунізм. Найбільше такий крок розчарував літніх людей, адже багато з них розуміли, що не доживуть до повернення державного боргу. В **1961 році** провели грошову реформу. Грошові банкноти зразка 1947 року і монети, випущені в СРСР, починаючи з 1921 року, були вилучені з обігу і замінені на нові у співвідношенні 10:1. Обмін старих грошей здійснювали обмінні пункти у відділеннях Державного банку та пересувні обмінні пункти. В Україні гроші зразка 1961 року перебували в обігу до початку 1990-х років. Уже наступного року після грошової реформи на третину подорожчали товари народного споживання на базарах і в крамницях. Зарплата залишалася незмінною, витрати на харчування мешканців міст становили майже половину їхньої платні. Попри це, раціон харчування дещо урізноманітнився: крім традиційних хліба й картоплі, до нього увійшли овочі, м'ясо, фрукти, зокрема й цитрусові. У домівок багатьох людей з'явилася нова техніка — радіоприймачі, телевізори, фотоапарати, магнітофони, пральні машини тощо. Щоправда, сфера обслуговування залишалася малорозвинутою: некомфортні приміщення гастрономів, сільмагів, довжелезні черги, неприємні продавці.

Телерадіола
«Білорусь». 1959 рік

Будівництво
«хрущовки»

Для забезпечення нормальних житлових умов з липня **1957 року** розпочали масове будівництво багатоквартирних будинків. У великих містах створювали будівельні комбінати та підприємства з виробництва будівельних матеріалів. До відставки у 1964 році Микити Хрущова 3 млн українських сімей заселились у нові квартири. Щоб забезпечити житлом якомога більше людей, будинки зводили порівняно швидко, але не завжди високоякісно. Будинки перших масових серій називали «хрущовками» за часом побудови (при Хрущові), а згодом з цим терміном стали асоціювати і рівень комфорту в них (коли почали будувати інше житло). Квартири у «хрущовках» були маленькими, незручними, проте це був кращий варіант, аніж життя в бараку, гуртожитку чи

комунальній квартирі. Також будували багатоповерхівки в окремих селах. Але не лише з метою покращення добробуту сільськогосподарських працівників, але й для того, щоб ліквідувати присадибні господарства селян.

Парад у Києві до Дня Першого травня.
1960-ті роки

Влада намагалася контролювати навіть дозвілля й моду. Компартійні органи, профспілки й комсомол організували культурно-масову роботу та спортивні змагання у трудових колективах. На рівні міста чи села проводили урочистості й масові гуляння, виступи духових оркестрів. Обов'язковими були паради до Дня Першого травня, Жовтневої революції тощо. Люди залюбки відвідували кінотеатри, у сільських клубах організували спільні перегляди кінофільмів. Радянські жінки намагалися дотримуватися тенденцій моди, тож усе

більше користувалися косметикою. Перевагу надавали не тільки зручному, практичному одягові, а й гарному вбранню. У цей час навіть з'явилися **стиляги** — молоді люди, які вирізнялися одягом, певним сленгом та підвищеним інтересом до західної музики і танців. За нехтування усталеними радянськими нормами стиляг переслідували: молодь виключали з комсомолу, відраховували з вишів, проти них розгорнули широку інформаційну кампанію. Радянська влада не могла допустити інакодумство.

1. Як змінилася купівельна спроможність українців після відміни державних позик у 1957 році та після грошової реформи 1961 року?
2. Коли в УРСР розпочалося масове житлове будівництво? Як називали нові квартири?
3. Кого називали стилягами?

Історична задача

Середньомісячна зарплата механізаторів і агрономів у кінці 1950-х років в УРСР становила 80 крб, шоферів — 61 крб, трактористів і комбайнерів — 54 крб, доярок — 37 крб, а різноробочих — 38 крб. Пара шкіряного взуття коштувала 89 крб, гумове взуття — 43 крб, валянки — 94 крб, 1 метр бавовняної тканини коштував 9 крб, вовняної — 29 крб, шовкової — 25 крб, лляної — 12 крб; однобортний костюм синього чи чорного кольору вартував 35–60 крб; мило господарське коштувало 5 крб за 1 кг, туалетне — 11 крб за 1 кг, 1 літр гасу — 0,7 крб. Підрахуйте, що могли придбати за свою місячну зарплату працівники колгоспів.

Сапальниці у с. Микуличин
Станіславської (нині — Івано-
Франківської) області
на плантації колгоспних буряків.
Світлина 1950-х років

1. Зверніть увагу на світліну поруч задачі. Яку історичну інформацію можна дізнатися, аналізуючи зображення?

3. Антирелігійна кампанія.

Процес десталінізації, що розпочався у 1953 році, позначився і на політиці влади щодо релігії та церкви. ЦК КПРС навіть визнав «помилки у проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення», прийнявши відповідну постанову. Відтак у першій половині 1950-х років дещо зросла кількість православних церков і молитовних будинків. Повертались із заслання репресовані священники, у тому числі греко-католицькі. У закритих з волі радянської влади храмах вони відновлювали богослужіння. Завдяки клопотанню Папи Римського Івана XXIII та президента США Джона Кеннеді в січні 1963 року звільнили Йосифа Сліпого. Він виїхав у Ватикан, де подарував Папі карту СРСР, позначивши концтабори, в яких відбував заслання.

У другій половині 1950-х років розгорнулася чергова хвиля антирелігійної кампанії. Методи боротьби проти віруючих були як відкритими, так і прихованими. З одного боку, церковним громадам необгрунтовано відмовляли у реєстрації, незаконно знімали з реєстрації діючу громаду. З іншого боку, священникам відмовляли у прописці, за релігійні переконання могли звільнити з роботи, дітям

Дошка пропаганди атеїзму в Луцьку. Світлина 1960-х років

вірян був закритий доступ у виші. У боротьбі з церквою влада часто використовувала економічні важелі впливу. Зросли податки на релігійні громади, що суттєво послабило фінансові можливості церковних парафій. Монастирям було заборонено використовувати найману працю та приймати послушників молодше 30 років, що зумовило збільшення ченців похилого віку, які фізично не могли утримувати монастир.

Переслідування посилилося після проголошення курсу на побудову комунізму, адже радянські ідеологи були переконані, що в комуністичному суспільстві немає місця для будь-якої релігії. Партійні працівники були атеїстами. **Атеїзм** — світогляд, що базується на запереченні існування Бога, характеризується

відмовою від будь-яких релігійних вірувань. Переслідувань зазнавали громади різних конфесій: православні, греко-католики, протестанти. Протягом 1959–1962 років в УРСР щороку закривали близько 1 тис. церков і молитовних будинків. Приміром, Києво-Печерська лавра, яка в період німецької окупації відновила діяльність, знову була закрита за вказівкою партійних органів у 1960 році. Як і в 1930-х роках, руйнували церкви, навіть пам'ятки архітектури. Зокрема, 1962 року в Глухові місцева влада знесла Троїцький собор XVII століття, аргументуючи тим, що храм псує загальний вигляд міста. Посилилась атеїстична пропаганда, яку здійснювали через засоби масової інформації, у навчальних закладах, на підприємствах, в установах,

організаціях. На базі закритих храмів створювали музеї атеїзму та історії релігії, планетарії. В інститутах та університетах відкривали кафедри наукового атеїзму. Відділи атеїзму створювали у редакціях газет і на радіо й телебаченні. Та, незважаючи на всі старання влади, яка проводила атеїстичну пропаганду й переслідувала представників різних релігійних конфесій, більшість українців залишалися глибоко віруючими людьми.

1. Яким було становище церкви в Україні у першій половині 1950-х років?
2. Які методи боротьби проти віруючих застосовували в УРСР в другій половині 1950-х років?
3. Що таке атеїзм? Як здійснювали атеїстичну пропаганду в Радянській Україні?

Інструктивний лист уповноваженого Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів УРСР уповноваженому цієї Ради при Сталінському (нині — Донецькому) облвиконкомі від 16 лютого 1960 року (витяг)

«Аналіз Вашого звіту за 1959 рік показує, що хоча порівняно з минулими роками мережа релігійних громад області значно зменшилася (з 93 до 74), все ж кількість вірян продовжує неухильно зростати: 93 громади нараховували 6821 особу, а в 74 налічується 10195.

Завдання уповноваженого Ради по Сталінській області повинно полягати в тому, щоб активно (але тонко, непомітно) підсікати позиції релігійних організацій. Робити це потрібно так, щоб не давати приводу для обґрунтованих скарг і протестів, не дозволяючи грубого адміністрування, тобто бути максимально гнучким».

1. Проаналізуйте інструктивний лист та світлину поруч. Як вони пов'язані з висловом «Якщо не можна запобігти процесу, його слід очолити»?

Радянське Різдво на Закарпатті. 1965 рік

Коли в Україні розпочали масове житлове будівництво, у США заснували Національну академію грамзапису, яка вручає призи «Греммі» — престижні нагороди за визначні досягнення в галузі музики.

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
  - 1956 р. — «пенсійне законодавство»;
  - 1957 р. — початок масового житлового будівництва в УРСР;
  - 1957 р. — відмінено державні позики;
  - друга половина 1950-х рр. — чергова хвиля антирелігійної кампанії в УРСР;
  - 1961 р. — проведено грошову реформу.
2. Поясніть значення понять: «хрущовки», атеїзм, стиліги.
3. Поміркуйте. Чому навіть у роки хрущовської «відлиги» влада переслідувала церкву й вірян?
4. Підготуйте презентацію на тему: «Зміни у житті населення у 1950-х–першій половині 1960-х років».

§ 13

Зародження опозиційного руху

- ✓ У чому сутність стилю «соціалістичного реалізму»?
- ✓ Чому 1956 рік був знаковим в історії Радянського Союзу та України?
- ✓ Назвіть особливості українського визвольного руху у 1945–1950-х роках.

1. Шістдесятництво.

Клуб творчої молоді «Сучасник».

Лібералізація суспільно-політичного життя створила сприятливі умови для духовного відродження українців. Повернення репресованих, реабілітація незаконно засуджених, розвінчання культу особи — усе це сприяло формуванню критичного ставлення до дійсності, несприйняття канонів «соціалістичного реалізму», що насаджувала радянська влада. Сигналом до пошуку нових творчих можливостей для української інтелігенції стала **стаття Олександра Довженка «Мистецтво живопису і сучасність» у «Літературній газеті» (червень 1955 року)**. У публікації автор закликав «розширювати творчі межі соціалістичного реалізму». Відтак плеяда творчої молоді виступила за припинення ідеологічних утисків у галузі культури, а свою мету вбачала у національно-культурному відродженні України. Нове покоління української інтелігенції увійшло в культуру в другій половині 1950-х років, але найповніше творчо виявило себе на початку й у середині 1960-х років, тому представників тієї генерації назвали **шістдесятниками**. Їхній творчості притаманні глибокий самоаналіз, щирість почуттів, звернення до внутрішнього світу людини, намагання відобразити головні проблеми сучасності. Своєю діяльністю вони утверджували право української мови на існування. Найпопулярнішими серед читачів були поезії Ліни Костенко, Василя Симоненка, Дмитра Павличка, Івана Драча, Миколи Вінграновського. Літературну критику представляли Іван Дзюба, Євген Сверстюк, Іван Світличний, В'ячеслав Чорновіл, Валентин Мороз. Нову хвилю в кіномистецтві започаткували Сергій Параджанов, Юрій Іллєнко, Леонід Осика. Художниками-новаторами були Тетяна Яблонська, Алла Горська, Опанас Заливаха. Нові форми вираження у театральному мистецтві шукав режисер Лесь Танюк.

На ідеї шістдесятників відгукнулися представники суспільних груп, насамперед студентської молоді. **Протягом 1960–1964 років у Києві діяв Клуб творчої молоді «Сучасник»**, який очолював Лесь Танюк. При Клубі працювали секції за інтересами: письменницька, театральна, художня, кіно, музична. До речі, при музичній секції виник перший у Києві джазовий ансамбль. Клуб організовував вечори авторської поезії, де часто виступали Іван Драч, Ліна Костенко, Василь Симоненко; зустрічі з істориками Оленою Апанович та Михайлом Брайчевським; виставки картин, які були написані поза стилем «соціалістичного реалізму»; театральні постановки напівзаборонених п'єс Миколи Куліша, Бертольда Брехта, режисером-постановником яких був Лесь Танюк; літературні лекції Івана Дзюби, Євгена Сверстюка; вечори пам'яті Лесі Українки, Тараса Шевченка, Леся Курбаса та інших. Такі ж клуби діяли у **Львові («Пролісок»)**, **Одесі**, **Харкові**. Вони шукали оригінальні форми художнього самовираження, використовували у своїй роботі національні культурні традиції та здобутки.

У Спілці письменників України.

Зліва направо: М. Вінграновський, І. Дзюба,
І. Драч, І. Світличний, Л. Костенко,
Є. Сверстюк. 1962 рік

Тоталітарний режим відчував загрозу у вільній творчості шістдесятників, які не були скуті рамками «соціалістичного реалізму». Така творчість змушувала українців задуматися над болючими національними проблемами. Ідеологічний наступ шістдесятники відчули уже наприкінці 1950-х років, коли збірку поезій Дмитра Павличка «Правда кличе» зняли з друку. Сигналом до погрому покоління шістдесятників став виступ у квітні 1963 року

секретаря ЦК КПУ з ідеології Андрія Скаби на ідеологічній нараді. Під час виступу він зазначив: «Формалістичні викрутаси зі словом неминуче призводять до викривлення і затемнення ідейно-художнього змісту твору. А що справа саме така, свідчать деякі твори молодих поетів Миколи Вінграновського, Івана Драча, Ліни Костенко». Клуби творчої молоді закрили. Частина творчої інтелігенції відійшла від громадської діяльності, ті ж, які не зреклися своєї громадянської позиції, потрапили під жорна радянської репресивної машини.

1. Як стаття Олександра Довженка «Мистецтво живопису і сучасність» вплинула на діяльність української творчої інтелігенції?
2. Стисло охарактеризуйте діяльність Клубу творчої молоді «Сучасник».
3. Яка офіційна і реальна причина згорання руху шістдесятників?

2. Зародження в Україні дисидентського руху та його течії.

Лібералізація суспільно-політичного життя у другій половині 1950-х років сприяла пом'якшенню цензури, виданню багатьох раніше заборонених творів та появі когорти людей, котрі не погоджувалися з панівною ідеологією, а відстоювали свої права і свободи. Їх називали **дисидентами** — людьми, політичні погляди яких істотно розходилися з офіційною ідеологією у державі; політичними інакодумцями. Відсутність власної державності України, знищення української культурної та історичної спадщини, політика русифікації в усіх сферах життя, монополія Комуністичної партії, домінування тоталітарної системи, ігнорування прав і свобод людини — усе це привело до зростання опозиційних настроїв у суспільстві. Крім **внутрішніх передумов**, були також **зовнішні чинники**, що спричинили виникнення в Україні дисидентського руху. Це, насамперед, прийняття Організацією Об'єднаних Націй у 1948 році Загальної декларації прав людини, руйнування світової колоніальної системи та зростання антикомуністичних настроїв у країнах Східної Європи (в Угорщині, Польщі, Східній Німеччині).

Дисидентський рух був загальноукраїнським, тобто не залишилося таких регіонів, де б не діяли дисиденти. Проте він не був організаційно оформленим, а складався з розсіяних груп і гуртків, не пов'язаних між собою. Дисидентами стали

представники різних суспільних груп, кількісно переважала молодь. Вони обрали ненасильницькі методи боротьби, сподіваючись на поступову демократизацію суспільства. У дисидентському русі розрізняють кілька течій: релігійну, національно-культурницьку, самостійницьку, правозахисну. Представники **релігійної течії** відстоювали свободу совісті, тобто можливість вільно сповідувати будь-яку релігію. Їх обурювало руйнування радянською владою храмів, переслідування за релігійними переконаннями. **Національно-культурницьку течію** називали ще рухом шістдесятників, які чинили спротив русифікації, засуджували знищення історичних і культурних пам'яток, критикували твори «соціалістичного реалізму». Представники **самостійницької течії** мріяли про відродження української державності. **Правозахисники** вимагали дотримання конституції і законів, відстоювали ідеї демократії та гуманізму, права людини.

Свої ідеї дисиденти **поширювали у книгах, журналах, брошурах**. Хоча цензуру в СРСР пом'якшили — відкрито свої твори дисиденти не друкували. Формою поширення ідей дисидентів став **«самвидав»**, тобто твори друкували власноруч і на друкарських машинках. За допомогою «самвидаву» поширювали, зокрема, поезії представників плеяди шістдесятників. Окрім поетичних творів, також друкували суспільно-політичні та філософські статті й матеріали, повідомлення про репресії. Звісно, діяльність «самвидаву» не влаштовувала радянську владу, тому вона переслідувала людей, причетних до друку і поширення заборонених творів. Щоб привернути увагу громадськості до проблеми русифікації, неправдивого відображення історії, грубого порушення прав людини, **дисиденти здійснювали масові акції**. Так, 22 травня 1961 року було започатковано традицію вшанування пам'яті Великого Кобзаря в день перепоховання його праху. Частими були зібрання інтелігенції в Києві біля пам'ятника Тарасові Шевченку. Українська мова та українська пісня звучали на вечорах творчої інтелігенції, які організовували клуби «Сучасник» у Києві, «Пролісок» у Львові тощо. А наукова конференція з питань культури української мови, яку 11–15 лютого 1963 року провели у Київському університеті, перетворилася на масову антирусифікаторську акцію.

1. Кого називали дисидентами? Які внутрішні й зовнішні передумови їхньої появи?
2. Які течії розрізняють у дисидентському русі? Які ідеї відстоювали представники кожної з них?
3. Як дисиденти поширювали свої ідеї? Які масові акції проводили?

Сучасник подій Микола Плахотнюк про 100-річчя перепоховання праху Тараса Шевченка на Чернечій горі

«Неподалік пам'ятника побачили купку студентів, які співали «Гоголю». До гурту підходили нові й нові люди. Перехожі зупинялися, слухали і починали співати разом з усіма. Поспівавши, люди розійшлися. А на схилі, де височить пам'ятник, залишилися палахкотіти червоні тюльпани та вишневі півонії. Цей день, 22 травня 1961 року, на нас справив незабутнє враження...»

1. Поміркуйте. Чому Чернеча гора в місті Канів стала об'єднавчим місцем для свідомих українців?

Могила Тараса Шевченка на Чернечій горі у Каневі

3. Національно-визвольний рух: підпільні групи та організації. Робітничі виступи.

Одним із методів діяльності дисидентів стало утворення громадських організацій. 1956 року в м. Сталіно (нині — Донецьк) утворився **Реалістичний робітничий гурток демократів**. Гуртківці поширювали листівки «Не вірте чекістам!», «Не вірте комуністам!», «Слава Ісусу Христу!». Написали протестний лист до Президії Верховної Ради СРСР, у якому вимагали звільнити політичних в'язнів. Члени гуртка планували створити на Донбасі демократичну партію, яка б стала альтернативою КПРС. У 1957 році активісти були заарештовані. Найсуворішим був судовий вирок їх лідеру Євгенові Доніченку: 7 років концтаборів та 5 років заслання. Протягом 1957–1958 років у Станіславі (нині — Івано-Франківськ) діяла **Об'єднана партія визволення України**. До неї належали переважно робітнича молодь і студенти. Ця підпільна організація займалася суто агітаційною роботою, маючи на меті підготувати українське суспільство до боротьби за суверенну національну державу — Українську Народну Республіку. Зразком для наслідування вважала діяльність ОУН та УПА. Рішенням суду активісти були позбавлені волі строком від 2 до 10 років. Активно діяв у Львові в 1956–1959 роках **Український національний комітет**, створений з ініціативи молодих робітників Богдана Грицини та Івана Коваля. До нього належали понад 50 осіб. Усі вони мріяли про повну національну незалежність України, запорукою якої мала стати національна армія. Щоб поширювати свої ідеї і залучити у прихильники якомога більше людей, комітет розпочав діяльність з агітаційної роботи, для цього його члени навіть побудували в лісі біля Львова підпільну друкарню. Згідно з рішенням суду, Богдана Грицину та Івана Коваля розстріляли. Інші ж учасники отримали від 5 до 15 років позбавлення волі.

У **1959 році** в Львові було створено **Українську робітничо-селянську спілку (УРСС)**. Ця організація об'єднувала близько 30 учасників. Її засновником та ідейним натхненником був юрист за освітою **Левко Лук'яненко**. У Програмі спілки головною метою визначили вихід України зі складу СРСР правовими засобами, реалізуючи право, гарантоване Конституцією СРСР (стаття 17) та Конституцією УРСР (стаття 14), яке так і залишалося фікцією. Програмою передбачено демократичні норми місцевого самоврядування, проголошено прозорість і гласність. Учасники УРСС гостро критикували Голодомор 1932–1933 років, репресії 1930-х років, безправне становище селян, політику русифікації, і це не могло залишитися поза увагою радянської влади. Досудове слідство тривало протягом січня–травня 1961 року. Оскільки більшість учасників УРСС мали юридичну освіту, то цю справу ще називають **«справою юристів»**. Обвинуваченим інкримінували «зраду Батьківщини» (стаття 56 Кримінального кодексу СРСР). Левка Лук'яненка засудили до страти, яку згодом замінили на 15 років позбавлення волі, інших — до 7–11 років ув'язнення. Хоча це об'єднання діяло недовго, але його вважають першою саме дисидентською організацією і за метою, і за методами.

Червневий бунт 1963 року у Кривому Розі

Дніпро), Дніпродзержинську (нині — Кам'янське), Києві, Одесі. Офіційна преса про ці факти не повідомляла — партія зберігала їх у суворій таємниці.

1. Які громадські організації антирадянської спрямованості діяли в Україні у другій половині 1950-х років?
2. Коли діяла Українська робітничо-селянська спілка? Які злочини радянської влади вона викривала?
3. Що зумовило робітничі виступи в Україні на початку 1960-х років?

З інформації Голови КДБ при Раді Міністрів СРСР Володимира Семичастного у ЦК КПРС від 25 липня 1962 року про розповсюдження антирадянських анонімних документів

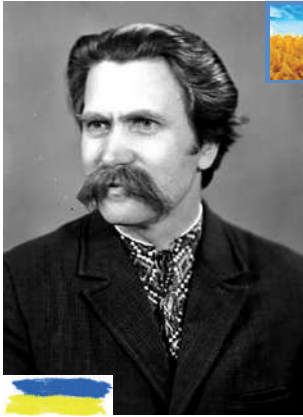
«Доповідаю, що за останній час значно зросла кількість ворожих проявів, пов'язаних з розповсюдженням антирадянських анонімних документів...

Управління КДБ у Запорізькій області припинило ворожу діяльність антирадянської групи в місті Мелітополі, що складається з 13 осіб, яка в 1960–1961 роках сім разів поширювала антирадянські листівки, виготовлені за допомогою саморобних кліше. У місті Черкаси виявлено антирадянську групу з трьох осіб, які розповсюдили в лютому–березні цього року понад 900 листівок, надрукованих саморобним штампом... На території Кримської області встановлена антирадянська група під назвою «Вільна Таврія», що складається з 10 учнів 8–9 класів, яка виготовила і розповсюдила понад 100 антирадянських листівок».

1. Поміркуйте. Чому в період десталінізації антирадянський громадський рух активізувався?
2. Чи можна стверджувати, що антирадянська боротьба була загальноукраїнською? Відповідь обґрунтуйте, використовуючи джерело та фото поруч.

Фото зі справи Ангеліни Усикової, громадської активістки, яка поширювала антирадянські листівки у Станіславі (Івано-Франківську)

З Україною в серці

Левко Лук'яненко (1928–2018)

Народився на Чернігівщині. Протягом 1944–1953 років відбував військову службу, спочатку в Україні, згодом в Австрії, потім у Грузії і Закавказзі. Паралельно закінчив середню вечірню школу, здобув фах авторемонтника. У той час у молодого Лук'яненка зародилося бажання боротися за незалежну Україну. Вважаючи, що найкраща освіта для боротьби — юридична, закінчив юридичний факультет Московського університету. Після завершення університету отримав скерування у відділ пропаганди Радехівського райкому партії на Львівщині. «Носячи ширму комуністичного активіста», розпочав громадську діяльність. Тут він знайшов чимало однодумців. Вони вважали, що досягти незалежності можна не силою зброї, а правовими засобами. Задля реалізації своєї мети у 1959 році створили підпільну організацію Українська робітничо-селянська спілка (УРСС). Оскільки у програмі партії основною метою зазначили здобуття незалежності України, нехай і мирним парламентським шляхом, доля членів УРСС була визначена. У камері смертників Левко Лук'яненко провів 72 доби, після чого вирок замінили на 15 років позбавлення волі. У 1976 році разом з Миколою Руденком став співзасновником Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод, за що був засуджений на 10 років позбавлення волі і 5 років заслання та визнаний «особливо небезпечним рецидивістом». У 1988 році був помилуваний, а в 1991 році його реабілітували. Він — співавтор тексту «Акта проголошення незалежності України» від 24 серпня 1991 року. Того ж року Левко Лук'яненко балотувався на посаду Президента України. Здійснював активну політичну діяльність у незалежній Україні: очолював Українську республіканську партію, був депутатом Верховної Ради України I, II, III і V скликань, Надзвичайним і Повноважним послом України у Канаді. В 2005 році отримав звання Герой України. У спогадах Левко Лук'яненко писав: «Я дав обітницю небу — здобути Україні волю». Виконанню цієї обітниці він присвятив усе своє життя.

1. Чому радянська влада переслідувала Левка Лук'яненка?
2. Як пов'язані діяльність Левка Лук'яненка та вислів «Віра виникає тоді, коли є мученики»?

Коли в Україні з ініціативи Левка Лук'яненка виникла УРСС, **у Німеччині, в місті Мюнхен** агент КДБ вбив керівника ОУН(б) Степана Бандеру.

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
  - **1959–1961 рр.** — діяльність Української робітничо-селянської спілки під проводом Левка Лук'яненка;
  - **1960–1964 рр.** — діяльність Клубу творчої молоді «Сучасник» у Києві;
  - **1962–1963 рр.** — робітничі страйки і демонстрації у містах Східної, Центральної та Південної України.
2. Поясніть значення понять: *шістдесятники, дисиденти, «самвидав»*.
3. Підготуйте повідомлення на тему: «Клуби творчої молоді — осередки вільнодумства в Україні».
4. Що ви дізналися про дисидентів? Напишіть міні-есеї на тему: «Україна починається з тебе».

§ 14 Культурне життя в Україні

- ✓ Яка освіта була обов'язковою в УРСР у 1940-х роках?
- ✓ Як «ждановщина» і звинувачення у космополітизмі та «буржуазному націоналізмі» позначилися на розвитку української культури?
- ✓ Які українські вчені сприяли розвитку науки в УРСР після війни?

1. Реформи освіти та процеси зросійщення. Спорт в Україні.

У 1950-х роках відбувалося реформування освітньої сфери. У 1953 році стала **обов'язковою семирічна освіта**. В умовах НТР державні асигнування в освітню сферу суттєво збільшували, у 1956 році навіть скасували плату за навчання у старших класах середніх шкіл та вищих навчальних закладах. 1959 року в УРСР прийняли Закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і подальший розвиток народної освіти», що передбачав перехід до **обов'язкового восьмирічного навчання у 1960–1961 навчальному році та перехід на одинадцятирічну систему освіти**. Згідно із цим Законом, у кожній школі створювали матеріально-технічну базу для підготовки учнів до певних робітничих професій, затребуваних у конкретному регіоні. Випускники середньої школи перед вступом до вишу мали відпрацювати два роки у народному господарстві. Було розширено мережу шкіл-інтернатів, де діти за згодою батьків і за символічну плату перебували на повному державному утриманні. Головну увагу приділяли не стільки навчанню, скільки трудовому вихованню і позакласній роботі. Такі школи були ідеалом комуністичного виховання: відірвані від сім'ї учні виховувались у колективі. За 10 років кількість шкіл-інтернатів зросла вдесятеро. Правда, педагоги, зокрема Василь Сухомлинський, вважали, що ідея створення шкіл-інтернатів хороша, але лише для дітей, позбавлених нормального виховання у сім'ї. Збільшили кількість закладів вищої та професійно-технічної освіти. Обов'язкова семирічка, а згодом і восьмирічка, перехід на одинадцятирічну систему — все це зумовило потребу у збільшенні кількості педагогічних працівників. Тому відкривали заклади заочної освіти для вчителів, зросла роль інститутів удосконалення вчителів.

Одним з нововведень реформи стало право батьків на вибір мови навчання для своїх дітей. Фактично це було використано для русифікації української освіти, адже насправді вибір здійснювали не батьки, а місцеве партійне керівництво, яке беззастережно виконувало будь-які вказівки центральної влади. **Русифікація, зросійщення** — комплекс дій і заходів радянського союзного керівництва в Україні, спрямованих на витіснення української мови і культури внаслідок повсюдного запровадження російської мови і культури. Кількість шкіл з українською мовою навчання суттєво зменшилась. У російськомовних школах українську мову вивчали тільки факультативно. Викладання у вищих навчальних закладах здійснювали переважно російською мовою. Зменшилися тиражі україномовних книжок та кількість газет і журналів, що їх видавали українською мовою. На захист української мови виступили поети **Максим Рильський** і **Микола Бажан** зі статтею «В ім'я людини» у газеті «Правда» від 22 грудня 1958 року. Їх підтримували й інші письменники, проте влада не тільки не дослухалася до творчої інтелігенції, а й проголосила вивчення російської мови у школах обов'язковим.

Значну увагу в СРСР, й у Радянській Україні зокрема, приділяли фізичній підготовці. В усіх навчальних закладах, підприємствах і установах організовувалися заняття виробничою гімнастикою та фізкультурні хвилинки. Патріотичне виховання радянської молоді здійснювалося через програму фізкультурної підготовки «Готовий до праці й оборони СРСР» (ГПО). Заняття проводили за державними програмами з оцінкою знань, умінь і навиків. Для різних вікових категорій залежно від статі в СРСР діяли п'ять рівнів вимог, що охоплювали нормативи з бігу, стрибків і метань, підтягування на перекладині, плавання; їзду на велосипеді, лижні переходи, веслування тощо. Наявність серед вимог умінь влучно стріляти, надавати першу медичну допомогу, пересуватися у протигазі, переносити патронний ящик на швидкість свідчать про неперервну підготовку СРСР до ймовірної війни. Норми й вимоги ГПО періодично змінювалися, згодом вони охоплювали населення віком від 10 до 60 років. Товариства фізичної культури чи спортивні клуби були обов'язковими на підприємстві, у колгоспі, радгоспі, установі чи навчальному закладі. З 1960-х років святкування 1 Травня передбачало обов'язковий парад фізкультурників. Щороку організовували багато грандіозних спортивних свят, кожні чотири роки проводили українські спартакіади і спартакіади народів СРСР. У 1952 році спортсмени України у складі збірної команди СРСР уперше взяли участь у XV Літніх Олімпійських іграх у Гельсінкі (Фінляндія). Відтоді українські спортсмени становили щонайменше 25 % кожної олімпійської команди СРСР і завжди демонстрували високі результати.

1. Які зміни відбулися у системі освіти в 1950-х роках?

2. Що таке зросійщення? Хто в Україні виступив із критикою реформи освіти як засобу зросійщення?

3. Якими були особливості розвитку фізкультури та спорту в Радянській Україні у 1950–1960-х роках?

Лариса Латиніна (народилася 1936 року)

Українка Лариса Латиніна
(Дирій)

Народилася у місті Херсон. Дитинство припало на роки війни. Батько загинув у Сталінградській битві. В шкільні роки початково займалася балетом, згодом спортивною гімнастикою. Першим тренером був учитель фізичної культури школи № 14 Михайло Сотниченко. Ставши студенткою Київського політехнічного інституту, продовжила заняття у тренера Олександра Мишакова. На дебютному для себе чемпіонаті світу в Римі у 1954 році виборола золоту медаль у командних змаганнях у складі збірної СРСР. На Олімпіаді 1956 року виграла абсолютну першість, золоті медалі в команді, золото у вільних вправах і опорному стрибку, срібло на брусах, бронзу в командних вправах з предметом (тепер такої дисципліни немає). За свою спортивну кар'єру Лариса Латиніна стала восьмикратною чемпіонкою світу з гімнастики, володаркою 18 олімпійських медалей: 9 золотих, 5 срібних, 4 бронзових — рекорд олімпіад, який перевершив аж майже через півстоліття американський плавець Майкл Фелпс. У 1998 році Ларису Латиніну включили до Міжнародної зали слави спортивної гімнастики.

Із резолюції наукової конференції з питань культури української мови (Київ, 11–15 лютого 1963 року)

«Гаряче і схвально поставилися присутні до пропозиції порушити клопотання перед ЦК КПУ і Урядом України [...] щоб: 1. У всіх вищих і середніх спеціальних школах, ремісничих училищах та курсах вести навчання українською мовою. Підручники для цих навчальних закладів видавати українською мовою. У всіх дошкільних установах (незалежно, на чії кошти вони утримуються), де є діти українського населення, виховання вести українською мовою. 2. У всіх установах і на підприємствах, на залізниці та інших видах транспорту, в торгівлі всі справи вести українською мовою. 3. Академія наук, інститути, видавництва мають писати й видавати наукові твори здебільшого українською мовою. 4. Кіностудії створювати художні і наукові кінофільми тільки українською мовою, а фільми виробництв інших республік — перекладати українською мовою».

1. Спрогнозуйте. Чи була резолюція конференції втілена у життя?
2. Поміркуйте. Як пов'язаний документ, зміст 1 пункту параграфу та висловлювання Ліни Костенко «Нації вмирають не від інфаркту, спочатку їм відбирає мову»?

2. Розвиток науки.

Із середини ХХ ст. у багатьох країнах світу наука стала продуктивною силою суспільства, що знаменувало початок науково-технічної революції (НТР). У Радянському Союзі НТР мала специфічні риси. До прикладу, державне фінансування науки збільшилося, але насамперед тих галузей, які були пов'язані з важкою та оборонною промисловістю. Ключова роль у розвитку науки належала Академії наук УРСР, яку протягом 1946–1962 років очолював **Олександр Палладін**, знаний спеціаліст із біохімії. Після нього Президентом цієї наукової інституції став **Борис Патон**, науковець у галузі зварювальних процесів, металургії і технології металів. Основною ланкою структури АН УРСР залишалися науково-

дослідні інститути. Справу академіка **Сергія Лебедева**, який у 1950 році створив перший у СРСР і у Європі комп'ютер, продовжив **Віктор Глушков**. Він очолив Обчислювальний центр, а згодом — Інститут кібернетики. Під керівництвом Віктора Глушкова було створено обчислювальні машини для управління виробничим процесом: ЕОМ «Київ» (1960 рік), напівпровідникову керуючу машину широкого призначення «Дніпро» (1961 рік). **12 лютого 1960 року** Інститут ядерної фізики запустив перший в Україні ядерний реактор. Інститут надтвердих матеріалів у 1961 році добув перші штучні

Український радянський льотчик-космонавт Павло Попович під час першого польоту. 1962 рік

алмази. Під керівництвом Головного конструктора СРСР, українця за походженням, **Сергія Корольова в 1957 році** запустили перший штучний супутник Землі, а в **1961 році** у космос полетіла перша людина. Наступного року в космос полетів перший український радянський льотчик-космонавт Павло Попович.

Міжконтинентальні ракети проектували в Інституті механіки. Нові методи хірургічного лікування серцевих захворювань розробляли під керівництвом **Миколи Амосова**. Щоб переймати світовий досвід, вчені отримали право виїжджати за кордон, переважно у країни «соціалістичного табору».

Побачили світ низка суспільно-політичних і наукових журналів, серед них: «Український історичний журнал», «Економіка Радянської України», «Радянське літературознавство», «Народна творчість та етнографія», «Радянське право», «Всесвіт», «Знання та праця» й ін. Вийшли друком фундаментальні наукові праці: «Українська Радянська Енциклопедія», «Історія української літератури», «Словник української мови», «Історія міст і сіл Української РСР».

Проте поруч із досягненнями у сфері науки, були й прорахунки. Керівництво Академії наук УРСР не виступало проти політики меліорації земель та створення штучних водосховищ. Чимало талановитих учених переїхали з України до Москви, де й залишилися. Фінансування наукових досліджень було недостатнім. Суспільні науки і далі перебували під особливим контролем Комуністичної партії. Будь-які відхилення від офіційної ідеологічної лінії проголошували ворожими, а науковців за це звільняли з роботи.

1. Стисло охарактеризуйте досягнення українських науковців.
2. Які наукові видання було здійснено в цей час?
3. Які прорахунки допустили науковці? Чи й надалі влада контролювала науку?

З Україною в серці

Сергій Корольов (1907–1966)

Уродженець міста Житомир свій перший планер спроектував 17-річним. Під керівництвом Андрія Туполева у Москві захистив дипломний проект — легкомоторний двомісний літак СК-4. У 1931 році заснував Групу вивчення реактивного руху, з якою організував будівництво і випробування ракет. Упродовж 1938–1944 років був репресований. Під час заслання влада залучала Сергія Корольова до будівництва літаків і ракетного прискорювача для бойових літаків. Як Головного конструктора СРСР він протягом 1948–1966 років удосконалював висотні геофізичні ракети, керував розробленням і запуском перших космічних кораблів, автоматичних міжпланетних станцій, супутників зв'язку. Серед його досягнень: *запуск першого штучного супутника Землі, що символізувало початок «космічної ери»; керівництво першим польотом людини у космос.* У 1965 році керував польотом корабля «Восход-2», під час якого космонавт Олексій Леонов уперше вийшов у відкритий космос.

1. Коли відбулися події, виділені у рубриці «З Україною в серці» курсивом?
2. У дитинстві Сергію Корольову полюбилася пісня «Дивлюсь я на небо». Як дитяче захоплення втілює у професійній діяльності конструктора?

З Україною в серці

Борис Патон (народився 1918 року)

Народився у місті Києві, випускник Київського політехнічного інституту. Професійне становлення розпочав у Інституті електрозварювання: спочатку — як науковий співробітник, згодом — директор цього інституту. В 1962 році обраний Президентом Академії наук УРСР (нині — Національна Академія наук України). Розробив основи теорії автоматів для дугового зварювання. Під його керівництвом створене і широко впроваджене у виробництво дугове напівавтоматичне, електрошлакове, мікроплазмове зварювання; започатковані зварювальні процеси у космосі, на великих глибинах морів та океанів. Автор ідеї та один із розробників методу електрозварювання м'яких тканин, що його активно використовують у медичних установах України. Зробив великий внесок у створення технологій виробництва труб великого діаметра та будівництво трубопроводів. Автор і співавтор понад 700 винаходів. Перший з українців, хто отримав звання Герой України.

1. Яке з наукових відкриттів Бориса Патона ви вважаєте особливо важливим? Чому?
2. Що ви пам'ятаєте про Євгена Патона? На прикладі Євгена й Бориса Патонів підтвердіть вислів «Гідний син славного батька».

З Україною в серці

Віктор Глушков (1923–1982)

Народився у місті Ростов-на-Дону (Росія), в Москві захистив кандидатську й докторську дисертації з математики. За запрошенням директора Інституту математики Академії наук УРСР переїхав до Києва, де у 1957 році очолив Обчислювальний центр при цьому інституті. Відтоді його життя було нерозривно пов'язане з Україною. 1962 року реорганізував Обчислювальний центр в Інститут кібернетики. Під його керівництвом було розроблено ЕОМ «Київ» і першу в Україні та СРСР напівпровідникову керуючу машину широкого призначення «Дніпро». Машина для інженерних розрахунків «Промінь» (1963 р.), «Мир-1» (1966 р.), «Мир-2» (1969 р.) стали попередниками персональних комп'ютерів. Ініціював видання першої в світі «Енциклопедії кібернетики» українською і російською мовами. Свою любов до науки передавав співробітникам, яких за двадцять років його головування в Інституті збільшало від кількох сотень до кількох тисяч.

1. Чи можна стверджувати, що Віктор Глушков сприяв становленню кібернетики в Україні? Відповідь обґрунтуйте.

3. Література і мистецтво.

Лібералізація суспільно-політичного життя **створила сприятливі умови для розвитку української культури**. Було припинене цькування митців, яких у повоєнний період звинувачували в «космополітизмі» й «буржуазному націоналізмі». Реабілітували письменників, зокрема посмертно: Миколу Вороного, Григорія Косинку, Олександра Олеса. В Україну із заслання повернулися Борис Антоненко-Давидович, Олександр Ковінька, Зінаїда Тулуб, Гнат Хоткевич та інші. Реабілітовані письменники продовжили творити, хоча не всі могли з колишнім завзяттям відстоювати культурні інтереси свого народу. На зламі 1950-х–1960-х років відбувалося духовне відродження нації, адже в українській літературі та мистецтві почали діяти шістдесятники. Вийшли друком нові твори знаних письменників: «Тронка» Олеса Гончара, «Кров людська — не водиця» Михайла Стельмаха, «Вир» Григорія Тютюнника, «Зачарована Десна» Олександра Довженка. Чудові збірки поезій видали поети Андрій Малишко, Павло Тичина, Микола Бажан.

Катерина Білокур.
«Хата в Богданівці». 1955 рік

Нові форми й незвичний зміст принесла творчість художників Опанаса Заливахи, Алли Горської, Веніаміна Кушніра. У фольклорному напрямку творила Тетяна Яблонська, талановита учениця Федора Кричевського. Майстрині народного декоративного живопису, названого «наївним мистецтвом», Катерина Білокур і Марія Приймаченко здобули широке визнання. Українські скульптори спорудили пам'ятники Тарасу Шевченку в Москві та Івану Франку в Львові. Нову хвилю у кінематографії представляли Сергій Параджанов, Юрій Іллєнко, Леонід Осика. У 1958 році була створена Спілка працівників кінематографії України. Радянська влада визнала помилковою негативну оцінку опер Костянтина Данькевича «Богдан Хмельницький» та Германа Жуковського «Від щирого серця». Українська музична скарбниця збагатилася творами Бориса Лятошинського, Андрія Штогаренка, Анатолія Кос-Анатольського, Станіслава Людкевича, Лева Ревуцького тощо. Пісні композиторів Олександра Білаша, Платона Майбороди та Ігоря Шамо полюбилися багатьом українцям. Гідними продовжувачами традицій Леся Курбаса стали Гнат Юра, Мар'ян Крушельницький та інші режисери. Незабутні образи створила акторка театру й кіно Наталія Ужвій. Українські митці побували з гастролями у ФРН, Франції, Канаді, США. У **1961 році** було засновано найвищу в Україні творчу відзнаку за вагомих внесок у розвиток культури — Республіканську премію імені Тараса Шевченка. Нею нагороджували видатних митців за високоідейні й високохудожні твори та роботи у галузі літератури, кінематографії, а також образотворчого, театрального та музичного мистецтва. Першими лауреатами Шевченківської премії 9 березня 1962 року стали Олесь Гончар, Павло Тичина і Платон Майборода.

У 1963 році Пленум ЦК КПУ прийняв постанову, в якій основним завданням для партійних комітетів різних рівнів визначив «рішуче поліпшити ідейно-виховну

роботу серед художньої інтелігенції, піднести марксистсько-ленінську озброєність творчих працівників, їх партійну принциповість і наступальну непримиренність до будь-яких проявів буржуазної ідеології». Ця постанова означала згортання «відлиги» у культурі. Чимало митців у своїй творчій роботі знову почали використовувати стиль «соціалістичного реалізму».

1. Які зміни відбулись у літературі під час «відлиги»?
2. Назвіть імена художників, діячів кіно й театру, композиторів, які вам запам'яталися.
3. Коли радянська влада відновила ідеологічний наступ на діячів культури?

Лист з архіву колишнього Головного управління з охорони військових і державних таємниць у пресі при Раді Міністрів УРСР від 5 лютого 1958 року (витяг)

«...Втручань політико-ідеологічного характеру на протязі 1957 року було 489 (у 1956 році 309). На додаткову політичну редакцію було повернуто видавництвами 84 твори (в 1956 році — 48). Які ж причини спонукали цензуру не дозволити до друку таку кількість творів і зробити так багато політико-ідеологічних втручань? Приклади:

3. П'єса І. Микитенка «Як сходило сонце» мала йти в журналі «Дніпро» (№ 6). У ній широким планом показуються вожаки української контрреволюції — Грушевський, Петлюра, Винниченко, а також поміщики, куркулі, білогвардійці. Всім їм надана широка трибуна для пропаганди націоналістичних ідей і поглядів: проголошуються націоналістичні тиради, часто співається «Ще не вмерла Україна», ведуться розмови про необхідність відокремлення України від Росії, про перевагу українців над росіянами тощо. Навіть позитивні герої п'єси активно підтримують чужу українському народові ідею відокремлення України від Росії. П'єса не дозволена до друку...

13. Один з героїв повісті А. Хорунжого «Незакінчений політ» (видавництво «Молодь») говорив: «За жменю зерна колгоспника до Сибіру засилали на вісім років, а за крадіжку в держави цілого будинку тільки на посаді понизили». Видавництво зняло ці рядки».

1. Наведіть цитати з документа, які підтверджують посилення цензури в Україні.
2. Чому забороняли друкувати цілі твори або ж вилучали окремі їхні частини?

Коли в Україні запустили перший ядерний реактор, **у США, в місті Скво-Веллі** розпочалися VIII зимові Олімпійські ігри, де вперше відбулися змагання жінок-ковзанярок.

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
  - 1957 р. — запуск в СРСР першого штучного супутника Землі — початок «космічної ери»;
  - 1960 р. — запуск першого в Україні ядерного реактора;
  - 1961 р. — перший політ людини у космос;
  - 1961 р. — заснування Шевченківської премії;
  - 1962 р. — перший політ у космос українського радянського льотчика-космонавта Павла Поповича.
2. Поясніть значення поняття *зросійщення*.
3. Поміркуйте. Яку мету ставила радянська влада, реформуючи освіту в Україні?
4. Підготуйте повідомлення на тему: «НТР в Україні у період десталінізації».

§ 15 Практична робота № 2

Тема. Феномен шістдесятництва.

Завдання 1. Опрацюйте документ № 1 та документ № 2. Чому люди, які могли зробити успішну кар'єру, обрали інший — опозиційний шлях? Які ознаки руху шістдесятників називають учасники подій?

№1

Учасник подій історик Валентин Мороз про шістдесятництво

«То було молоде покоління, яке пішло в університети, яке могло подумати про щось інше, а не тільки про елементарні умови існування... Чорновіл, наприклад, був редактором комсомольської загальноукраїнської газети. Дзюба був одним з найважливіших критиків у Спілці письменників України. Стус був аспірантом в Інституті літератури у Києві. Одним словом, це були найкращі люди в розумінні моральному... Вони відчували, що проповідувати те, в що не віриш, просто робити кар'єру, дивитись, як твій народ російщать, — це багно. Значить, у цих людей виникло природне бажання вирватися з багна».

№2

Учасник подій письменник Євген Сверстюк про шістдесятництво

«Шістдесятники — велике явище другої половини ХХ ст., дивне своїм виникненням у непевну пору «відлиги» та стоїчним протистоянням неосталінізму й живучою енергією в пору лібералізації. ...Серед ознак шістдесятників я б поставив на перше місце юний ідеалізм, який просвітлює, підносить і єднає нас. Під цим індикатором раптом звужується аморфне коло людей 1960-х років і фіксується образ: *Такий був час: кругом шакали, У колі жменька нас жива, А ми феномена шукали І спотикались об слова.*

Другою ознакою я б назвав шукання правди та чесної позиції, у чому вже є неприйняття й опір. Поетів тоді називали формалістами за шукання своєї індивідуальності. Насправді — за шукання істини — замість ідеї, спущеної зверху для оспівування.

Третьою ознакою я б назвав неприйняття, опір, протистояння офіційній літературі та всьому апаратіві будівничих казарм».

Завдання 2. Об'єднайтесь у чотири групи та виконайте відповідні завдання для кожної групи.

Група № 1.

Опрацюйте рубрику «З Україною в серці» (Алла Горська) (документ № 3). Що вас найбільше вразило у життєвому шляху Алли Горської? Як вона загинула? Чи згодні ви з офіційною версією слідства? Чому?

Розгляньте ескіз вітража співавторства Алли Горської (документ № 4). Чому його було знищено?

З Україною в серці

Алла Горська (1929–1970)

Народилася в Ялті, зростала у російськомовному середовищі. Батько працював у сфері кіно, тому сім'я часто переїздила. Вищу освіту здобула у Київському художньому інституті, тут познайомилася зі своїм майбутнім чоловіком. Твори успішної випускниці інституту експонували на багатьох виставках. У 1959 році її прийняли до Співки радянських художників України. Працювала в напрямках: соціалістичний реалізм, радянський нонконформізм і «наївне мистецтво» (примітивізм).

1961 року вступила до Клубу творчої молоді «Сучасник». Тоді ж перейшла на українську мову спілкування. У Клубі долучилася до організації літературно-мистецьких заходів. 22 травня 1963 року взяла участь у покладанні квітів до пам'ятника Тарасові Шевченку в Києві. Відтоді це стало традицією. Влада розцінила вшанування пам'яті Кобзаря як «зухвалу інспірацію буржуазних націоналістів». Разом з Василем Симоненком та Лесем Танюком у 1962 році віднайшла місця поховання розстріляних за наказом органів НКВС у Биківні на східній околиці Києва, на Васильківському і Лук'янівському кладовищах. Повідомила про цей факт Київську міську раду. Відтоді художниця потрапила в поле зору КДБ. У 1964 році створила у співавторстві вітраж «Шевченко. Мати» в Київському університеті. Каркас, на який мали кріпити скло, творці зумисне зробили грубим — як ґрати. За ними Кобзар однією рукою пригортав згорьовану Матір-Україну, а другою високо тримав книжку. Ці зображення супроводжували рядки: «Возвеличу малих рабів отих німих, я на сторожі коло їх поставлю слово». Вітраж був визнаний «ідейно ворожим», його знищила адміністрація університету, а художницю на рік виключили зі Співки художників. У 1965–1966 роках Україною прокотилася хвиля арештів дисидентів. За ґратами опинилися багато друзів Алли Горської. Вона підтримувала їх та їхні сім'ї морально й матеріально. Написавши протестного листа до Прокурора УРСР про безпідставні арешти, була викликана у КДБ на серйозну розмову. В 1968 році підписалася під листом-протестом 139 діячів культури й науки до керівників СРСР з вимогою припинити незаконні політичні судові процеси. Її вдруге виключили зі Співки художників. Радянські спецслужби вважали Аллу Горську очільницею підпільної терористичної бандерівської організації, за нею вели спостереження. У 1970 році написала відкритого листа до Верховного суду СРСР про незаконність і жорстокість вироку щодо дисидента, її друга Валентина Мороза. Через кілька днів її вбили. І хоча

вбивство слідчий приписував свекрові художниці, громадськість у це не повірила. На похороні Василь Стус простояв на колінах, а потім зачитав рядки свого вірша «Ярій, душе!».

Найвідоміші картини Алли Горської: «Вознесіння», «Прип'ять», «Пором», «Абетка», «Хліб», «Мати», «Село», «Біля річки», портрети Тараса Шевченка, Івана Драча, «Автопортрет», «Автопортрет з сином», «Портрет батька».

№4

Ескіз вітража «Шевченко. Мати». 1964 рік

Група № 2.

Опрацюйте рубрику «З Україною в серці» (Василь Симоненко) (документ № 5). Що вас найбільше вразило у життєвому шляху Василя Симоненка? Чи вважаєте його побиття на вокзалі збігом обставин? Чому?

Прочитайте уривок із поезії Василя Симоненка (документ № 6). До кого автор звертається у творі? Яка основна ідея поезії?

№5

З Україною в серці

Василь Симоненко (1935–1963)

Народився на Полтавщині. Простий сільський хлопчина п'ятирічним написав свій перший вірш. Школу закінчив із золотою медаллю, вступив на факультет журналістики Київського державного університету. Після завершення вишу переїхав у Черкаси, де жила його дружина. Працював журналістом у місцевих газетах. Вступив до Клубу творчої молоді «Сучасник». Разом з Аллою Горською та Лесем Танюком у 1962 році віднайшов місця

поховання розстріляних за наказом органів НКВС у Биківні на східній околиці Києва, на Васильківському і Лук'янівському кладовищах, про що зробив відповідну заяву в Київську міську раду. Після цього відразу потрапив під пильний нагляд КДБ. Улітку того ж року В. Стуса побили працівники міліції залізничної станції імені Т. Г. Шевченка (м. Сміла на Черкащині). Його били так, щоб не було зовнішніх ознак, а от внутрішні органи повідбивали.

Очевидно, жорстоке побиття на вокзалі не минуло безслідно. За рік здоров'я поета значно погіршало, лікарі поставили страшний діагноз — рак нирок. Василя Симоненка не стало, коли йому було лише двадцять вісім.

У 1962 році дебютував зі збіркою поезій «Тиша і грім», почав писати щоденник «Окрайці думок». Казка «Подорож у країну Навпаки», збірка новел «Вино з троянд», збірки поезій «Земне тяжіння», «Берег чекань» і «Вибране з поезій» вийшли вже посмертно. Крім офіційних видань, багато творів Василя Симоненка поширювалися через «самвидав». Олесь Гончар назвав його «витязем молодшої української поезії».

№6

Уривок з поезії «Задивляюся у твої зіниці...»

Україно, ти моя молитва,
Ти моя розпука вікова...
Гримотить над світом люта битва
За твоє життя, твої права.
Ради тебе перли в душу сію,
Ради тебе мислю і творю...
Хай мовчать Америки й Росії,
Коли я з тобою говорю.
Хай палають хмари бурякові,
Хай сичать образи — все одно
Я проллюся крапелькою крові
На твоє священне знамено.

Група № 3.

Опрацюйте рубрику «З Україною в серці» (Іван Світличний) (документ № 7). Що вас найбільше вразило у життєвому шляху Івана Світличного? Чому він був двічі заарештований? Чи зломали його дух роки таборів і заслання?

Прочитайте поезію Івана Світличного (документ № 8). Про яку тюрму йдеться у творі? Яка основна ідея поезії?

Іван Світличний (1929–1992)

Народився у невеличкому селищі на Луганщині. Під час німецько-радянської війни разом з іншими хлопчачками намагався підірвати німецьку техніку, після чого втратив пальці на руках. Школу закінчив із золотою медаллю, філологічний факультет Харківського університету — з відзнакою. Був науковим співробітником Інституту літератури та Інституту філософії Академії наук УРСР. Зарекомендував себе як глибокий літературний критик, працюючи у журналах «Радянське літературознавство» та «Дніпро». Літературно-критичні статті присвятив творчості шістдесятників і критиці соцреалістичної літератури («Боги і наволоч»); автор критичної статті з мовознавства («Гармонія і алгебра»). Людина широкої ерудиції, інтелектуал, товариський, дружелюбний, він магнетично притягував до себе людей. Квартира Івана Світличного у Києві стала своєрідним консолідувальним центром для української творчої молоді, тим паче, що його приватна бібліотека була однією з найкращих у місті. Громадянська позиція літературного критика насторожила КДБ, тож невдовзі його звільнили з роботи. У 1965 році його захопила перша хвиля арештів творчої інтелігенції в Україні: Івана Світличного заарештували за звинуваченням в «антирадянській агітації і пропаганді». Після 8-місячного ув'язнення влаштуватися на роботу за спеціальністю не зміг, перебивався випадковими заробітками. Друкувався під псевдонімами, здійснював поетичні переклади із французької, чеської, польської, турецької та інших мов. На Різдво 1972 року одночасно в усій Україні було проведено 200 арештів творчої інтелігенції. Судовий вирок передбачав 7 років таборів суворого режиму і 5 років заслання. За чоловіком поїхала, відмовившись від кар'єри, любляча дружина. У концтаборах був ініціатором багатьох протестних акцій, неодноразово оголошував голодування. Схуднув до 44 кг. Під час заслання писав поетичні твори, частину яких згодом опублікував на Заході. 1978 року його прийняли до членів Міжнародного ПЕН-клубу. Під час заслання пережив клінічну смерть, два інсульти, невдалі операції, тож у 1983 році повернувся в Київ уже інвалідом I групи. Іван Світличний майже не міг розмовляти й писати — для нього це було гірше заслання. У 1990 році вийшла збірка поезій «Серце для куль і для рим», цього ж року став членом Спілки радянських письменників України. Його поховали у вишиванці, що подарував йому Василь Стус, а на могилі поставили козацький хрест із написом «Він був світильником, що горів і світився».

Завжди в'язень

Самі собі будуєм тюрми,
Самі в них потім живемо,
Самі себе стережемо,
Вже тюрем — тьма, і в тюрмах — юрми.
А ми — нічого. Женемо
За муром мур, за муром мур ми.
Суботники! Аврали! Штурми!
Вже й ми — не ми. Воно само
Так склалося. Так повелося,
І так ведеться — здавна й досі.
Сліпонароджені в тюрмі,
Кому поскаржимося? На кого?
На чорта лисого? На Бога?
Тюрма — своя. І ми — самі.

Група № 4.

Опрацюйте рубрику «З Україною в серці» (Ліна Костенко) (документ № 9). Що вас найбільше вразило у життєвому шляху Ліни Костенко? Чому тривалий час їй було заборонено друкуватися в Україні й загалом у СРСР? Наведіть приклади її активної громадянської позиції.

Прочитайте поезію Ліни Костенко (документ № 10). Про яких майстрів та підмайстрів йдеться у творі? Яка основна думка поезії?

З Україною в серці

Ліна Костенко (народилася 1930 року)

Народилася на Київщині, згодом сім'я переїхала у Київ. Тут школяркою відвідувала літературну студію при редакції журналу «Дніпро». Перші вірші побачили світ, коли юній поетесі виповнилося шістнадцять. Закінчила факультет журналістики Московського літературного інституту. Незабаром вийшли перші збірки її поезій: «Проміння землі», «Вітрила», «Мандрівка серця». Вони засвідчили, що плеяда молодих українських поетів-шістдесятників поповнилася талановитою мисткинею. У 1963 році радянська цензура заборонила видання збірки «Зоряний інтеграл». У 1965 році Ліна Костенко підписалася під громадським листом-протестом проти арештів української інтелігенції. Щоб продемонструвати свою громадянську позицію та підтримати друзів, була присутня на судових процесах над дисидентами. Під час суду над братами Горинями кинула їм квіти. Разом з Іваном Драчем закликала інших письменників виступити на захист незаконно заарештованих. Але ніхто не наважився виступити проти системи. 1966 року, коли у Спілці радянських письменників України радянські ідеологи таврували «націоналістичних

відщепенців», частина молоді влаштувала овацію Л. Костенко, яка відстоювала свої позиції і захищала друзів—шістдесятників. 1968 року виступила на захист В'ячеслава Чорновола у відповідь на наклеп на нього, опублікований у газеті «Літературна Україна». Після цього до 1977 року її ім'я в СРСР було у вимушеному забутті. Поетеса не полишала улюбленої справи і продовжувала писати «у шухляду». У 1960–1970-ті роки її вірші надрукували в Польщі, Чехословаччині, а в Україні їх поширювали за допомогою «самвидаву».

Нині вона — улюблена поетеса багатьох, її твори успішно видають в Україні й закордоном. Вона удостоєна багатьох премій і нагород, але від звання Герой України відмовилася. Свій вчинок прокоментувала: «Політичної біжутерії не ношу!»

До громадської діяльності повернулася під час Помаранчевої революції. Результатами революції була розчарована, про що свідчить епіграф до її книжки-бестселера «Записки українського самашедшого»: «Чи варті вожді тих очей на Майдані?» Разом з іншими діячами української культури в липні 2018 року підтримала відкритий лист до незаконно ув'язненого в Росії українського режисера Олега Сенцова.

№10

Умирають майстри...

Умирають майстри, залишаючи спогад, як рану.

В барельєфах печалі уже їм спинилася мить.

А підмайстри іще не зробились майстрами.

А робота не жде. Її треба робить.

І приходять якісь безпардонні прогнози.

Потираючи руки, беруться за все.

Поки геній стоїть, витираючи сльози,

метушлива бездарність отари свої пасе.

Дуже дивний пейзаж: косяками ідуть таланти.

Сьоме небо своє пригинає собі суета.

При майстрах якомось легше. Вони — як Атланти.

Держать небо на плечах. Тому і є висота.

Завдання 3. Обговоріть результати групової роботи у загальному колі. Чому митців переслідували в СРСР? Чи зламала радянська репресивна машина долі цих людей? Поміркуйте, що об'єднує Аллу Горську, Василя Симоненка, Івана Світличного та Ліну Костенко.

Завдання 4. Проаналізуйте документ № 11. На які особливості руху шістдесятників вказує автор? Чому політична та релігійна опозиція були безперспективними? Свою думку аргументуйте, спираючись на попередні документи.

№11

Учасник подій Євген Сверстюк про особливості руху шістдесятників

«Ми заснували зовсім інший принцип культурного життя, затвердили. І то була інша мораль, інша етика [...] я думаю, що якщо говорити про нашу середину шістдесятих років опозицію — це була моральна опозиція — напевно, це була етична опозиція — напевно, це була естетична опозиція — напевно. І це була наполовину ідеологічна опозиція. Що ж стосується політичної чи релігійної опозиції, то цього ми уникали, і уникали цілком свідомо — це було цілковито безперспективно».

Узагальнення за розділом: **УКРАЇНА В УМОВАХ ДЕСТАЛІНІЗАЦІЇ**

1. Прочитайте уривок з історичного джерела. Як називається період, про який йдеться? З ім'ям якого радянського лідера він пов'язаний?

«Одні звільнення людей пам'ятають, інші — кукурудзу, треті — житлову політику, четверті — як я, коли з м'ясом стало погано... Все було. Але найголовніше — всі ми, весь народ, і ті, хто був там, за дротом, і ті, хто трясся від страху тут, по іншу сторону дроту, всі ми ковтнули інше повітря. Це головне. Це тепер у народу не забрати. Це не пропаде, проросте».

2. Розташуйте перелік подій у хронологічній послідовності.

Виступ М. Хрущова із доповіддю «Про культ особи та його наслідки»; створення Української робітничо-селянської спілки; запуск першого в Україні ядерного реактора; «справа лікарів»; робітничі страйки і демонстрації у містах Східної, Центральної та Південної України; перший політ людини у космос.

3. Попрацюйте з логічними ланцюжками. З'ясуйте, яке з понять зайве і чому.

А) Норильськ; Кенгір; Москва; Воркута.

Б) децентралізація; 1957 рік; раднаргоспи; надпрограма.

В) шістдесятники; «соціалістичний реалізм»; Клуби творчої молоді; «самвидав».

Г) Комуністична партія України; Реалістичний гурток демократів; Об'єднана партія визволення України; Українська робітничо-селянська спілка.

4. Виконайте завдання за історичною картою:

а) визначте, до якої області приєднали Ізмаїльську область, а до якої — Дрогобицьку область;

б) з'ясуйте, коли, як і чому перейменували Кам'янець-Подільську область;

в) знайдіть область, створену у 1954 році з окраїнних районів Вінницької, Київської, Кіровоградської і Полтавської областей;

г) віднайдіть територію, передану УРСР у 1954 році.

5. Заповніть пропуски у реченнях.

Сигналом до пошуку нових творчих можливостей для української інтелігенції стала стаття _____ «Мистецтво живопису і сучасність» у «Літературній газеті», видрукована у _____ році. У публікації автор закликав «розширювати творчі межі _____». Відтоді з'явилася плеяда творчої молоді, яка виступила за припинення ідеологічних утисків у галузі культури, а свою мету вбачала у національно-культурному відродженні України. Представників тієї генерації назвали _____. Ідеї нового покоління творчої інтелігенції знайшли відгук у різних суспільних груп, насамперед студентської молоді. Протягом _____ років у Києві діяв Клуб

творчої молоді _____ . Такий самий Клуб виник у Львові й називався _____ .

6. Дайте визначення поняття «зросійщення». Чому реформування освітньої сфери в Україні у 1950-х роках супроводжувалося зросійщенням? Хто і в який спосіб виступив на захист української мови?

7. З'ясуйте, про яке явище періоду «відлиги» йдеться в уривках з історичного джерела.

Із виступу Микити Хрущова на XXII з'їзді КПРС: «Комуністичне виховання має на увазі звільнення свідомості від релігійних пересудів і забобонів, які все ще заважають окремим радянським людям повністю проявити свої творчі сили. Потрібна продумана і струнка система науково-атеїстичного виховання, яка б охоплювала усі верстви і групи населення, запобігала поширенню релігійних поглядів, особливо серед дітей і підлітків».

У райкомі КПУ скерованому до району священникові заявили: *«Ви нам непотрібні й можете їхати туди, звідкіля прибули»*.

Поміркуйте, чим була зумовлена ця політика. Запишіть спогади жителів вашого населеного пункту про реакцію його мешканців на такі дії влади.

8. Пригадайте, які реформи були здійснені у період десталінізації, та усно (письмово) заповніть таблицю.

Сфера реформування	Зміст реформи	Наслідки	
		позитивні	негативні
Промисловість			
Сільське господарство			
Соціальна сфера			

9. Попрацюйте з характеристиками історичних особистостей, поданими у § 13 (Левко Лук'яненко), § 14 (Сергій Корольов, Борис Патон, Віктор Глушков), § 15 (Алла Горська, Василь Симоненко, Іван Світличний, Ліна Костенко). Стисло, у формі запитання до кросворда, охарактеризуйте їхню діяльність.

10. Історик Сергій Єкельчик стверджує: *«Українське культурне відродження періоду «відлиги» наголосило національну спадщину, тяглість української культурної традиції і гордість за національне минуле. Література й мистецтво обернулися до історичних і фольклорних тем»*. Доберіть факти з різних сфер культурного життя означеного періоду, які підтверджують думку автора.

Розділ III.

УКРАЇНА В ПЕРІОД СИСТЕМНОЇ КРИЗИ РАДЯНСЬКОГО ЛАДУ

Орієнтовні теми для навчальних проєктів:

- 49 сміливців проти режиму (дослідження діяльності УГГ).
- Студії боротьби за незалежність: від зброї до слова (продовження кейсу «Як трансформувався український визвольний рух у ХХ столітті?»).
- Права людини в СРСР: декларації та реальність.

§ 16

Міжнародне становище УРСР у 1964–1985 роках. Суспільно-політичне життя

- ✓ У яких міжнародних організаціях брала участь УРСР у 1953–1964 роках?
- ✓ Визначте основні риси внутріполітичного життя УРСР за хрущовської доби.
- ✓ Назвіть дату прийняття Конституції УСРР.

1. Зовнішньополітична діяльність УРСР.

У зазначений період зовнішньополітичну діяльність УРСР регламентував союзний центр. Відсутність можливості встановлювати прямі дипломатичні відносини, укладати договори, розвивати безпосередні контакти з іншими державами не давала підстав вважати УРСР суб'єктом міжнародних відносин у добу «холодної війни».

Важливим напрямком діяльності УРСР на міжнародній арені була боротьба за мир і безпеку, відвернення можливої чергової світової війни. УРСР співпрацювала з різними міжнародними організаціями. Вона належала до Економічної і соціальної ради ООН (1977–1979 рр.), Комісії ООН з народонаселення (1946–1983, 1983–1985 рр.), Соціальної комісії ООН зі становища жінок (1981–1984 рр.), Адміністративної ради Міжнародної організації праці (1963–1966, 1972–1975 і 1981–1984 рр.) та інших. У 1984–1985 роках представник України головував у Раді Безпеки ООН. Різноманітною була діяльність України в ЮНЕСКО, зокрема у напрямку ліквідації неписьменності в усьому світі.

Свідченням внеску українців у скарбницю світової культури стало святкування під егідою ЮНЕСКО пам'ятних дат в історії українського народу, зокрема 150-ї річниці від дня народження Тараса Шевченка, 250-річчя з дня народження Григорія Сковороди, 100-річчя від дня народження Лесі Українки, Івана Франка, Євгена Патона, 1500-річчя заснування Києва (1982 р.). У 1984 році було влаштовано фестиваль фільмів Олександра Довженка. В 1980 році художниця **Людмила Мешкова** перемогла в конкурсі на право оформлення центрального холу штаб-квартири ЮНЕСКО у Парижі. Її **керамічне панно «Земле, флюїди життя і розквіту світам Всесвіту посилає...»** площею 55 квадратних метрів прикрасило інтер'єр будівлі цієї міжнародної організації.

Динамічнішими стали зовнішньоекономічні зв'язки республіки. Питома вага України в зовнішньоторговому обороті СРСР становила 23 %. Найбільше УРСР

Керамічне панно Людмили Мешкової

співпрацювала із країнами-членами РЕВ, а також із країнами Азії, Африки, Латинської Америки, «дружніми» до СРСР. Асортимент експорту — переважно продукція важкої індустрії і сировина: **машини, устаткування, прилади, металопрокат, металорізальні верстати, екскаватори, вугілля, чавун, залізна руда** тощо. До прикладу, лише криворізькою залізною рудою свої потреби задовольняли: Болгарія — на 60 %, Румунія — на 70 %, Чехословаччина — на 75 %, Польща — на 80 %, Угорщина — на 82 %, Німецька Демократична Республіка — на 90 %. У **1964 році розпочали експорт літаків ТУ-124, АН-24, 1965 році — автомобілів «Запорожець», автобусів ЛАЗ, тепловозів тощо. Пожвавилось регіональне співробітництво.** Області й міста України встановлювали зв'язки із зарубіжними прикордонними територіями. Їхні ініціатори створили товариства дружби, які почасти координували цю роботу. Водночас на початку 1980-х років активізувала діяльність українська діаспора, зокрема в США. Був заснований Американсько-Український громадський центр у Нью-Йорку, що додало клопотів українській дипломатії у сфері пропагандистської роботи. В 1983 році утворені комісія Конгресу США і Національний комітет вшанування жертв геноциду в Україні та відзначення 50-ї річниці організованого в Україні Голодомору 1932–1933 років. Спеціально створена Комісія з дослідження обставин та наслідків Голодомору в Україні збирала матеріали, незважаючи на пропаганду СРСР.

1. Чи виступала українська дипломатія як окремий суб'єкт міжнародних відносин?
2. До яких міжнародних організацій належала УРСР?
3. Які товари експортувала УРСР?

2. Зміни в системі влади.

Петро Шелест та Володимир Щербицький.

Жовтневий (1964 року) пленум ЦК КПРС, який усунув від влади Микиту Хрущова, відбувся під гаслами подолання волюнтаризму й суб'єктивізму, надання внутрішній та зовнішній політиці реалізму і стабільності. Основою нового політичного курсу було визначено «наступність», «поступовість», «зваженість» у прийнятті рішень. Однак на практиці відбувся рух у зворотному напрямі — **від хрущовської лібералізації до неосталінізму.** Будь-які реформи, насамперед у політичній сфері, вважали недоцільними, бо нібито всі проблеми в суспільстві вже розв'язані. Спроби ж небайдужих людей привернути увагу до негараздів оцінювали як наклеп, вияви хворої психіки, антирадянщину. Так у країні замість стабільності утвердився на два десятиліття застій. Зріс вплив компартійно-державного апарату — **номенклатури — нового правлячого класу радянського суспільства.** Леонід Брежнев, прийшовши до влади як компромісна особа, забезпечив компартійно-державну номенклатуру від реформаторства, що одночасно задовольнило як сталіністів, так і прихильників лібералізації режиму. Були зняті обмеження обіймати відповідні посади упродовж тривалого часу, що гарантувало компартійно-державній номенклатурі стабільність. У владних структурах сформувався відповідний стиль

керівництва — обережний, уповільнений, орієнтований не стільки на вирішення проблем, як на те, щоб не порушити власної рівноваги. Водночас Леонід Брежнев зміцнив особисте становище. Уперше в історії СРСР одна особа поєднала посади Генерального секретаря ЦК КПРС і Голови Президії Верховної Ради СРСР. Система влади в СРСР нагадувала піраміду, на вершині якої були вищі чини партії і держави. КПРС контролювала профспілкові, молодіжні, громадські організації. Тисячі рядових членів партії змушені були сумлінно виконувати постанови вищих керівних партійних органів. Доступ до державних посад мали головню члени КПРС. Тому, природно, їхня чисельність постійно зростала. Партійні органи союзних республік формально були самостійними, однак реально підпорядковувалися московському центрові. Політичне життя в країні дедалі більше набувало закритого характеру, наростало відчуження партії від народу, посилювався ідеологічний диктат.

У цей період Україна мала двох лідерів Комуністичної партії — **Петра Шелеста і Володимира Щербицького**, політичні лінії яких хоч і відрізнялись, але однаково ніби ілюстрували проблеми, що постали перед керівниками республіки. Перебування Петра Шелеста на посаді першого секретаря ЦК КПУ тривало упродовж **1963–1972 років**, а характерною рисою цього періоду стало утвердження **автономного курсу** українського керівництва. Головною турботою Петра Шелеста були **економічні інтереси України**, які він відстоював перед союзним центром, вимагаючи для України більшої ролі у процесі планування в СРСР. Петро Шелест

був активним прибічником принципу паритету, за яким Україна мала отримувати від Радянського Союзу фонди, товари і послуги, що дорівнювали б вартості її внеску в СРСР. Ще відвертіше захищав очільник партії мовні та культурні права українців. У його промовах лунали заклики «як найдорожчий скарб», берегти «прекрасну українську мову». В 1965 році затвердили правила прийому до вишів, за якими перевагу мали абітурієнти, котрі добре володіли українською мовою. Збільшили кількість навчальної літератури українською мовою. Петро Шелест підтримав ініціативу української інтелігенції щодо увічнення пам'ятних місць, пов'язаних з історією запорозького козацтва. Острів Хортиця в місті Запоріжжя проголосили державним історико-культурним заповідником. Проте, перебуваючи на посаді першого секретаря ЦК

Історико-культурний комплекс
«Запорозька Січ» на острові Хортиця
з висоти пташиного польоту

інтелігенції щодо увічнення пам'ятних місць, пов'язаних з історією запорозького козацтва. Острів Хортиця в місті Запоріжжя проголосили державним історико-культурним заповідником. Проте, перебуваючи на посаді першого секретаря ЦК

КПУ, Петро Шелест придушував прояви дисидентського руху в Україні. **1970 року** вийшла друком його книга «Україно наша Радянська». На перший погляд відверто ідеологічно-пропагандистська праця Петра Шелеста наочно демонструвала увагу республіканської партійно-державної еліти до соціально-економічних проблем України, зацікавлення її історією та культурою. До певного часу українофільство Петра Шелеста в Москві сприймали спокійно. Однак у **1972 році** його усунули з посади в Києві, звинувативши у «м'якості» до українського націоналізму та потуранні «економічному місництву». Випадок із Петром Шелестом яскраво ілюстрував стиль конкурентної боротьби у вищих ешелонах влади, який передбачав інтриги, підсиджування конкурента, його дискредитацію. А вже після того розпочинали публічний ритуал вигнання.

КПУ очолив **Володимир Щербицький** — представник «дніпропетровського ядра» партійно-державної когорти кадрів і політичний супротивник Петра Шелеста. Перебування на посаді Володимира Щербицького стало рекордним за тривалістю (до 28 вересня 1989 року). Під приводом оздоровлення апарату Компартії України він здійснив кадрові зміни. Однозначна підтримка Володимиром Щербицьким лінії кремлівського керівництва щодо України спричинила нові імпульси політики русифікації в УРСР. Українська мова почала зникати з офіційного вжитку. Курс на русифікацію політичного життя значно пришвидшився в лютому 1976 року, коли лідер українських комуністів виголосив звітну доповідь на XXV з'їзді Компартії України російською мовою. Він також підтримав політику підпорядкування української економіки центрові, а також виступив за жорстоке і безкомпромісне придушення політики дисидентського руху. Не підлягає сумніву, що **Петро Шелест і Володимир Щербицький бачили майбутнє України у світлі комуністичної ідеології та в контексті радянської системи.**

1. Назвіть риси, характерні для періоду правління Леоніда Брежнєва.
2. У чому проявився автономний курс політики Петра Шелеста?
3. Якою була внутрішня політика в УРСР за Володимира Щербицького?

Леонід Кравчук, перший Президент України

«Володимир Васильович Щербицький ставився до рідної мови, м'яко кажучи, не вельми приязно. Сам він говорив винятково російською, тому для його підлеглих, незалежно від національності, ця мова ставала мовою спілкування. А про документи, звіти, виступи, доповіді — годі й казати. За часів секретарства Петра Юхимовича Шелеста у багатьох школах існували куточки української мови. Після приходу Володимира Щербицького ці куточки зникли, натомість почало з'являтися дедалі більше шкіл, де рідною мовою викладали хіба що українську літературу».

1. Порівняйте ставлення до української мови Петра Шелеста та Володимира Щербицького.

Неукраїнська Україна

Петро Шелест (1908–1996)

Радянський державний і партійний діяч. З одного боку, ідейний комуніст, перший секретар Київського обкому партії (1957–1962 рр.), перший секретар ЦК КПУ в 1963–1972 рр.; а з іншого — відстоював економічні інтереси УРСР перед центром, ігнорував політику русифікації, сприяв розширенню вживання української мови в освіті, діловодстві; вимагав від підлеглих виголошувати промови українською, підтримував і захищав провідних українських кінорежисерів Сергія Параджанова та Юрія Іллєнка, українських письменників Олеся Гончара та Івана Дзюбу, підтримував ансамбль танцю Павла Вірського. Як радянський керівник дотримувався консервативних поглядів: виступав проти десталінізації, боровся з дисидентським рухом, з діячами культури та мистецтва, котрі були невідконтрольні партії. Саме за час його перебування при владі відбулися дві хвилі арештів дисидентів: у серпні–вересні 1965 року було заарештовано 24 особи, а в січні–квітні 1972 року — 73 особи. Водночас у проміжку між цими роками органами КДБ республіки було ізольовано 148 антирадянськи налаштованих громадян. Негативно ставився до повернення у Крим кримських татар.

1. Висловіть обґрунтоване судження щодо діяльності Петра Шелеста.

Неукраїнська Україна

Володимир Щербицький (1918–1990)

Радянський партійний і державний діяч. Дисциплінований комуніст та функціонер: керівник Дніпропетровського обласного комітету КПУ (1955–1957 рр.), секретар ЦК КПУ (1957–1961 рр.), Голова Ради Міністрів УРСР (1961–1963 рр.), перший секретар ЦК КПУ (1972–1989 рр.). Він був здібним управлінцем, переймався економічними проблемами України. Ініціював будівництво оздоровчого центру «Молода гвардія» в Одесі, 32 будинків дитини, Інституту акушерства, гінекології і педіатрії, Республіканської дитячої бібліотеки в місті Києві та інших соціальних об'єктів. Проте саме за Володимира Щербицького зросла залежність економіки України від підприємств, що перебували поза її межами, 80 % заводів і фабрик не мали завершеного циклу виробництва. Ретельно втілював політику Москви щодо русифікації України: російська мова витісняла українську з освіти, науки, культури; майже все діловодство перевели на російську мову. Були проведені масові арешти дисидентів. Під тиском очільника СРСР Михайла Горбачова не повідомив народ про небезпеку в перші дні після Чорнобильської катастрофи у квітні 1986 року.

1. Висловіть обґрунтоване судження щодо діяльності Володимира Щербицького.

3. Конституція СРСР 1977 року. Конституція УРСР 1978 року.

Ідеологічним орієнтиром партійно-державного керівництва Радянського Союзу загалом та Української РСР як його складової частини зокрема були положення схваленої у 1961 році Програми КПРС про побудову комунізму в СРСР до 1980 року. Проте реальне життя виявилось набагато складнішим, аніж його змальовували ідеологи Компартії. Уже в другій половині 1960-х років стало очевидно, що широко розрекламовані обіцянки побудувати до 1980 року комунізм виконані не будуть. Показники економічного зростання, передбачені Програмою КПРС на 1961–1970 роки, виявились абсолютно нереальними. Це поставило під загрозу комуністичний міф, на якому ґрунтувалася внутрішня і зовнішня політика СРСР. Відтак центральна влада змушена була шукати вихід із цієї ідеологічної кризи й запустила в обіг термін «**розвинутий соціалізм**». Народу наполегливо та цілеспрямовано прищеплювали думку, що він живе в суспільстві, де успішно вирішують питання задоволення життєвих потреб, процвітає економіка, розвиваються наука, освіта, мистецтво. Саме це і є розвинутий соціалізм — найдосконаліша форма суспільно-політичного устрою. Влада наголошувала, що розвинутий соціалізм — перехідний етап до комунізму, який «волютарист» Микита Хрущов, мовляв, хотів «перескочити». Розвинутий соціалізм лише поступово може трансформуватися в комунізм, а Комуністична партія — основна сила, яка мала забезпечити цей суспільний прогрес.

В СРСР почали розробляти нову конституцію держави. Після обговорення її проекту, **Конституцію СРСР** прийняли в **жовтні 1977 року**. В ній стверджували тезу про побудову в СРСР **розвинутого соціалістичного суспільства** як перехідного етапу на шляху до комунізму. Стаття 6 проголошувала, що «керівною і спрямовуючою силою радянського суспільства, ядром його політичної системи, державних і громадських організацій є Комуністична партія Радянського Союзу». Ці слова конституційно стверджували диктатуру Комуністичної партії, яка вже стала реальністю.

Після цього в Україні взялися за роботу над новою **Конституцією УРСР**, схваленою **20 квітня 1978 року**. Конституцію республіки уклали відповідно до Конституції СРСР 1977 року, і вона мало чим відрізнялася від останньої. Водночас Конституція УРСР визначила структуру влади в республіці, територіально-адміністративний поділ. УРСР проголосили суверенною республікою, що зберігала право вільного виходу з СРСР, щоправда, механізм реалізації цього права не обговорювали, а самі висловлювання про незалежність розглядали як націоналізм та зазіхання на основи конституційного устрою СРСР. **Найвищим законодавчим органом** державної влади була **Верховна Рада УРСР** у складі 650 депутатів, які обиралися на п'ять років і отримували гарантії недоторканості; **виконавчим і розпорядчим органом** — уряд — **Рада Міністрів УРСР**. Місцеві органи державної влади і управління складали **ради народних депутатів** та їхні виконавчі комітети.

Правосуддя в УРСР здійснював тільки суд. Конституція гарантувала права громадян на працю, житло, безкоштовну освіту, медицину, свободу слова, зборів, віросповідання тощо. Проте більшість її статей залишалися декларативними, позаяк не були підтвержені законами, не відповідали реаліям життя і їх здебільшого не виконували. Конституція 1978 року закріплювала залежне від центру становище УРСР. Отже, на перший погляд, ситуація доби «застою» видавалася цілком спокійною. Проте в суспільстві визрівала політична криза, одним із перших проявів якої став дисидентський рух.

1. Чому влада змінила ідеологічний курс із побудови комунізму на утвердження розвинутого соціалізму?
2. В якому документі було юридично оформлено диктатуру Комуністичної партії Радянського Союзу?
3. Коли прийняли Конституцію УРСР? Що в ній було окреслено?

Витяг із Конституції Української Радянської Соціалістичної Республіки 1978 року

«У результаті творчої діяльності трудящих, керованих Комуністичною партією, у нашій країні побудоване розвинуте соціалістичне суспільство [...] зміцнюється непорушний союз робітничого класу, колгоспного селянства і народної інтелігенції, склалася нова історична спільність людей — радянський народ. Завдяки послідовному проведенню ленінської національної політики і побудові соціалізму в СРСР вперше в історії успішно розв'язане національне питання...»

1. Що мали на увазі укладачі Конституції під поняттям «розв'язати національне питання»? Яким способом влада в Україні формувала міжнаціональну спільність «радянський народ»?

Коли в Україні прийняли Конституцію УРСР, в Іспанії набула чинності нова Конституція, яка після падіння диктатури Франсіско Франко встановлювала у країні конституційну монархію.

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
  - 1963–1972 рр. — перебування Петра Шелеста на посаді першого секретаря ЦК КПУ;
  - 1970 р. — вихід друком книги Петра Шелеста «Україно наша Радянська»;
  - 1972–1989 рр. — перебування Володимира Щербицького на посаді першого секретаря ЦК КПУ;
  - 1977 р. — прийнято Конституцію СРСР;
  - 1978 р. — прийнято Конституцію УРСР.
2. Поясніть значення понять: «застій», номенклатура, розвинутий соціалізм.
3. Порівняйте діяльність Петра Шелеста та Володимира Щербицького на посаді першого секретаря ЦК КПУ.
4. Доведіть або спростуйте думку: «Зовнішньополітична діяльність УРСР була лише номінальною».

§ 17 Дисидентський рух другої половини 1960-х–першої половини 1970-х років

- ✓ Назвіть характерні риси періоду «застою».
- ✓ Поясніть значення термінів: *дисидент*, *шістдесятники*.
- ✓ Які завдання ставила УРСР? Хто був її засновником?

1. Зростання опозиційних настроїв у суспільстві.

На пожвавлення дисидентського руху в означений період вплинули як внутрішньополітична ситуація в країні, так і міжнародні події. Серед **внутрішніх чинників** — соціальна несправедливість, низький матеріальний рівень життя населення, зневага до української мови і культури, ігнорування владою конституційних прав громадян, репресії проти опозиціонерів, посилення тиску союзних органів на Україну. Додаткові спонуки висловлювати своє незадоволення політикою союзного керівництва давала українській інтелігенції діяльність Петра Шелеста і Володимира Щербицького на посаді першого секретаря ЦК КПУ. Все це примножувало кількість опонентів режиму.

Важливими зовнішніми умовами посилення інакодумства було розгортання світового правозахисного руху, періодичні суспільно-політичні кризи у країнах соціалістичного табору, особливо «Празька весна» 1968 року, яка завершилася тим, що радянські війська окупували Чехословаччину. Це викликало відкритий чи притаєний спротив частини українського суспільства. В його авангарді, як і у попередні періоди історії, була **інтелігенція**.

Улітку 1965 року пройшла перша хвиля арештів. За вільнодумство в УРСР було затримано понад 20 осіб. Щоб залякати інших, влада вирішила судити дисидентів відкритим судом. Проте ця тактика бумерангом ударила по ній самій, викликавши ще сильніші протести і зростання опозиційних настроїв. У **вересні 1965 року** під час презентації в київському кінотеатрі «Україна» картини режисера Сергія Параджанова «Тіні забутих предків» із різкою критикою арештів інтелігенції виступили **Іван**

Київ. Кінотеатр «Україна». 1965 рік

Дзюба, Василь Стус і В'ячеслав Чорновіл. Реакція влади не забарилась: Івана Дзюбу виключили з аспірантури Київського педінституту та звільнили з роботи у видавництві «Молодь», В'ячеслава Чорновола — з редакції газети «Молода гвардія», Василя Стуса відрахували з аспірантури Інституту літератури АН УРСР. Ці події стали безпосереднім поштовхом до

написання праці **Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?»**, в якій він проаналізував національно-культурну політику радянської влади в Україні. Автор

доводив, що Компартія ще за часів Йосифа Сталіна перейшла на позиції російського великодержавного шовінізму, вважав, що **політика КПРС стосовно України суперечить корінним інтересам українського народу, і закликав утвердити засади національної політики**. 1966 року автор відправив свою роботу першому секретареві ЦК КПУ Петру Шелесту, голові уряду УРСР Володимирі Щербицькому, а її російський переклад — керівництву КПРС. Таким виявився початок нового етапу дисидентського руху, який розгорнувся у другій половині 1960-х–першій половині 1970-х років.

1. Що вплинуло на поштовх дисидентського руху?
2. Які зовнішні умови сприяли посиленню інакомислячості?
3. Хто виступив проти арештів інтелігенції з відкритим протестом у вересні 1965 року?

Уривок із листа-протесту проти репресій у 1965–1966 роках

«Генеральному секретареві ЦК КПРС Л. І. Брежнєву,
Голові Ради Міністрів СРСР О. М. Косигіну,
Голові Президії Верховної Ради СРСР М. В. Підгорному
Шановні товариші! Звертаємось до Вас у справі, яка хвилює різні кола радянської громадськості.

Протягом останніх кількох років у Радянському Союзі провадяться політичні процеси над молодими людьми з середовища творчої і наукової інтелігенції. Ми занепокоєні цими процесами з ряду причин. Насамперед, нас не може не тривожити те, що під час проведення багатьох із цих процесів порушувалися закони нашої країни. Наприклад, усі процеси в Києві, Львові та Івано-Франківську 1965–66 рр., на яких засуджено 20 осіб, провадилися в закритому порядку [...] наша преса зовсім не реагувала на політичні процеси, що відбувалися в Україні... Всі ці і багато інших фактів говорять про те, що ведені в останніх роках політичні процеси стають формою придушування інакомислячких...

С. Параджанов — кінорежисер, лауреат міжнародних фестивалів,
А. Корольов — кандидат фізико-математичних наук,
Ю. Цехмістренко — кандидат фізико-математичних наук» та інші.
(Всього 139 підписів)

1. Про які проблеми тогочасного суспільства йдеться в листі?

2. Формування вимог дисидентського руху.

У дисидентському русі, як ми вже зазначали, виокремилося декілька основних течій: **самостійницька, національно-культурницька, правозахисна, релігійна**. Найрадикальнішою, а відтак і найпереслідуванішою була **самостійницька течія**. Її прихильники виступали за державну незалежність України, яку планували здобути мирними засобами, хоча окремі з них не відкидали можливості збройного виступу. Вперше ця течія заявила про себе наприкінці 1950-х років із виникненням Української робітничо-селянської спілки (УРСС) на чолі з Левком Лук'яненком. Ідею державної

незалежності України підтримала підпільна організація **Український Національний Фронт** (УНФ) на чолі з **Дмитром Квечком** та **Зеновієм Красівським**. До неї належали понад 150 осіб із різних областей України, зокрема Івано-Франківської, Львівської, Рівненської, Луганської, Кіровоградської. Завдяки суворій конспірації організація проіснувала упродовж 1964–1967 років. Яскравими представниками цієї течії були також історик **Валентин Мороз**, журналіст **В'ячеслав Чорновіл**, вчителька **Оксана Мешко**, мистецтвознавець **Богдан Горинь**, психолог **Михайло Горинь**, поет **Василь Стус**, літературний критик **Євген Сверстюк** та інші.

Національно-культурницьку течію у дисидентстві представляли насамперед такі шістдесятники, як літературні критики **Іван Дзюба** та **Іван Світличний**, літературознавиця **Михайлина Коцюбинська**, мовознавиця **Зиновія Франко**. Базовими її засадами були: духовне і культурне відродження українського народу, передусім його національної самобутності, історії, традицій, мови. Поборники національно-культурних прав протестували проти цілеспрямованої русифікаторської політики, нищення пам'яток історії та культури, незаконних арештів, утисків національної інтелігенції тощо. Іван Дзюба висловлював свою мету так: «Я пропоную ... одну-єдину річ: свободу — свободу чесного публічного обговорення національного питання, свободу національного вибору, свободу національного самопізнання і саморозвитку. Але спочатку і насамперед має бути свобода на дискусію і незгоду».

На захист невід'ємних прав людини, за дотримання конституції і законів, примату особи перед державою виступали представники **правозахисної течії**. З-поміж них — генерал **Петро Григоренко**, інженер **Мирослав Маринович**, математик **Леонід Плющ**, психіатр **Семен Глузман**. **Релігійна течія** обстоювала права вірян, легалізацію УГКЦ й УАПЦ, протестантських віросповідань, повернення відібраних державою храмів та відбудову зруйнованих. Серед діячів цієї течії — **Володимир Романюк**, завдяки діяльності якого виникла опозиція режимові в Російській православній церкві, що в той час перебувала фактично під цілковитим контролем держави; **Георгій** та **Петро Вінс**, які відстоювали права протестантських організацій; **Йосип Тереля**, котрий став одним із організаторів Комітету захисту Української греко-католицької церкви.

1. Назвіть течії у дисидентському русі.

2. Ким була представлена національно-культурницька течія у дисидентстві?

3. Хто належав до правозахисної та релігійної течій у дисидентському русі?

Уривок зі спогадів Євгена Сверстюка

«Нині дехто уявляє собі дисидентське середовище як політично опозиційне і дошукується міри опозиційності. Насправді «відщепенці» відокремилися від загальної маси своєю системою цінностей, світоглядом, культурою поведінки, «іншою мовою» і громадською поставою: протистояння було передусім морально-екзистенційного характеру».

1. Чому автор не згідний з поясненням дисидентства як опозиційного руху?

3. Форми боротьби дисидентів та реакція влади.

Дисиденти практикували різні методи боротьби задля відстоювання своїх поглядів. Однією з форм спротиву комуністичному тоталітаризмові був «самвидав». Через нього розповсюджували такі твори, як «Інтернаціоналізм чи русифікація?» Івана Дзюби; «Приєднання чи возз'єднання» Михайла Брайчевського, в якому розкрито безпідставність радянської ідеологемі, що заперечувала самостійність історичного розвитку українського народу; «Лихо з розуму» і «Правосуддя чи рецидиви терору?» В'ячеслава Чорновола, де йшлося про репресованих упродовж 1965–1966 років та було розкрито механізми політичних репресій; «Репортаж із заповідника імені Берії» та «Серед снігів» Валентина Мороза, які викривали рецидиви сталінізму; патріотичні поезії Ліни Костенко та Василя Симоненка. Певний час поширювали журнал УНФ «Воля і Батьківщина» та «Український вісник», що відіграв значну роль в організаційній консолідації українського дисидентського руху.

Титульна сторінка «самвидавського» журналу «Український вісник»

Шість чисел «Українського вісника» вийшли упродовж 1970–1972 років у Львові за редакцією В'ячеслава Чорновола. Тут друкували твори, які заборонила цензура, замовчувану суспільно-політичну інформацію, хроніку репресій проти дисидентів. Частина «самвидаву» різними шляхами потрапляла на Захід, перетворившись у «тамвидав». Її надрукували у значно комфортніших умовах, а потім повертали назад в Україну. «Тамвидав» став поштовхом до організації міжнародних кампаній на підтримку вимог українських дисидентів. Активну видавничу діяльність з популяризації українського «самвидаву» і творів українських поетів та прозаїків, заборонених в СРСР, здійснювало видавництво «Смолоскип», засноване 1967 року в місті Балтимор (США), назване іменем Василя Симоненка. Першою виданою тут книгою стало дослідження Осипа Зінкевича «З генерації новаторів: Світличний і Дзюба» (1968 рік).

Із-поміж інших форм боротьби дисидентів були демонстрації, петиції й листи у вищі партійні й державні інстанції проти зростаючих репресій, утворення громадських комітетів на захист заарештованих. Більшість «підписантів» (так називали тих, хто підписував звернення, петиції, листи) згодом поплатилися за свої ініціативи. Своєрідними протестними акціями стало відзначення урочистих подій, присвячених життю і творчості Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки, де читали вірші, співали пісні, обговорювали наболілі проблеми. Почасті такі зібрання розганяла міліція та КДБ. На різноманітних наукових конференціях порушувалися

національні проблеми, створювалися гуртки з вивчення вітчизняної історії. Іноді на честь важливих дат української історії вивішували синьо-жовті прапори. Нерідко **українські дисиденти відмовлялися від громадянства СРСР**, подавали заяви на виїзд за кордон. Проте лише окремі з них змогли прорватися через «залізну завісу». Більшість за такі дії опинялись у таборах та в'язницях. Хоч і там вони не припиняли боротьбу: знову ж таки, відмовлялися від громадянства СРСР, проголошували себе українськими самостійниками, вимагали надання статусу політичних в'язнів, збирали факти брутального поводження табірної адміністрації з політв'язнями. **Іноді акції протесту набирали крайніх форм.** У 1968 році колишній в'язень комуністичних таборів, вояк УПА Василь Макух із міста Дніпропетровська (тепер — місто Дніпро) облив себе бензином на Хрещатику і запалив, вигукуючи: «Геть колонізаторів! Хай живе вільна Україна!» Від опіків він помер у лікарні. Наступного року Микола Бериславський із міста Бердянська, також колишній вояк УПА, теж здійснив акт самоспалення у Києві. При собі він мав транспаранти із закличками: «Борітеся за законні права української мови» та «Свободу діячам української культури». Йому вдалося вижити, після чого отримав 2,5 роки таборів. У 1978 році, протестуючи проти колоніального становища України, на могилі Тараса Шевченка у Каневі вчинив акт самоспалення Олекса Гірняк із міста Калуща.

Влада використовувала різні форми боротьби з дисидентами. Зокрема — **профілактичні бесіди у КДБ, звільнення з роботи, організацію громадського осуду, примусове лікування у психіатричних лікарнях, арешти, ув'язнення.** У 1967 році створене 5-те управління КДБ по боротьбі з ідеологічними диверсіями. Зростання масштабів інакодумства викликало роздратування керівництва держави та посилення репресій. У **1972 році** пройшла друга хвиля арештів, у ході якої на лаві підсудних опинилися понад 100 представників інтелігенції. Серед них — Іван Дзюба, Іван Світличний, Василь Стус, В'ячеслав Чорновіл. Усі вони були засуджені до тривалих термінів ув'язнення та відправлені до таборів суворого чи особливого режиму на Уралі й у Мордовії. Відвертих дисидентів, а також співробітників дослідних інститутів, редакційних колегій, університетів, яких підозрювали у «неблагонадійних» поглядах, виганяли з роботи. Ця хвиля переслідувань, що нагадувала сталінські дні, травмувала ціле покоління української інтелігенції. Але то не були марні жертви. «Віра виникає тоді, коли є мученики», а «знищені стають прапором», — написав про українських дисидентів один із діячів українського національного руху публіцист, історик Валентин Мороз. Дисидентський рух сприяв розхитуванню радянської тоталітарної системи, поширенню та утвердженню демократичних ідеалів, продовжив традиції національно-визвольного руху, відкрив Україну світові. Досвід та ідеологічні напрацювання дисидентів були використані у період творення незалежної України. Із їхнього середовища вийшла когорта політиків незалежної України.

1. Твори яких авторів поширювали через «самвидав»?

2. Які форми боротьби використовували дисиденти?

3. Що робила влада для зупинення дисидентського руху?

Уривок зі спогадів Михайлини Коцюбинської

«У 1966 році на Комісії старих більшовиків Київського обкому КПУ мене виключали з партії. Один з присутніх запитав: «Про що ви думатимете завтра, кладучи на стіл партквиток»? На це я, не довго думаючи, відповіла: «Знаєте, коли я вступала до партії ще дуже молодою і зеленою, то вірила в ідеали. Та якщо доводиться вибирати між ідеалами і партквитком, то я лишаю ідеали собі, а вам віддам партквиток»...

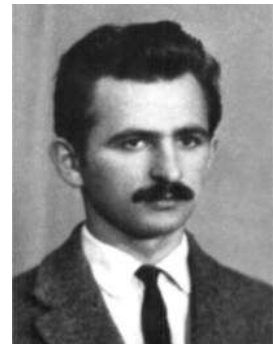
В усій тій історії з виключенням мене з партії, а згодом з інституту з усіма наступними поневіряннями я схильна вбачати моральний іспит, якийсь екзистенційний тест, запропонований мені долею [...] витримавши який, я тим самим утвердилася як людина на землі».

1. Чи можна назвати Михайлину Коцюбинську жінкою, сильною духом? Чому?

Уривок із книги Богдана Гориня «Не тільки про себе»

«Нема сумніву, що перед арештами КГБ було добре поінформоване «хто є хто». Апарати для підслуховування, доноси агентів дали їм чимало інформації про кожного. У ситуації, коли під час обшуків знайшли речові докази нашої діяльності, було б абсурдним звинувачувати в арешті одне одного, вважати винним за власну необережність когось із тих, що опинилися в аналогічній ситуації. На щастя, ніхто з нас до такого рівня не опустився. Кожен усвідомлював, що головною причиною арештів була праця, яку кожен з нас проводив».

1. Які методи боротьби влади з дисидентами описав Богдан Горинь?

Коли в Україні пройшла друга хвиля арештів дисидентів (1972 р.), **у Бельгії, в місті Брюссель** підписано документи про вступ Великої Британії, Данії, Ірландії і Норвегії в Європейський Економічний Союз з 1 січня 1973 року (22.01.1972 р.).

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:

- 1965 р. — перша хвиля арештів дисидентів;
- вересень 1965 р. — презентація в кінотеатрі «Україна» (місто Київ) картини Сергія Параджанова «Тіні забутих предків»;
- 1967 р. — засновано видавництво «Смолоскип» (місто Балтимор, США);
- 1972 р. — друга хвиля арештів дисидентів.

2. Поясніть значення понять: «тамвидав», «підписанти».

3. Підготуйте повідомлення на тему: «Доля людей, які виступили проти системи».

4. Заповніть таблицю «Течії дисидентського руху».

Течія дисидентського руху	Мета	Назва організації	Представники

§ 18

Українська Гельсінська група. Боротьба кримських татар за повернення на батьківщину

- ✓ Коли прийняли Загальну декларацію прав людини?
- ✓ Поясніть значення термінів: *геноцид, депортація, дисиденти*.
- ✓ Хто підлягав виселенню у травні 1944 року з Кримського півострова?

Із середини 1970-х років дисидентський рух набув нового імпульсу. Він був пов'язаний із підписанням СРСР Заключного акта Наради з безпеки і співробітництва в Європі (Гельсінських угод) 1975 року, який передбачав, з-поміж інших питань, і зобов'язання країнами-підписантами дотримуватись **основних прав людини**. Це стало підставою для дисидентів перебрати функції громадського контролю за виконанням радянським керівництвом обов'язків у цій царині. 12 травня 1976 року в Москві створили громадську групу для контролю за виконанням Гельсінських угод. 9 листопада того ж року в Україні виникла **Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінських угод**, яку стали називати **Українською Гельсінською групою (УГГ)**. Серед її засновників були: **Олександр Бердник, Петро Григоренко, Іван Кандиба, Левко Лук'яненко, Оксана Мешко, Микола Матусевич, Мирослав Маринович, Микола Руденко, Ніна Строката-Караванська, Олекса Тихий**. Очолив українських борців за права людини відомий письменник **Микола Руденко**, учасник Другої світової війни, політпрацівник, у мирний час — керівник партійної організації Спілки письменників України. Був нагороджений орденами і медалями СРСР.

Від попередніх дисидентських спілок і організацій УГГ відрізнялася суттєво. Зокрема, вона діяла легально; хоч і не підтримувала режим, проте вважала, що мала законне право на існування. Іншою відмінною рисою була співпраця з аналогічними групами Росії, Прибалтики, Закавказзя з метою координації зусиль у загальносоюзному масштабі задля захисту громадянських і національних прав. УГГ налагодила також зв'язки із зарубіжними правозахисними товариствами. У програмних заявах УГГ зазначала, що організація ставить за мету виконання

1. Програмні засади діяльності Української Гельсінської групи.

Генеральний секретар ЦК КПРС Леонід Брежнєв підписує 1 серпня 1975 року Заключний акт Наради з безпеки і співробітництва в Європі

кількох завдань: ознайомити українську громадськість зі Загальною декларацією прав людини; сприяти виконанню Гельсінських угод; домагатися присутності окремої делегації України як члена ООН на всіх міжнародних нарадах, де обговорюватимуть питання дотримання прав людини; вимагати акредитації в Україні представників зарубіжної преси. Водночас члени УГГ викривали злочини комуністичного режиму: розкуркулення, Голодомор 1932–1933 років, політичні репресії 1930-х років, винищення УПА, тотальну русифікацію, переслідування шістдесятників. Група, борючись за права українського народу, з повагою ставилася до мови і культури інших народів, які проживали в УРСР. Члени УГГ вважали, що **Україна може здобути незалежність мирним шляхом, відповідно до Конституції СРСР, — вийшовши із Союзу завдяки вільним виборам.**

Вимоги УГГ були далекими від радикалізму, але, як виявилось, несумісними з існуючим тоталітарним режимом. Вступ до УГГ в кожному випадку був свідомим актом хоробрості й жертвності, адже її учасник тримався на волі лічені тижні чи місяці. Ані поміркованість УГГ, ані вимоги Заходу дотримуватися зобов'язань, що їх узяв СРСР за Гельсінськими угодами, не перешкодили владі знову влаштувати дисидентам погром. Двадцять три учасники УГГ упродовж 1977–1985 років за сфальсифікованими звинуваченнями були засуджені за політичними й кримінальними статтями та відправлені у табори і на заслання, шістьох позбавили радянського громадянства і дозволили виїхати за кордон. Інші стали членами групи, вже перебуваючи в ув'язненні. **В таборах загинули Василь Стус, Олекса Тихий, Валерій Марченко, Юрій Литвин.**

1. Коли було створено Українську Гельсінську групу? Хто її очолив?
2. Назвіть мету Української Гельсінської групи.
3. Як влада відреагувала на діяльність Української Гельсінської групи?

Із повідомлення про створення Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод від 11 листопада 1976 року

«У відповідь на заклик Групи Сприяння виконанню Гельсінських Угод в СРСР творити національні групи 9 листопада 1976 року в Києві була створена Українська Група Сприяння у складі: Олесь Бердник, Петро Григоренко, Левко Лук'яненко, Оксана Мешко, Микола Руденко (керівник Групи), Ніна Строката та інші. Згідно з проською українських однодумців, представником Групи в Москві погодився бути Петро Григоренко. Вночі на 10 листопада на квартирі керівника Групи поета Миколи Руденка невідомі особи влаштували погром. Хулігани закидали вікна градом каміння. Член Групи Оксана Мешко [...] була поранена каменем. Викликана на місце подій міліція відмовилася складати акт.

Петро Григоренко, Микола Руденко

11 листопада (1976 рік)»

1. Доведіть або спростуйте думку: «Українська Гельсінська група — легальна організація».

2. Значення дисидентського руху.

Дисидентський рух засвідчив існування кризових явищ у радянському ладі, сприяв розхитуванню радянської тоталітарної системи. Дисиденти доносили до народу правду про реальне становище в Україні, незважаючи на перешкоди, що їх чинила влада. Вони зробили значний внесок у розвиток української науки і культури, теорію і практику державного будівництва.

Дисидентський рух набув національно-визвольного характеру, продовживши традиції національно-визвольної боротьби і відкривши Україну світові. **Дисиденти поширювали й утверджували в народі демократичні ідеали, прагнули досягти мети головно конституційними методами.** Це була мирна, ненасильницька форма супротиву владі. Дисиденти мали організаційні структури: гуртки, спілки, об'єднання. Серед дисидентів були представники різних соціо професійних груп. Центрами дисидентського руху стали міста Київ та Львів, хоча він проявився і в інших регіонах республіки. Сила і велика моральна перевага українських дисидентів над режимом полягала в тому, що вони не стали підпільниками, а підписували документи своїми іменами, відкрито демонстрували легалізм, апелюючи до радянського закону і міжнародних правових документів, визнаних СРСР.

Відповіддю на активізацію дисидентського руху стали політичні репресії, які проводили за допомогою розгалуженого карального апарату та відповідної законодавчої та нормативної бази радянського комуністичного режиму. **На початку 1980-х років владі вдалося нейтралізувати дисидентський рух.** Дисиденти не змогли протистояти каральній системі. Володіючи монополією на засоби масової комунікації, режим усіяко перешкоджав поширенню інформації про дисидентів серед населення. Коли якусь інформацію все ж таки оприлюднювали, то вона була зазвичай спотвореною і виставляла дисидентів у негативному світлі. Водночас влада намагалась ізолювати дисидентів від суспільства й, застосовуючи до них методи дедалі більшого тиску, змушувала їх покаятись або замовкнути. Тих, хто вперто критикував режим, засуджували до тривалих термінів ув'язнення, або ж запроторювали у психіатричні лікарні. Побоюючись українського націоналізму, режим в Україні здійснював особливо жорстокі репресії. Відтак чи не найбільше «в'язнів совісті» Радянського Союзу було саме в УРСР. Чимало дисидентів пройшли арешти, в'язниці й табори, а ті, хто залишився на волі, не служили радянським ідеям. Після звільнення ті дисиденти, котрі вижили, наприкінці 1980-х–початку 1990-х років активно продовжили діяльність, відроджуючи незалежну Україну.

1. Про що свідчила поява дисидентського руху в Україні?
2. Якого характеру набув дисидентський рух в Україні?
3. Чому багато «в'язнів совісті» Радянського Союзу було саме в УРСР?

Із Меморандуму № 5 «Україна літа 1977-го» Української Гельсінської групи, спрямованого країнам-учасникам Белградської наради

«...Бюрократична структура Радянської Країни болісно і вороже сприйняла появу Групи Сприяння. За три місяці її існування було проведено органами безпеки по кілька брутальних, жорстоких обшуків на квартирах її членів з вилученням майже всього літературного, епістолярного та філософського архіву, документів Групи. 5 лютого 1977 року арештовано керівника Групи, поета Миколу Руденка та члена Групи, учителя Олексія Тихого, без пред'явлення будь-яких звинувачень. Чого жахаються ініціатори згаданого беззаконня? Чим страшні їм люди, котрі відкрито заявляють про свої переконання, запрошують до творчого, еволюційного діалогу керівні кола своєї країни та інших держав?! Яка потреба в обшуках і арештах, коли всі документи Групи давалися в світ для оприлюднення? Ми щиро і мужньо заявляємо, що не страхаємось нової хвилі переслідувань, бо правда — за нами.

Вислухайте слово України 1977-го року».

1. Чи можна стверджувати, що влада боялася поширення діяльності Української Гельсінської групи? Поясніть, чому.

3. Становище кримських татар у місцях депортації та їхня боротьба за повернення на батьківщину.

У травні 1944 року після звільнення Криму від німецьких військ усе кримськотатарське населення півострова звинуватили у співпраці з окупантами і за рішенням Державного комітету оборони виселили головно в Середню Азію: Узбекистан, у прилеглі до нього райони Казахстану і Таджикистану; невеликі групи людей були відправлені в Марійську АРСР, на Урал та в Костромську область Російської Федерації. За офіційними даними, кількість депортованих сягнула 183155 осіб. Проживали вони у **спеціальних поселеннях**, будучи позбавлені елементарних прав. За житло слугували бараки, подібні до концтабірних, прибудови, халупи. Люди помирали від голоду, каторжної праці, епідемій. Діти були позбавлені національних шкіл, народ — закладів культури, преси, культових споруд, правдивої історії, традицій. Надії на зміну підневільного режиму зародилися після засудження культу особи Йосифа Сталіна та його наслідків. У **квітні 1956 року** прийнятий Указ Президії Верховної Ради СРСР про ліквідацію спецпоселень депортованих народів та звільнення їх від адміністративного нагляду. Однак їм не повернули конфісковане майно і заборонили переїзд до місць колишнього проживання. При видачі паспортів від кожного вимагали розписки про дотримання згаданої заборони. Щобільше, Рада Міністрів УРСР спеціальною постановою у грудні 1956 року «визнала недоцільним розселення» кримських татар на території Запорізької, Миколаївської, Одеської, Херсонської областей і зобов'язала виконками рад депутатів трудящих різного рівня припинити прийом тих, хто повертався з місць депортації, а тих, хто вже проживав у зазначеному регіоні, «розселити в інших областях республіки, а також за межами УРСР, вкупі з тими, які ще мають повернутися».

Водночас послаблення репресивного апарату стимулювало виникнення масового руху кримських татар за відновлення національних прав і повернення на батьківщину. Найпоширенішою формою його реалізації стало проведення **петиційних кампаній**.

Звернення до вищих партійних і державних інституцій початково були лояльними. Спершу дякували за колишню (до 1944 року) турботу про долю народу, відтак констатували відданість радянському ладові, а закінчували петицію впевненістю, що наслідки культу особи Йосифа Сталіна будуть подолані, порушення щодо кримських татар будуть усунуті, й вони зможуть повернутися на прабатьківські землі. Організаційні структури цього руху виникли стихійно, єдиного керівного центру не існувало. На території поселень створювали ініціативні групи, які укладали згадані петиції, збирали підписи та кошти для делегування уповноважених до Москви. Звернення до XXIII з'їзду КПРС у 1966 році підписали майже 120 тисяч кримських татар. Подібної масовості не знав жоден із національних, релігійних чи правозахисних рухів у СРСР.

У відповідь влада розпочала кримінальне переслідування організаторів та учасників петиційних кампаній і національного руху загалом. Проте репресивні дії не лише не зупинили протестантів, а й надали петиційній кампанії сили. **Компліментарно-прохаський тон звернень до державних структур змінився на критично-аналітичний: засуджували національну політику в СРСР, а депортацію назвали «геноцидом».** Задля організації демонстрацій та мітингів використовували пам'ятні дати. Кожної річниці злочинної депортації — **18 травня** — відбувалися масові траурні заходи. Поминали тих, хто загинув у дорозі та місцях поселень. Почасти вночі сміливці вивішували чорні й національні прапори на державних і громадських установах. Одним із лідерів кримськотатарського національного руху став **Мустафа Джемільєв**, родина якого була депортована до Узбекистану. За відновлення історичної справедливості щодо кримських татар виступала **Айше Сейтмуратова**. Боротьбу за права кримськотатарського народу вів дисидент генерал **Петро Григоренко**. Під час зустрічей із делегаціями кримських татар очільники держави давали певні обіцянки, але їхнього виконання люди так і не дочекалися. Зате репресії були реальністю. Для узаконення розправи з опозиційним рухом загалом і національним рухом кримських татар зокрема в 1966 році до кримінальних кодексів республік внесли статтю 190 (у РРФСР), 187 (в УРСР) у трьох частинах — «Поширення завідомо неправдивих вигадок, що порочать радянський державний і суспільний лад», «Глум над Державним гербом або прапором», «Організація або активна участь у групових діях, що порушують громадський порядок» — із санкціями до 3 років ув'язнення. Кримських татар викликали до міліції, зачитували ці статті й вимагали розписок про ознайомлення з ними, сподіваючись унеможливити масові акції протесту. Влада застосовувала й інші форми боротьби з національним рухом. Це, зокрема, виключення з лав КПРС і комсомолу, обшуки, допити, «профілактичні бесіди» у КДБ, конвойовані виселення (більш як 6 тисяч осіб) із Криму, понад 50 судових процесів та більш як 200 засуджених. Дисидент Ілля Габай під час суду у своєму останньому слові так аргументував злочинність виселення кримських татар із батьківщини: «Якби татари справді перейшли на бік німців, це було би трагічною помилкою народу, але не давало б нікому права розпоряджатися їхньою батьківщиною. Адже не прийшло ж нікому в голову зайнятися переселенням румунів, угорців, італійців чи, зрештою, німців».

1. Як вплинув на життя кримських татар Указ Президії Верховної Ради СРСР про ліквідацію спецпоселень депортованих народів?
2. Що стимулювало виникнення масового руху кримських татар? Яку форму боротьби вони обрали?
3. Чому кримські татари змінили методи боротьби? Які нові форми вони застосовували?

Зі спогадів Мустафи Джемільєва, 1966 рік

«Співробітники КДБ СРСР скаженіють, що ми збираємо свідчення про кримських татар, які загинули у вигнанні, та збираємо матеріали проти садистських комендантів, які глумилися з людей за часів Сталіна і яких, згідно з приписами Нюрнберзького трибуналу, потрібно судити за злочини проти людства. Як наслідок злочину 1944 року, я втратив тисячі братів та сестер. І про це потрібно пам'ятати».

1. Чи можна назвати Мустафу Джемільєва правозахисником свого народу? Чому?

З Україною в серці

Айше Сейтмуратова (народилася 1937 року)

Народилася в селищі Аджі-Елі Маяк Салинського району Кримської АСРР. У семирічному віці разом із матір'ю, братами і сестрами була депортована із Криму в Самаркандську область Узбекистану. Після закінчення школи навчалася на історичному факультеті Самаркандського університету. Вчителювала у школі, займалася науковою діяльністю. З 1964 року — активна учасниця кримськотатарського національного руху. Її двічі заарештовували. Відбувала покарання у мордовських таборах. Вийшовши на волю, продовжила діяльність у національному русі. Дізнавшись про бажання влади ізолювати її в психіатричній лікарні, заявила: «Тліти і повільно помирати там я не збираюся. Я полум'ям згорю на Красній площі. Мені втрачати нічого. Однак, перш ніж це зробити, я звернуся до всього мусульманського світу й опишу життя мусульманки в СРСР». У 1978 році емігрувала до США, де співпрацювала із радіостанціями «Радіо Свобода», «Бі-бі-сі», «Голос Америки». Повернувшись із еміграції, займалася проблемами облаштування кримських татар. Після окупації Криму Росією у 2014 році заявила, що «майбутня державність кримських татар має будуватися разом із українським народом. Тільки разом із Україною ми досягнемо успіху».

1. Визначте життєву позицію Айше Сейтмуратової.

Коли в Україні було створено Українську Гельсінську групу (1976 р.), **у Канаді** заборонили смертну кару (14.07.1976 р.).

Підсумуйте свої знання

- Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
  - **квітень 1956 р.** — видано Указ Президії Верховної Ради СРСР про ліквідацію спецпоселень;
  - **9 листопада 1976 р.** — створено Українську Гельсінську групу (УГГ).
- Поясніть значення понять: *правозахисний рух*; *петиційна кампанія*, *спецпоселення*.
- Напишіть есеї на тему: «Життя кримських татар в умовах комуністичної системи».
- Заповніть таблицю «Українська Гельсінська група — правозахисна організація».

Мета діяльності	Форми боротьби	Лідери	Результати діяльності

§ 19

Економічна ситуація в УРСР

- ✓ Назвіть економічні реформи, проведені в період хрущовської «відлиги».
- ✓ Поясніть значення термінів: *екстенсивний, інтенсивний, раднаргоспи*.
- ✓ До яких наслідків у сільському господарстві призвели хрущовські реформи?

1. Спроби проведення економічної реформи.

Економічний розвиток УРСР упродовж другої половини 1960-х—першої половини 1980-х років був неоднозначним. Під тиском командно-бюрократичної системи не дали очікуваних результатів у економіці «хрущовські нововведення». У **1965 році** очільник уряду СРСР **Олексій Косигін** та група московських технократів розпочали чергову **економічну реформу**, зміст якої був сповнений суперечностей. З одного боку, вона спрямовувалася на прискорення науково-технічного прогресу, розширення господарської самостійності промислових підприємств (госпрозрахунк), місцевої ініціативи, визначення ефективності роботи підприємства не за виробленою, а за реалізованою продукцією, створення фондів матеріального заохочення робітників і службовців, розширення соціально-культурної сфери. З другого — реформа значно посилювала позиції центральних відомств. У **1965 році** були ліквідовані **раднаргоспи** й відновлені промислові міністерства. Це означало, що уряд республіки втратив контроль над більшістю заводів і фабрик, які знову підпорядкував центр.

Проте, незважаючи на свою непослідовність, **реформа деякий час позитивно впливала на економіку**. Порівняно **високі темпи зростання спостерігались у промисловості**. У виробництво впроваджували нову техніку і матеріали, зроста продуктивність праці, за рахунок якої одержали більшу частину приросту промислової продукції. Як і промисловість, **сільське господарство у другій половині 1960-х років розвивалося порівняно успішно**. Було затверджено гарантовану оплату праці колгоспників за тарифними ставками відповідних категорій робітників і службовців радгоспів. Збільшено капіталовкладення в аграрний сектор. У сільськогосподарській практиці почали використовувати нові агротехнічні прийоми, впроваджували у виробництво високоврожайні районвані сорти зернових і технічних культур. Покращилася ситуація у тваринництві. Промисловість забезпечувала село новими машинами, хоча їхня якість не завжди була на достатньому рівні. Упродовж цього періоду основні виробничі фонди і загальний обсяг промислового виробництва зросли в 1,5 рази, а національний дохід — на 30 %. **Створено єдину енергосистему республіки із під'єднанням до неї промислових підприємств, завершено електрифікацію сіл України**. Радянські економісти навіть назвали **восьму п'ятирічку 1966–1970 років «золотою»**.

Але вже на початку 1970-х років означилися труднощі у реалізації задекларованих програм. Ставало очевидним, що чергова спроба вмонтувати елементи економічного стимулювання в чинну систему адміністративно-командного управління економікою виявилася неіспроможною. Відтак **із самого початку реформа була приречена на поразку, оскільки залишила без змін відносини власності. У ній намагалися поєднати несумісні принципи: розширення прав підприємств і посилення централізації.** Реформа, наприклад, передбачала збільшення самостійності підприємств і зменшення кількості показників, які затверджували згори, але фактично чисельність таких показників зростає. Усталеною практикою була корекція планів наприкінці року в бік зменшення, що створювало ілюзію їхнього виконання. Центральні відомства на свій розсуд використовували природні й трудові ресурси України, монопольно вирішуючи, де, скільки і коли будувати та куди спрямовувати.

1. Коли була розпочата економічна реформа? Що вона передбачала?
2. Як реформа вплинула на розвиток економіки?
3. Чому реформа була приречена на поразку?

Уривок із праці Наталії Тимочко «Косигінська реформа (1965 рік) як спроба вдосконалення радянської господарської системи»

«Положення реформи впроваджувались у життя з великими труднощами, а деякі з них так і не були реалізовані. Передбачені спочатку прямі зв'язки між підприємствами зовсім не були втілені в життя через їх несумісність із системою фондування та розподілу. У результаті госпрозрахунків підприємств виявився не забезпеченим матеріально, а підвищення самостійності підприємств — несумісним з повноваженнями міністерств і відомств, директивним плануванням та існуючою системою ціноутворення... Численні суперечності реформи можна би було усунути, рухаючись поетапно до ринку. Проте це було неможливим із політико-ідеологічних причин».

1. Які чинники, на думку авторки, гальмували реалізацію економічної реформи?

Виробництво найважливіших видів промислової продукції в УРСР

Види продукції	1940 р.	1960 р.	1970 р.
Електроенергія (млрд кВт/год)	12,4	53,9	137,6
Вугілля (млн т)	83,8	172,1	207,0
Чавун (млн т)	9,6	24,2	41,4
Сталь (млн т)	8,9	26,2	46,6

1. Проаналізуйте дані таблиці та зробіть висновки.

2. Наростання кризових явищ у промисловості.

В економіці республіки першочергову увагу приділили **вугільній промисловості, чорній металургії, важкому та електротехнічному машинобудуванню, воєнно-промислому комплексу**. Панівним залишився **екстенсивний шлях розвитку виробництва**, тобто зростання його обсягів досягали, залучаючи додаткову робочу силу і збільшуючи капіталовкладення у будівництво нових підприємств: гірничозбагачувальних, трубних, металургійних заводів, підприємств хімічної галузі та інших промислових гігантів, почасти за застарілими проектами й технологіями. Одним із негативних наслідків такої політики стало забруднення довкілля, яке тут, за оцінками спеціалістів, відбувалося вдсятеро інтенсивніше, ніж у СРСР. Підвищуючи обсяги виробництва **електроенергії**, розпочали створення «штучних морів», які поглинули близько 1 млн гектарів родючих земель, та спорудження атомних електростанцій. Про недоцільність будівництва Київського, Кременчуцького та інших водоймищ говорили науковці, письменники, публіцисти, проти цього протестували місцеві жителі, котрі вимушені були переселятися, залишаючи рідні місця. Проте влада проігнорувала ці протести. Упродовж короткого часу в Україні без належного обґрунтування, розрахунків, урахування геологічних особливостей місцевості, за старими і недосконалими технологіями було споруджено п'ять атомних електростанцій. Центральні міністерства довели їхню концентрацію в УРСР до небезпечного рівня. Необхідності у цьому, з огляду на потреби господарства республіки, не було. В Україні виробляли п'яту частину загальносоюзного обсягу електроенергії, значну частину якої передавали до сусідніх республік, а також експортували. Вирученими за її продаж коштами розпоряджалися ті ж таки центральні відомства.

УРСР і надалі залишилася одним із найбільших виробників зброї та різноманітної військової техніки. В республіці сформувався потужний **військово-промисловий комплекс (ВПК)**. Замовлення військовиків виконували кращі виробництва, де були сконцентровані найкваліфікованіші робітники, інженерно-технічні працівники, вчені й куди спрямовували найякіснішу сировину і матеріали. Це був додатковий фактор централізації економіки СРСР, що не знав ані місцевих особливостей, ані

Південноукраїнська АЕС. Світлина

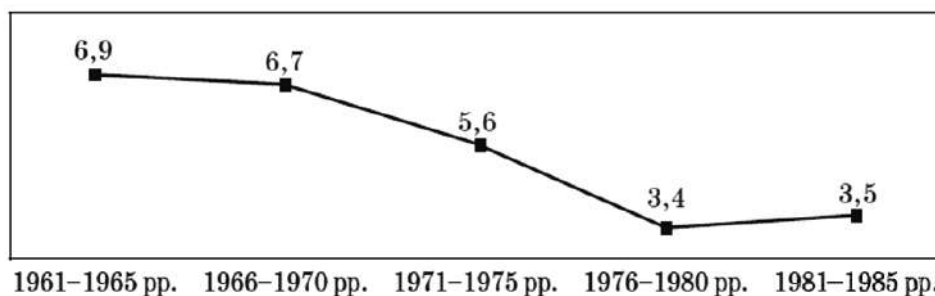
республіканських кордонів і мав тенденцію до необмеженого зростання, посилення політичного впливу, підпорядкування своїм інтересам усіх цивільних структур. Натомість розвиток галузей, які випускали товари масового споживання, тривав дуже повільно. Більшість машин та обладнання підприємств легкої і харчової галузей промисловості застаріли, а ефективність їхньої роботи була низькою. Через це незадовільною була й якість вітчизняних товарів, багато із яких, до того ж, стали дефіцитними. Водночас виготовляли чимало нікому не потрібних речей, і це робили тільки тому, що їх увели в план.

Отже, згортання економічних реформ призвело до наростання негативних явищ. **Проявлялися риси, притаманні колоніальній системі економіки, що характеризувалася перевагою паливних і сировинних галузей.** У 1985 році питома вага промисловості групи «А» складала приблизно 72%, натомість групи «Б» — 28%. В той час, коли високорозвинені країни будували постіндустріальне суспільство, вступили в техногенну еру, УРСР у складі СРСР все ще продовжувала індустріалізацію. Вилучення з виробництва застарілого устаткування, середній вік якого у 1985 році становив 28 років, відбувалося повільно. Зношеність основних виробничих фондів дорівнювала 43 % проти 28 % у 1961 році. Якщо у першому п'ятиріччі цього періоду обсяг промислової продукції, згідно з офіційною статистикою, збільшився на 50 %, то в останньому — лише на 19 %. Промисловість республіки, як і всієї країни, стрімко наближалася до кризи.

1. Яким галузям промисловості та способу виробництва було надано пріоритет в УРСР у 1960-х–1980-х роках?
2. Визначте місце військово-промислового комплексу в структурі економіки УРСР.
3. До яких наслідків у 1980-х роках призвело згортання економічних реформ?

Середньорічний приріст валового суспільного продукту в УРСР у розрізі п'ятирічок (%)

1. Проаналізуйте дані, наведені у графіку, і зробіть висновки.

3. Зміни у сільському господарстві. Продовольча програма.

Із початком 1970-х років, за умов згортання господарських реформ, темпи розвитку сільського господарства УРСР суттєво уповільнились. У другій половині 1970-х років приріст продукції аграрного сектора становив щорічно 1 %, а на початку 1980-х років — усього 0,43 %. Незважаючи на те, що влада постійно контролювала цю сферу економіки, видавши низку постанов, які, на її думку, повинні були стимулювати сільськогосподарське виробництво, їхня результативність залишалася малою. Майже всі вони не були підкріплені економічно і мали здебільшого декларативний характер. Як і в минулому, колгоспник і працівник радгоспу були мало зацікавлені в результатах своєї праці. Передові форми її організації, зорієнтовані на кінцевий результат, на селі не прижились. У такій ситуації тисячі сільських жителів, не бачачи перспективи роботи в колгоспах і радгоспах, виїздили до міст. За низької продуктивності праці, відсутності необхідної техніки це зумовило гострий дефіцит робочої сили. Однак влада знайшла вихід із такої ситуації. Тисячі студентів, робітників, інженерно-технічних і наукових працівників, солдатів змушували упродовж сезону працювати на полях, переробних підприємствах, овочевих базах. При цьому не завжди вдавалося зібрати врожай, який залишали зимувати або переорювали. Подібної безгосподарності не допускали власники присадибних ділянок. Займаючи близько 6% сільськогосподарських угідь республіки, вони продукували третину всього обсягу виробленого м'яса, чверть молока, 40 % картоплі.

Водночас прискореним темпом знищували **основне національне багатство** України — її **землі**. Частина кращих ґрунтів була затоплена «штучними морями», створеними на Дніпрі та інших річках України. Не зовсім вдало провели меліоративні роботи, деякі землі занедбали через ерозію. Влада продовжила політику ліквідації так званих малоперспективних населених пунктів, переселяючи хуторян, жителів малих сіл на центральні садиби колгоспів і радгоспів. Відтак на місці квітучих сіл виникали пустки і руїни. Намагаючись покращити становище в аграрному секторі, пленум ЦК КПРС у **травні 1982 року** оприлюднив **Продовольчу програму**, реалізація якої мала забезпечити в якомога стислі строки стале постачання населенню всіх видів продовольства, суттєво поліпшити структуру його харчування за рахунок найкорисніших продуктів. На виконання програми виділяли значні кошти, збільшили виробництво сільськогосподарської техніки. Однак ці фінансові затрати не виправдалися. Колгоспно-радгоспна система вкотре продемонструвала свою неефективність. Попри це, УРСР і надалі забезпечувала 60 % союзного виробництва цукру, 40 % — соняшнику та овочів, 25 % — м'яса, масла і консервів.

Отже, наприкінці 1970-х–початку 1980-х років господарство УРСР входило в смугу системної кризи. Воно було неефективним, неконкурентоспроможним, а

більшість спроб оновити його виявилися суто адміністративними чи навіть ідеологічно-декларативними. Одне з гасел того часу: «Економіка повинна бути економною» цілком відповідало духові часу, коли подібними транспарантами влада намагалася втримати кволу соціально-економічну будівлю від остаточного розвалу.

1. У чому проявилось уповільнення темпів розвитку сільського господарства УРСР у 1970-х–початку 1980-х років?
2. Коли та з якою метою пленум ЦК КПРС оприлюднив Продовольчу програму?
3. Як ви розумієте гасло «Економіка повинна бути економною»?

Темпи приросту основних показників економічного розвитку УРСР другої половини 1960-х–середини 1980-х років (%)

Показник	П'ятирічка			
	восьма	дев'ята	десята	одинадцята
Національний дохід	6,7	4,6	3,4	3,7
Капітальні вкладення	6,8	6,4	2,1	3,1
Продуктивність праці	6,1	4,1	3,0	3,8
Продукція промисловості	8,4	7,2	3,9	3,5
Продукція сільського господарства	3,2	3,0	1,6	0,5

1. Використовуючи статистичні дані, наведені у таблиці, висловіть обґрунтоване судження щодо тези: «Можливості екстенсивного шляху економічного розвитку неухильно вичерпувалися».

Коли в Україні з конвеєра запорізького заводу «Комунар» зійшов 100-тисячний автомобіль «Запорожець» (20.07.1965 р.),
у Швеції компанія «Вольво» випустила останній, 440-тисячний автомобіль марки PV544. Це був перший автомобіль, на якому з'явилися ремені безпеки (20.10.1965 р.).

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
  - **1965 р.** — початок проведення економічної реформи під керівництвом Олексія Косигіна;
  - **1965 р.** — ліквідовано раднаргоспи;
  - **1966–1970 рр.** — восьма — «золота» п'ятирічка;
  - **травень 1982 р.** — на пленумі ЦК КПРС оприлюднено Продовольчу програму.
2. Поясніть значення понять: *командно-адміністративне управління, дефіцит*.
3. Підготуйте історичну довідку на тему: «Суперечності Косигінської економічної реформи».
4. Доведіть або спростуйте думку: «Економіка УРСР у 1970-х–1980-х роках входила у смугу системної кризи».

§ 20

Зміни в національній та соціальній структурі населення. Життєвий рівень

- ✓ Які історичні явища впливали на демографічні процеси першої половини ХХ століття?
- ✓ Поясніть значення термінів: *урбанізація, радянська людина*.
- ✓ Із яких соціальних груп складалося радянське суспільство?

1. Демографічні процеси.

Для 1960-х–1980-х років характерна загальна тенденція до збільшення абсолютної кількості населення України. Однак, попри територіальне розширення (Закарпаття і Крим), чисельність жителів УРСР досягла рівня 1941 року — 42 млн осіб — лише у 1960 році. За переписом населення 1979 року, загальна кількість жителів республіки становила **49,6 млн осіб**. Демографи вважають такий приріст недостатнім.

Уповільнення темпів приросту населення України мало кілька причин, передовсім соціально-економічних. Це, зокрема, **високі темпи зростання кількості мешканців міст**. Якщо в 1964 році у містах проживало більше половини жителів республіки, то на середину 1980-х років — дві третини. **Така динаміка зумовлена як урбанізаційними процесами, так і непривабливістю проживання у тодішньому селі**. Виїздила переважно молодь — дотепер головне джерело відтворення людських ресурсів. Народжуваність у сільській місцевості зменшилася, і в 1979 році середня сільська сім'я дорівнювала за чисельністю міській — 3 особи. Зменшення ж народжуваності у містах було зумовлене насамперед соціально-побутовими факторами: високою зайнятістю жінок у суспільному виробництві (дев'ять із десяти жінок працювали), низьким рівнем системи охорони дитинства, частковим зростанням дитячої смертності, незадовільними житловими умовами. Відтак природний приріст населення в Україні зменшився з 13,6 на одну тисячу осіб у 1960 році до 3,4 на одну тисячу осіб у 1980 році.

Прикметною ознакою демографічних процесів стало поступове зростання смертності серед населення. Якщо в 1960 році середній її показник становив 6,9 особи на кожну тисячу мешканців, то у 1980 році — 11,4. За рівнем смертності Україна була на третьому місці серед республік СРСР. Збільшення цього показника визначили кілька факторів, із-поміж яких — загальне старіння населення, постійне погіршення системи охорони здоров'я, негативні зміни в екології, наростання алкоголізму серед чоловіків і жінок тощо. Відповідно зменшилася середня тривалість життя: з кінця 1970-х до середини 1980-х років цей показник упав із 70 до 68 років. У **1979 році** в Україні вперше виникло непряме соціально-демографічне явище — **депопуляція, тобто переважання смертності над народжуваністю в розрахунку на 1000 осіб**. Цей процес зафіксували спочатку в

сільській місцевості на Чернігівщині, Сумщині, а потім на Полтавщині, Вінниччині. Водночас зміни у віковій структурі призвели до зменшення чисельності осіб працездатного віку. На середину 1980-х років на кожну тисячу працездатних жителів припадало загалом 1034 непрацездатних (452 дитини і 582 особи похилого віку та людини з інвалідністю).

1. Назвіть чисельність жителів УРСР відповідно до перепису 1979 року.
2. Визначте причини уповільнення темпів приросту населення України.
3. Поясніть значення терміна *депопуляція*. Коли це явище виникло в Україні?

2. Національна та соціальна структура.

У другій половині 1960-х—середині 1980-х років відбулися зміни у **національному складі жителів республіки**. **Скоротилася чисельність титульного етносу — українців:** із 76,7 до 72,1 %. Основних причин такої ситуації було кілька, зокрема виїзд українців на новобудови Сибіру, Далекого Сходу, Крайньої Півночі. Лише в 1970–1979 роках українське населення цих регіонів зросло на 22 %. Натомість у цей час відбувся значний приплив росіян у нашу республіку, хоча Україна була цілком достатньо забезпечена трудовими ресурсами. Йшлося тільки про те, щоб їх ефективно використовувати. Збільшився відсоток офіцерів, які вийшли у відставку, та їхніх сімей, переважно у Криму і великих містах. За означений період частка росіян зросла із 16 до 22 %, а русифікація стала державною політикою. Союзний центр узяв курс на «зближення» націй, який фактично став прикриттям русифікації і денационалізації самобутніх культур народів СРСР. Один із найголовніших компонентів національної свідомості — мову — швидко усували зі сфери соціально-культурних відносин. У результаті, якщо в 1959 році 93,5 % українців назвали рідною мовою українську, то в 1979 році цей показник зменшився до 89,1 %. Найбільше русифікованих українців зосереджувалося в південно-східних регіонах республіки. В Україні були створені такі умови, що фактично російська етнічна меншість асимілювала українську етнічну більшість.

Політико-економічні процеси зумовили зміни у соціальній структурі населення. Найчисельнішою соціальною верствою залишалися **робітники**. Сформована владою економічна модель давала змогу контролювати життя цієї групи населення, яку влада вважала своєю опорою. Складна система матеріальних заохочень та морального тиску створювала певний тип поведінки і стандарт «радянського робітника». Оскільки нерідко на підприємстві працювали цілі родини, для яких воно перетворювалося на єдине джерело засобів для існування, саме підприємство формувало їхню картину світу, і все життя працівника тривало у постійному взаємозв'язку з ним. Такий варіант був прийнятним для влади, позаяк сприяв практично повному контролю над робітником, унеможлилював його опір

або «неправильну» поведінку. Працівника вважали частиною заводу або фабрики — тому колектив чи партія могли втручатися навіть у його приватне життя. З огляду на це актуальними ставали так звані соціалістичне змагання, дошки пошани, бригади комуністичної праці, пропаганда досвіду роботи кращих виробничих колективів та працівників, присвоєння почесних звань на зразок «Кращий за професією», «Кращий наставник молоді», «Майстер «золоті руки», «Відмінник якості» тощо.

Водночас усталася тенденція до зростання чисельності **службовців та управлінського персоналу**. Натомість частка **селян** у соціальній структурі населення відчутно зменшилася. Визначальними чинниками такої ситуації були як урбанізація, так і незадовільні соціально-побутові умови життя на селі. Привілейоване становище в суспільстві зайняв новий правлячий клас — **компартійно-радянська номенклатура**, до якої належали представники партійно-державного апарату, директори заводів, фабрик, колгоспів і радгоспів.

1. Які зміни відбулись у національному складі УРСР?
2. Чому робітники залишалися найчисельнішою верствою суспільства?
3. Кого почали відносити до привілейованого класу суспільства?

Уривок зі спогадів Людмили Алексєєвої, радянської дисидентки

«Переселення українців на схід, рідко заселені землі Радянського Союзу — в Казахстан, у Сибір, на Урал, на Далекий Схід — заохочували економічними методами. Водночас заохочували переселення росіян в Україну. Внаслідок цього з 1959 до 1970 року чисельність українського населення в Україні збільшилася на 10 %, а російського — на 30 %».

1. Доведіть, що національний склад населення регулювала держава.

Розподіл населення Української РСР за національною ознакою (%)

Національність	1959	1989
Українці	76,8	72,7
Росіяни	16,9	22,1
Євреї	2,0	0,9
Поляки	0,9	0,4
Білоруси	0,7	0,9
Молдавани	0,6	0,6
Болгари	0,5	0,5
Інші	1,6	1,9

1. Проаналізуйте дані таблиці й зробіть висновки.

3. Життєвий рівень.

Упродовж другої половини 1960-х–першої половини 1980-х років на усіх високих форумах підвищення життєвого рівня населення декларували як першочергове завдання. Деякі позитивні зміни і справді відбулися, хоча їхні масштаби поступалися обіцянним. **Доходи жителів становили дві частини: заробітна плата і фонди соціального споживання (безкоштовна освіта, медичне обслуговування, дотації на оплату житла, транспорт та інші соціальні програми).** Фонд соціального споживання перевищував заробітну плату громадян у кілька разів. На середину 1980-х років середня місячна заробітна плата в сільському господарстві становила 134–163 крб (з 1965 року вона зросла у 2,3–2,7 раза), а в промисловості — на 20–46 %. Відбулося зближення рівнів оплати праці робітників та інженерно-технічного персоналу. На середину 1980-х років різниця становила тільки 10 %, а в окремих галузях промисловості робітники отримували навіть більше. Зрівняння в оплаті кваліфікованої і некваліфікованої роботи негативно вплинуло на розвиток промисловості, позаяк висококваліфіковані робітники та інженерно-технічний персонал не мали стимулів до кращої праці. Низькими залишалися пенсії за віком та інвалідністю для більшості жителів. Незначними були й виплати різним слабозахищеним категоріям громадян: матерям-одиначкам, сім'ям, які втратили годувальника, особам з інвалідністю тощо. Як наслідок, понад 20 % громадян жили за межею бідності, отримуючи дохід, менший за прожитковий мінімум. Нерозв'язаною залишалася **житлова проблема**, хоча будівництво житла постійно зростало. У республіці постали нові міста: Нововолинськ, Світловодськ, Енергодар. У великих містах зводили нові житлові мікрорайони. Та, попри це, черга на житло збільшувалася. Зазвичай низькою була якість будівельних робіт, а відтак виникала необхідність ремонту квартири відразу ж після її отримання. Більшість житла споруджували за типовими проектами, бо це здешевлювало його вартість. У незрівнянно гіршому становищі перебувало село, хоча і тут збільшили спорудження житла, побудували дороги з твердим покриттям до центральних садиб, завершили електрифікацію сіл, кожне двадцяте село було газифіковане. Медичне обслуговування населення частково поліпшилося. Проте, коли рівень смертності серед населення у розвинутих країнах знижувався, то в СРСР, і в Україні зокрема, він зростає.

Багатоквартирний житловий будинок
у місті Івано-Франківськ, вулиця Шевченка.
Світлина. 1969 рік

В означений період відбулися зміни у структурі споживання товарів. Населення прагнуло до комфортного життя. Відповідно, зріс попит на побутову техніку (холодильники, пылососи, пральні машини, телевізори тощо), килими, посуд, меблі, автомобілі тощо. Однак вітчизняна промисловість не

А. Юн «Громадяни, не стійте в черзі, імпортоване взуття закінчується». Карикатура

була зорієнтована на масовий випуск такої продукції. Навіть при завищених цінах на ці товари, за низької їхньої якості, постійним був дефіцит. Крім того, тривала закупівля продуктів харчування. Намагаючись виправити ситуацію, керівництво вдалося до закупок за кордоном. Це потребувало мільярдів доларів, які отримували за рахунок продажу на Захід нафти, газу та іншої сировини. Дефіцит бюджету також покривали, збільшуючи продаж горілчаних виробів, підвищуючи ціни на продукцію, зокрема нова продукція під маркою «новинка» або «знак якості» коштувала дорожче. Іноді одні й ті самі товари з маркою «новинка» випускали кілька разів на рік. **Незважаючи на підвищення життєвого рівня населення, УРСР за цим показником на початку 1980-х років опинилася серед держав, що посідали 50–60 місця у світі.**

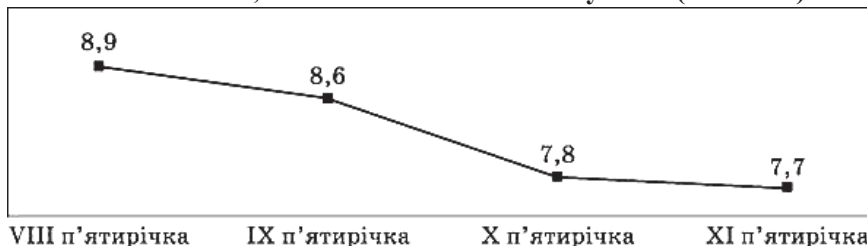
Проте у суспільстві існувала категорія населення, яка могла бути задоволена життям. Це — **компартійно-радянська номенклатура**. Незважаючи на декларовану конституційну рівність, розподіл національних благ у суспільстві не був рівномірним, що посилювало деформації в соціальній сфері. Номенклатурні верхи утворили власну закриту систему постачання продовольства і промислових товарів, що не знала дефіцитів та спекулятивних цін. У спеціальних господарствах вирощували городину і фрукти для представників номенклатури, сільгосп-продукцію переробляли окремі цехи. Отримуючи заробітну плату в 2–3 рази вищу, ніж у робітників і колгоспників, представники номенклатури могли придбати у 5–10 разів більше товарів. За умов тотального дефіциту вони купували необхідне за державними цінами, коли більшість жителів або взагалі не мали доступу до високоякісних товарів, або змушені були купувати за спекулятивними цінами. Лише для номенклатури за купували товари за кордоном. Верхівка користувалася закритими санаторіями, поліклініками, лікарнями, будинками відпочинку, пансіонатами, мисливськими господарствами. Для чиновників партійно-державного апарату зводили поліпшене житло, на них працювала прислуга. Діти номенклатурних працівників навчалися в кращих школах, у них були гарантовані місця у престижних вищих навчальних закладах, а згодом — на посадах у дипломатичному корпусі або в партійно-державному апараті. Керівництво

Компартії, держави, котре постійно твердило про свої наміри побудувати справедливе безкласове суспільство, насправді створило з вигодою для себе суспільство витонченої соціальної нерівності.

1. Із чого склалися доходи жителів України?
2. Яке місце займала УРСР серед інших держав за життєвим рівнем населення? Чому?
3. Що посилювало деформацію у соціальній сфері?

Кількість осіб, які поліпшили житлові умови (млн осіб)

1. Проаналізуйте дані графіка і зробіть висновки.

Уривок зі спогадів Леоніда Кравчука, першого Президента України

«Керівництво — це еліта. Вершина республіки. Члени політбюро і секретарі... Щодня влаштовували так звані обіди політбюро... Щодня на обід у приміщенні ЦК для цього виділяли спеціальну залу, де збиралися члени політбюро, і ті, що тут працювали, і ті, що в Раді Міністрів чи у Верховній Раді... На чолі столу — перший. Страви подавали вишукані. Членам політбюро видавали якісь додаткові гроші, крім зарплати... Окремо обідали заввідділами, перші заступники, помічники, у них був окремий зал, кожен мав своє місце... Щодо лікування, то перший і члени політбюро ходили на те лікування аж [...] через дорогу... Це амбулаторно, а коли що серйозно, то кремлівська лікарня. Апарат же — всі, хто нижче секретарів, лікувалися на Пушкінській, у четвертому управлінні. Або у Феофанії...»

1. Доведіть або спростуйте думку: «В радянському суспільстві всі мали рівні права і можливості»

Коли в Україні виникло соціально-економічне явище депопуляція (1979 р.), **у Великій Британії** прем'єр-міністром стала Маргарет Тетчер — представниця консервативної партії, ініціатор впровадження неоконсервативної соціально-економічної політики — тетчеризму (04.05.1979 р.).

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дату і подію, пов'язану з нею:
– **1979 р.** — виникло соціально-економічне явище депопуляція.
2. Поясніть значення понять: *депопуляція, компартійно-радянська номенклатура*.
3. Сформулюйте тези статті на тему: «Національна та соціальна структура населення УРСР».
4. Підготуйте презентацію на тему: «Життєвий рівень населення в період системної кризи радянського ладу».

§21 Освіта. Наука. Література

- ✓ Які нові риси виникли в культурному житті суспільства у період «відлиги»?
- ✓ Поясніть значення термінів: *злиття націй*, *русифікація*.
- ✓ Назвіть особливості розвитку культури в радянській державі.

1. Становище в системі освіти.

Культура другої половини 1960-х–першої половини 1980-х років розвивалася головню в напрямку, який означило партійно-державне керівництво. Характерними її рисами стали посилення **русифікації та ідеологізації**. У сфері науки пріоритет був за дослідженнями, пов'язаними з військовим комплексом, а у царині культури — перетворення її в засіб пропаганди радянського способу життя. Водночас, закріпивши в суспільній практиці пріоритети за матеріальною, виробничою сферою, на другий план відсунули нематеріальну — освіту, охорону здоров'я, мистецтво. Відтак усталився залишковий принцип фінансування цих напрямків культури, який упродовж багатьох десятиріч визначав формування державного бюджету в колишньому СРСР, а отже, і в Україні.

Особливу увагу влада приділяла освіті, котру партія розглядала як частину своєї ідеологічної системи. Освітній процес перебував у стані перманентного реформування. Із 1966 року розпочали впровадження **загальнообов'язкової десятирічної освіти**. У 1972 році була прийнята постанова «Про завершення переходу до загальної середньої освіти молоді і дальший розвиток загальноосвітньої школи». Це означало, що віднині завданням шкіл і прирівнених до них навчальних закладів було надання освіти кожному громадянину України, незалежно від його бажання. Згідно із прийнятими у 1984 році «Основними напрямками реформи загальноосвітньої і професійної школи», запроваджували навчання дітей із 6 років (за бажанням батьків); 8-річні школи реорганізовували у 9-річні, а середні — в 11-річні. Важливе місце відводили **трудоому вихованню і початковій військовій підготовці**. Водночас усталилася тенденція до скорочення числа українських шкіл: у 1979 році їхня чисельність становила лише 28 % від загальної кількості, а в Криму та на Донбасі не залишилося жодної школи з українською мовою навчання. Фактично в Україні не існувало національної школи, основою навчання якої були б рідна мова, історія і всі культурні надбання, звичаї, традиції свого народу. Викривлене тлумачення інтернаціоналізму, надуманість і абсолютизування категорій «радянський народ», «злиття націй», гаслом яких було «відмирання національних мов», на практиці проявилось в республіці у посиленні **русифікації освітніх закладів**. Уже згадані «Основні напрями реформи

Василь Сухомлинський зі своїми учнями

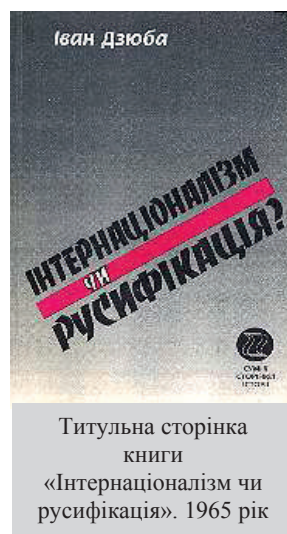
загальноосвітньої і професійної школи» стверджували, що «вільне володіння російською мовою повинно стати нормою для молоді, яка закінчує середні навчальні заклади». Водночас в УРСР не було прийнято жодної постанови щодо поліпшення навчання українською мовою. Попри це, в навчальний процес впроваджували новаторські методики. Визнаними авторитетами-новаторами педагогічної справи були директор Павлівської школи на Кіровоградщині **Василь Сухомлинський**, учитель із Донеччини **Віктор Шаталов** тощо.

Потреба господарства в кадрах, насамперед робітничих професій, стимулювала швидкі темпи розвитку **професійно-технічної освіти**. Програма професійно-технічних училищ (ПТУ) наближалася до загальноосвітньої, їхня чисельність із 1965 до 1980 року зросла в 1,3 раза, кількість учнів збільшилась удвічі. Розширився перелік спеціальностей, за якими готували кадри. Істотних змін у діяльності **вищої школи** України в означений період не відбулося, хоча чисельність вишів збільшилася. **Проблемою залишалась якість підготовки спеціалістів**. Вона була переважно низькою, особливо на заочних і вечірніх відділеннях, хоча кількісні показники зросли. **На початку 1980-х років стало помітно, що рівень їхньої підготовки в УРСР, як і загалом в СРСР, був значно нижчим від світового.**

1. Назвіть характерні риси розвитку культури другої половини 1960-х–першої половини 1980-х років.
2. Визначте особливості розвитку освіти в зазначений період.
3. Які проблеми були в професійно-технічній та вищій освіті?

Уривок із праці Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?»

«В містах України 1958 року в українських школах навчався тільки 21% дітей (в 1926 році — 97 %). Навіть у столиці України Києві того самого 1958 року тільки 22 000 учнів було в українських школах і 61 000 — в російських. Добре відомо, що в ряді великих міст (Харкові, Донецьку, Одесі та інших) українські школи обраховуються буквально одиницями. Щодо цього стан шкільної освіти в містах України такий скандальний, що відповідна статистика давно вже не публікується, а дані про кількість українських та неукраїнських шкіл ледве чи не належать до найбільших державних таємниць... Але найгірше те, що «українські» школи — і це вже стосується і міських, і сільських шкіл — зовсім не виховують національну гідність і національне почуття [...] не забезпечують наймінімального знання рідної історії та рідної культури. Бо в більшості з них панує той самий дух вищості і «предпочительности» російської культури... Заходимо до 118-ї школи. Її вважають кращою в Подільському районі столиці. Тут у 17 класах навчається 700 учнів. У шкільній бібліотеці 6136 книжок. З української класичної і сучасної літератури лише 400 книг. Видання давні. Це для старшокласників. А для дітей молодших і середніх класів (школа восьмирічна) жодної української книжки».

1. Які проблеми української освіти висвітлює у своїй праці автор?

Головним осередком наукових студій залишалася республіканська Академія наук, яку з 1962 року очолює **Борис Патон**. Звичайно, діяла вона відповідно до тих законів і принципів, що панували у радянському суспільстві. Екстенсивний шлях розвитку економіки визначив такий самий шлях розвитку і в науці. В структурі АН УРСР було створено нові спеціалізовані наукові установи, відділи та лабораторії. Більшість із них займалася перспективними напрямками досліджень. Але були й такі, що виникли на хвилі реорганізації, кон'юнктури, без достатніх об'єктивних підстав. Вони призвели до розпорошення наукових сил, нераціонального використання наукового потенціалу. Проте в цей період українські вчені досягли значних успіхів. Головною науковою установою в СРСР зі створення **електронно-обчислювальних машин** став **Інститут кібернетики**, який упродовж двох десятиріч очолював академік **Віктор Глушков**, а потім — академік **Володимир Михалевич**. Зусиллями вчених створено найбільший у світі центр наукових досліджень у галузі **електрозварювання** під керівництвом **Бориса Патона**. Світовим лідером у галузі порошкової металургії був **Інститут проблем матеріалознавства**, який очолював академік **Іван Францевич**. Розробки в галузі **аеродинаміки, балістики, ракетобудування**, які не мали аналогів у світі, здійснювали у **конструкторському бюро «Південне»** (місто Дніпропетровськ, нині — Дніпро). **Авіаконструктор Олег Антонов** став одним із керівників спорудження серії моделей транспортних, багатоцільових, пасажирських літаків. Отримали новий імпульс розвитку селекція і генетика, знищені за доби пізнього сталінізму. Зокрема, колектив **Миронівського інституту селекції і насінництва пшениці** під керівництвом академіка **Василя Ремесла** вивів перспективні сорти озимої та ярої пшениці. В Україні було також селекціоновано високоврожайні сорти цукрового буряка, кукурудзи, соняшнику та інших культур. Помітні зрушення відбулися у галузі біотехнологій.

Проте ефективність роботи вчених залишалася недостатньо високою. Промислові підприємства, колгоспи, радгоспи не були зацікавлені в швидкому використанні досягнень науки, бо це не заохочувалося належним чином. У виробництво впроваджували лише 15–20 % наукових проектів учених. Відтак більшість наукових технологій і винаходів циркулювали лише в науковому середовищі, не знаходячи попиту в сфері виробництва; частину з них використовували за межами СРСР. Між розробкою і її впровадженням зазвичай був досить великий проміжок часу, що «нововведення» встигало технічно і морально застаріти. Водночас частина розробок, що виконували відомчі науково-технічні інститути, відставала від світових науково-технічних досягнень, а створена на їхній основі техніка рівнем і економічним ефектом поступалася кращим світовим

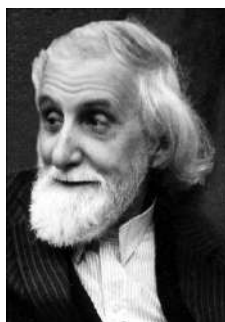

зразкам. Винятки становили лише новації в сфері військово-промислового комплексу та великі наукові проекти загальнодержавного значення.

Нелегкими видались означені роки для працівників гуманітарних наук. Процес наближення суспільних наук до історичної правди був складним і суперечливим, позаяк на зміну одному культу приходив інший. І на догоду кожному з них вимагали прославляти існуючий політичний режим. Незмінними складовими праці вчених-гуманітаріїв мали бути «класовий підхід», критика «буржуазно-націоналістичних ідей», вивчення проблем соціалістичного і комуністичного будівництва. У філософії безроздільно панував марксистсько-ленінський напрям, а всі інші заперечували і не вивчали. В історії проводили ідею про Київську Русь як «колиску трьох братніх народів», про пізнє оформлення українського етносу та його залежність від російської культури і постійне прагнення приєднатися до Росії, замовчували або перекирчували чимало історичних фактів. Особливо сильний тиск на гуманітарні науки відчувався в період перебування на посаді секретаря ЦК КПУ з ідеологічних питань Валентина Маланчука. Попри тотальний контроль, українські вчені опублікували низку цікавих наукових розробок. Із них — наукові розвідки істориків **Михайла Брайчевського**, **Олени Апанович**, **Олени Компан**, **Ярослава Дзири**, **Ярослава Дашкевича**, історика й філолога **Юрія Бадзя**, літературознавця **Івана Дзюби** тощо. Були створені фундаментальні праці з історії та мовознавства: 26-томна «Історія міст і сіл УРСР», «Археологія УРСР», «Історія української мови», «Українська радянська енциклопедія». Проте гуманітарні науки зазнали особливого тиску з боку держави, а прогресивно мислячих учених влада переслідувала.

Авіаконструктор
Олег Антонов

Історик, археолог,
нумізмат Михайло
Брайчевський

Історик, археограф
Ярослав Дашкевич

Селекціонер
Василь Ремесло

1. Назвіть пріоритетні напрямки наукових досліджень в УРСР.
2. Якою була доля більшості наукових розробок учених?
3. Що заважало розвитку гуманітарних наук?

Авіаконструктор Олег Антонов про перспективи розвитку техніки

«Саме перехід техніки на ще вищу економічну сходинку, для якої є характерним безвідходне виробництво; технологічні процеси, що не потребують величезних витрат прісної води; матеріали, що не потребують для свого виготовлення знищення мільйонів гектарів лісу; ще інтенсивніше сільське господарство, що використовує менші земельні ділянки для отримання значно більшої маси продуктів, — така техніка забезпечить і швидший прогрес, вдячність і розуміння наших щасливих нащадків».

1. У якому напрямку, на думку вченого, повинна розвиватися техніка?

3. Літературний процес.

Суперечливі процеси відбувались у тогочасній українській художній літературі. Хрущовська «відлига» вплинула на творчість письменників, демократизуючи і гуманізуючи її. У 1960-ті–1980-ті роки українську літературу поповнили твори одного з натхненників шістдесятників **Олеся Гончара** «Собор», «Циклон», «Берег любові», романи та повісті **Михайла Стельмаха** «Дума про тебе», «Правда і кривда», романи **Юрія Мушкетика** «Позиція», «Рубіж», «Яса», **Василя Земляка** «Лебедина згряя», «Зелені млини», **Миколи Руденка** «Народжений блискавкою», науково-фантастичні романи **Олеся Бердника** «Стріла часу», «Чаша Амріти», «Зоряний корсар», есей **Євгена Сверстюка** «Собор у риштуванні» тощо.

Великий інтерес викликали історичні романи **Романа Іваничука** «Мальви», **Райси Іванченко** «Передчуття весни», «Клятва», «Гнів Перуна», **Павла Загребельного** «Євпраксія», «Роксолана», «Я, Богдан». Плідно працювали **Олексій Коломісць**, **Микола Зарудний** та інші драматурги, п'єси яких ставили театри України та інших республік. Українську поезію збагатили новаторські твори **Миколи Вінграновського**, **Івана Драча**, **Дмитра Павличка**, **Ліни Костенко**, **Андрія Малишка**.

Водночас українська література переживала важкі часи. Обстановка беззаконня, підозри і страху, яку створила прокомуністична система, значною мірою деформувала письменницькі таланти. Поряд із творами, автори яких порушували серйозні соціально-моральні проблеми, виходило чимало посередніх, що прославляли досягнення «зрілого соціалізму», комуністичну партію та її лідерів. У 1968 році тодішнє партійно-державне керівництво розгорнуло кампанію цькування Олеся Гончара за його роман «Собор». У цьому творі показано глибокі деформації суспільного життя України повоєнних років, неприховано прозвучав заклик до духовного очищення. Роман утверджував загальнолюдські гуманістичні цінності. Засудження і фактична заборона «Собору» знаменували початок посилення ідеологічного тиску в культурній сфері. Багатьох літераторів піддали критиці за різні, надумані владою огріхи. Їх звинувачували в «націоналізмі» й «антирадянщині», позбавляли можливості друкувати свої твори, виключали зі

складу Спілки письменників України. **Були заборонені:** збірка повістей та оповідань Івана Чендея **«Березневий сніг»** (1968 рік), роман Володимира Дрозда **«Катастрофа»** (1969 рік), історична повість Івана Білика **«Меч Арея»** (1972 рік). До 1979 року не дозволяли видання **«Марусі Чурай»** Ліни Костенко, до 1981 року — збірки **«Лебеді материнства»** Василя Симоненка.

1. Назвіть імена літературних діячів, породжених хрущовською «відлугою», та їхні твори.
2. Які історичні романи викликали інтерес громадськості?
3. Хто з літераторів зазнав критики? Чому?

Уривок із листа письменника Григора Тютюнника Олесю Гончару

«Дорогий Олесю Терентійовичу!

Щойно прочитав «Собор». Орлиний, соколиний роман Ви написали, роман-набат! О, як засичить ота наша ретроградська гидь, упізнавши сама себе; яке невдоволення Вам висловлять... «Собор»! Здавалося б, «усе мовчить, бо благоденствує»...

Здавалося б, нормалізація життя (як же, культу не було, були «окремі помилки») [...] комсомолки в сорок переконують письменників-початківців, що 37-й рік не такий уже злочинний, що декому тоді справедливо «дали прикурити», і раптом — «Собор». Це написано геніально [...] тому й страшно, жахливо...

Лютий 1968 року».

Титульна сторінка
книги
О. Гончара
«Собор»

1. Які емоції викликав у Григора Тютюнника роман «Собор»? Чому?

Коли в Україні започаткували загальнообов'язкову десятирічну освіту (1966 р.), **у Ватикані** Папа Римський Павло VI скасував Індекс заборонених книг, затверджений на Тридентському соборі в 1545 році (09.04.1966 р.).

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
  - **1966 р.** — початок впровадження загальнообов'язкової десятирічної освіти;
  - **1984 р.** — прийнято «Основні напрями реформи загальноосвітньої і професійної школи», запроваджено навчання дітей із 6 років (за бажанням батьків); 8-річні школи реорганізовано у 9-річні, а середні — в 11-річні.
2. Запам'ятайте прізвища українських літераторів та їхні твори.
3. Підготуйте історичну довідку на тему: «Розвиток освіти в період системної кризи радянського ладу».
4. Доведіть або спростуйте думку: «Культура в УРСР була ідеологізована».

§ 22

Театр. Музика. Образотворче мистецтво. Кінематограф

- ✓ Назвіть імена художників-дисидентів.
- ✓ Хто започаткував новий напрямок у кінемистецтві за доби хрущовської «відлиги»?
- ✓ З чікими іменами пов'язаний розвиток театру і музики в УРСР у середині 1950-х–середині 1960-х років?

У другій половині 1960-х–першій половині 1980-х років, долаючи штучні перепони, розвивалося **театральне життя**. У республіці в цей час діяло 87 професійних театрів, близько трьох сотень народних самодіяльних театрів. Вони поповнювали свій репертуар новими оригінальними творами і класикою. Так, великий успіх у глядачів завоювали п'єси «Фауст і смерть» Олександра Левади, «Планета надій» Олексія Коломійця, «Хто за? Хто проти?» Михайла Стельмаха тощо. У цей час розквітнув талант **Богдана Ступки, Олександра Задніпровського, Валерії Заклунної, Ади Роговцевої** — акторів широкого діапазону, котрі наслідували у своїй творчості найвищі досягнення української театральної культури, органічно поєднуючи яскраву театральність із винятковою природністю. Проте кращі зразки театральних дійств народжувалися не завдяки, а всупереч змісту епохи, у боротьбі митця з режимом. Український театр звертався до культурної спадщини минулого, кращих зразків зарубіжного мистецтва, здійснював пошуки високохудожніх засобів їхнього відтворення. І це сприяло примноженню таких характерних його рис, як **народність, демократизм та музичність**.

Невід'ємною складовою театру, що доповнювала його психологічну дію, чіткіше окреслювала людські характери, надавала усьому творові національного колориту, було українське **музичне мистецтво**. Визначальною його рисою стало вдосконалення і розвиток усіх жанрів. Композитори **створювали опери, оперети, балети, симфонії та пісні**. Значної популярності у глядачів набули опери «Ярослав Мудрий» Георгія Майбороди, «Украдене щастя» Юлія Мейтуса, «Назар Стодоля» Костянтина Данькевича, «Заграва» Анатолія Кос-Анатольського, «Лісова пісня» та «У неділю рано зілля копала» Віталія Кирейка, балети «Ольга» Євгена Станковича, «Либідь» Вадима Гомоляки. Оперний жанр означився появою сузір'я талановитих оперних співаків **Євгенії**

1. Театр. Музика.

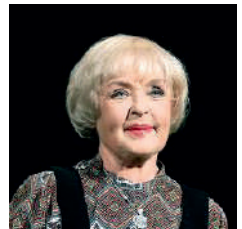
Богдан Ступка

Олександр
Задніпровський

Валерія Заклунна

Ада Роговцева

Мірошниченко, Діани Петриненко, Миколи Кондратюка, Анатолія Мокренка, Анатолія Солов'яненка, Дмитра Гнатюка, Марії Стеф'юк. Видатним майстром диригентського мистецтва був **Стефан Турчак**, який уперше вивів українську оперу на європейський рівень. Справжнім тріумфом насамперед Турчака-диригента, а також творчого колективу Київського театру опери та балету стало виконання на фестивалі в німецькому місті Вісбаден у 1982 році опери «Тарас Бульба» Миколи Лисенка. Симфонічні твори **Мирослава Скорика, Віталія Кирейка, Андрія Штогаренка, Геннадія Ляшенка** увійшли до репертуарів не лише вітчизняних камерних оркестрів, а й художніх колективів зарубіжних країн. Серед виконавців-інструменталістів високою майстерністю, індивідуальністю, самобутністю виділялися піаністка **Марія Крушельницька**, скрипалі **Богодар Которович, Олег Криса**.

До мистецьких здобутків того часу належать українські **пісні й танці**. Їх на професійному рівні доносили до людей академічні хор імені Григорія Верьовки, хорова капела «Думка», ансамбль танцю України імені Павла Вірського, капела бандуристів України та інші. До скарбниці українських пісень увійшли твори композиторів **Платона Майбороди, Олександра Білаша, Ігоря Шамо**. Широко відомими стали написані на слова Андрія Малишка «Пісня про рушник», Михайла Ткача «Марічка», Миколи Сингаївського «Чорнобривці», Дмитра Павличка «Два кольори». Помітний слід у музичній творчості залишив молодий композитор **Володимир Івасюк**, автор відомих не лише в Україні, а й далеко за її межами пісень «Червона рута» (написана в **1970 році**), «Водограй», «Я піду в далекі гори» та інші. Вони піднімали національний дух українського народу, спростовували невіглаські твердження про його меншовартість. Стали популярними виконавці естрадних пісень **Софія Ротару, Павло Дворський, Василь Зінкевич, Назарій Яремчук, вокальне тріо Мареничів, квартет «Явір», ансамбль «Смерічка**. Українську народну пісню презентували **Ніна Матвієнко, Раїса Кириченко**. Усе це сприяло піднесенню українського музичного мистецтва на рівень високого професіоналізму, який визнавали фахівці багатьох країн світу.

Вперше прозвучала «Червона рута» у виконанні Володимира Івасюка та Олени Кузнецової. Світлина. 1970 рік

1. Назвіть характерні риси розвитку театрального мистецтва та відомих діячів театру періоду «застою».
2. Які жанри музичного мистецтва розвивалися в УРСР у 1960-х–першій половині 1980-х років?
3. Хто представляв українське музичне мистецтво у танцювальному й пісенному жанрах у цей час?

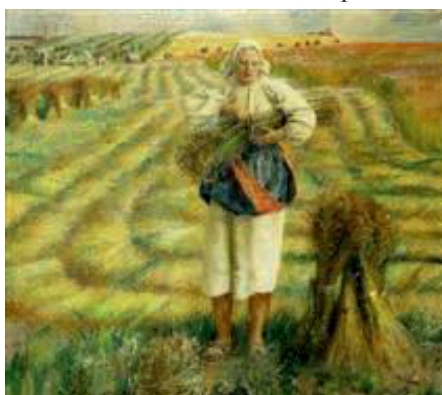

2. Образотворче мистецтво.

Як і інші види мистецтва, образотворче мало слугувати прославленню радянського ладу, а все, що не вписувалось у ці межі, влада переслідувала. Трагічно склалася доля талановитої художниці **Алли Горської**. Гнів і обурення партійної верхівки викликала і творчість видатного скульптора, живописця, збирача народних скарбів **Івана Гончара**. За 35 років подвигницьких мандрів він зібрав унікальну в

І. Гончар.
«Гаївки біля села». 1970-і роки

Т. Яблонська
«Льон». 1977 рік

М. Дерегус
«Похід князя Святослава». 1982 рік

історії людства приватну колекцію рідкісних фотографій, видань, народного вбрання, рушників, килимів, писанок, творів живопису, козацьких обладунків, ікон. Своєю творчістю, зібраними скарбами формував національну свідомість. Тому колекцію та її творця не раз піддавали репресіям. Іван Гончар постійно перебував під наглядом органів держбезпеки. В офіційному образотворчому мистецтві панівним продовжував залишатися жанр соціалістичного реалізму. Більшість робіт присвячували історико-революційній та колгоспно-робітничій тематиці. Мистецтвознавча література була надзвичайно заідеологізована, і всі, навіть незначні, прояви національної своєрідності в образотворчому мистецтві владці трактували як «український буржуазний націоналізм». На багатьох малюнках, починаючи від букваря і читанки до грандіозних картин, Україну зображали як усміхнену дівчину у віночку зі стрічками, яка несе хліб-сіль «старшому братові».

Проте і в цих умовах творили справжні шедеври. Майстри пензля малювали природу рідного краю, історичне минуле, демонструючи високий професіоналізм. Серед таких — картини «Похід князя Святослава» Михайла Дерегуса, «Льон» Тетяни Яблонської, «Ідуть дощі» Віктора Шаталіна та інші. На цей час припадає пік творчих досягнень Опанаса Заливахи, Івана Кулика, Людмили Семікіної, Галини Севрук. Неповторним колоритом і оригінальною творчою манерою вирізнялися

картини народної художниці **Марії Приймаченко**. Її «звірина серія» — явище унікальне, яке не має аналогів ні у вітчизняному, ні у світовому мистецтві. Фантастичні звірі — це і пересторога («Будь проклята війна!»), і заклик до дружби, до миру. Дедалі більшого розвитку набуло **декоративно-ужиткове мистецтво**. Народні майстри створювали килими, вишивки, гончарні вироби та різьблені вироби з дерева.

Новим поступом означився розвиток **монументального мистецтва**. Серед споруджених у цей час — пам'ятник загиблим громадянам та військовополоненим у районі Сирецького масиву Києва, монумент Вічної Слави в Черкасах, меморіальний комплекс для увічнення пам'яті героїв, які загинули в оборонних боях 1941 року і за звільнення Волині 1944 року в місті Луцьку, пам'ятник «Україна — визволителям», встановлений у селищі Мілове на Луганщині, тощо. Водночас помітним явищем

М. Приймаченко
«Гороховий звір». 1971 рік

стало створення пам'ятників до видатних дат української історії. Зокрема, у 1982 році до 1500-ліття міста Києва був споруджений пам'ятний знак, який зображав засновників міста — трьох братів — Кия, Щека, Хорива та їхню сестру Либідь. Проте у скульптурі домінували помпезні витвори з ідеологічним підтекстом та відсутністю художнього смаку. Натомість високохудожні твори нерідко знищували. Отже, малярство та скульптура, як й інші складники

Пам'ятник засновникам Києва. 1982 рік

української культури, поділялися на одіозне мистецтво, позначене ідеологічною запрограмованістю, догматизмом та плакатністю, і мистецтво, що в різних формах та з різним ступенем очевидності відстоювало загальнолюдські цінності, національні пріоритети, право художника на вільну творчість.

1. Хто з митців зазнав переслідувань влади у період «застою»? Чому?
2. Назвіть відомих українських майстрів пензля цього періоду та їхні твори.
3. Що нового з'явилося у монументальному мистецтві другої половини 1960-х–середини 1980-х років?

Зі спогадів художниці Галини Севрук про Аллу Горську

«Коли «ревнителі залізних порядків» бачили Аллу, в них починався параліч. Ця істота з космосу або ще звідкись. Вона не вмістилася б у жодну в'язницю. Вона потрощила б там усе, порозбивала б ґрати».

1. Про які риси характеру Алли Горської свідчать спогади її сучасниці?

3. Розвиток кіномистецтва. Українське поетичне кіно.

Позитивною динамікою означився розвиток кіномистецтва. В Україні було понад 30 тисяч кінотеатрів і пересувних кіноустановок. У населення зросла кількість телевізорів. Відтак кіно стало одним із улюблених мистецьких жанрів серед жителів республіки. Всю без винятку кінематографічну продукцію партійне і державне керівництво жорстко контролювало, пильно стежило за змістом і сюжетною лінією фільмів. Проте і в цей складний період український кінематограф збагатився низкою нових досягнень. Це, зокрема, **фільми режисерів Володимира Денисенка «Високий перевал», «Женці», Леоніда Бикова «В бій ідуть лише «старики», «Ати-бати, йшли солдати».**

Афіша фільму
«Камінний хрест». 1968 рік

Виникає унікальне явище — **українське поетичне кіно**. Цей напрям асоціюється із **Сергієм Параджановим, Леонідом Осикою, Іваном Миколайчуком, Юрієм Ілленком**. Маніфестом поетичного кіно України вважають картину **«Тіні забутих предків»**. Своїм тріумфом, зокрема удостоєнням призив на міжнародних кінофестивалях у Римі, Салоніках, Британської кіноакадемії, ця картина була зобов'язана дивовижному творчому ансамблеві однодумців — оператору Юрієві Ілленку, художнику Георгієві Якутовичу, композитору Мирославі Скорику, виконавцям головних ролей Ларисі Кадочниковій та Іванові Миколайчуку, котрих об'єднав на творчому майданчику режисер **Сергій Параджанов**. До цього напрямку належать **«Камінний хрест» Леоніда Осики, «Вавилон ХХ», «Білий птах з чорною ознакою» Івана Миколайчука та Юрія**

Ілленка, фільми за сценаріями Івана Драча і Юрія Ілленка «Криниця для спраглих», «Вечір напередодні Івана Купала». Картини презентували українську національну самобутність, колоритну мову, звичаї, обряди, зображали життя персонажів невід'ємно від навколишньої природи. Тому це кіно означало спротив асиміляції, зросійщенню та іншим процесам, що нівелювали національну самобутність. Доля самих кінокартин, які увійшли до скарбниці світового мистецтва,

виявилася складною. Фільм «Криниця для спраглих» узагалі не був випущений на екран, практично не появився на екранах фільм «Вечір напередодні Івана Купала», а «Тіні забутих предків» після прем'єрного показу у **1965 році** упродовж наступних двадцяти років не згадували жодним словом.

У цей період виникла ще одна яскрава течія у кіномистецтві, яка отримала назву «**міська проза**». Тематика цього напрямку — осмислення морально-психологічного стану сучасника — пересічної людини, яка мешкає у місті. Митці досліджували проблеми самотності, некоммунікабельності, непорозуміння. Знаковими картинами цього напрямку стали: «Короткі зустрічі» та «Довгі проводи» **Кіри Муратової**, «Польоти у сні та наяву» **Романа Балаяна**, «Самотня жінка бажає познайомитися» **В'ячеслава Криштофовича**. Загалом упродовж 1976–1986 років на українських кіностудіях створено близько 200 художніх фільмів, однак лише трохи більше половини з них були україномовні. Всі ж закордонні фільми дублювали тільки російською мовою. Проте загальна соціально-економічна і політична криза в суспільстві негативно впливала на розвиток культури.

1. Які риси характеризували позитивну динаміку кіно в УРСР у період «застою»?
2. Хто працював у жанрі поетичного кіно? Назвіть найвідоміші картини даного напрямку.
3. Які з кінострічок у цей період було створено в напрямку «міська проза»?

Зі спогадів Богдана Ступки

«Мрією мого життя було, щоб українська культура стала відома в усьому світі. Мрії повинні здійснюватися, і я щасливий, що маю можливість сприяти цьому».

1. Визначте життєву позицію актора. Поміркуйте, чи вдалося йому реалізувати свою мрію.

Коли в Україні було записано пісню Володимира Івасюка «Червона рута» (1970 р.), **у Великій Британії** група Black Sabbath під лейблом Vertigo випустила однойменний диск — перший диск у стилі «хеві метал» (13.02.1970 р.).

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
  - **1965 р.** — прем'єрний показ фільму режисера Сергія Параджанова «Тіні забутих предків»;
  - **1970 р.** — написано пісню Володимира Івасюка «Червона рута».
2. Запам'ятайте прізвища українських художників та їхні твори.
3. Підготуйте презентацію на тему: «Українське поетичне кіно».
4. Заповніть таблицю «Українська культура в період системної кризи радянського ладу».

Галузь культури	Визначні представники	Здобутки/назви творів
Театр		
Музика		
Образотворче мистецтво		
Кіномистецтво		

§ 23 Практична робота № 3

Тема. Українські дисиденти — виклик системі.

Завдання 1. Об'єднайтеся у пари. Опрацюйте матеріали рубрики «З Україною в серці» та документи практичної роботи. Визначте, ким за професією були дисиденти, до якої соціальної групи радянського суспільства належали.

Завдання 2. Встановіть, за що боролися дисиденти.

Завдання 3. Визначте результати дисидентського руху для кожного з учасників й для суспільства загалом.

***Довідка.** Дисидент (лат. *dissidens* — відступник) — людина, політичні погляди якої істотно розходяться з офіційно встановленими у країні, де вона живе; політичний інакодумець. Часто це призводить до гонінь, репресій і переслідувань його з боку влади. В СРСР із кінця 1950-х до середини 1980-х років — учасники опозиційного руху.*

№ 1

З Україною в серці

Петро Григоренко (1907–1987)

Радянський генерал-майор, українець, правозахисник. Народився 16 жовтня 1907 року в селі Борисівка на Запоріжжі. З молодих років був захоплений ідеями комунізму. Кадровий військовий. Закінчив Військово-технічну академію у Ленінграді, Харківський технологічний інститут, Військово-інженерну академію в Москві. Брав участь у Другій світовій війні. Після війни працював у Військовій академії імені Михайла Фрунзе, очолював кафедру кібернетики, отримав звання генерал-майора.

1961 рік став для нього переломним: після того, як він виступив на партконференції з критикою Микити Хрущова, був переведений на Далекий Схід. Прийняв рішення не коритися системі, а боротись із нею. У 1963 році створив «Союз боротьби за відродження ленінізму». Організацію викрили, а П. Григоренка позбавили військового звання, нагород, пенсії, заарештували й відправили до

психіатричної лікарні. Після виходу з лікарні працював вантажником, налагодив зв'язки з російськими й українськими дисидентами. Після прийняття указу «Про громадян татарської національності, які проживали в Криму» почав боротьбу за права кримських татар, організував і провів перший відкритий громадський мітинг опозиції. Вірив, що зруйнувати імперію зла можна лише правдою. Був активним дописувачем «самвидаву»: «Думки душевнохворого», «Наші будні», «Дискримінація кримських татар продовжується» тощо. Будучи стратегом, вишукував усе нові й нові форми боротьби із системою. Вважав, що її треба вести легально. У 1970–1974 роках вдруге перебував у психіатричній лікарні. У 1976 році став співзасновником Української Гельсінської групи. В 1977 році захворів, отримав дозвіл виїхати до США на лікування, а через кілька місяців після від'їзду його позбавили радянського громадянства і заборонили повертатися в СРСР. Помер у вигнанні.

№ 2

Зі спогадів радянського політв'язня Павла Литвинова

«Григоренко був серед нас дуже яскравою фігурою. Радянський генерал. Герой Другої світової війни. Григоренко сподівався, що після смерті Сталіна відбудуться реформи в країні. Але він побачив, що Хрущов розвиває свій особистий культ. Григоренко був з перших, хто виступив проти цього... Він вважав себе українцем... Але в кінці 1960-х років Григоренко не так багато говорив про Україну. Він просто був справжнім борцем за права людини. І в той час національне питання його хвилювало менше. Це стосувалося лише кримських татар. Але поступово він став займатися й українськими справами... Він був чоловік великої честі. Він зрозумів, що ця система — брехня. Він почав боротися проти неї. Він був людиною дії. Якщо щось приходило йому в голову, він боровся за це до останнього... Коли його вислали з Радянського Союзу, він активно вимагав у американського й інших європейських урядів визнання незалежності української нації. Він пояснював, що Україна перебуває під радянською окупацією».

№ 3

З Україною в серці

Мустафа Джемільєв (народився 1943 року)

Один з лідерів кримськотатарського руху, дисидент, політв'язень. Народився 13 листопада 1943 року в Криму. А в 1944 році депортований разом зі своєю сім'єю до Узбекистану. Після закінчення школи намагався вступити до Середньоазійського державного університету, та через заборону приймати до вишу татар йому це не вдалося. У 1962 році

вступив на гідромеліоративний факультет Ташкентського інституту інженерів іригації та механізації сільського господарства, але через активну правозахисну діяльність на четвертому курсі був виключений із вишу. Із 16 років працював токарем на Ташкентському авіаційному заводі, був членом молодіжної студентської організації «Спілка кримськотатарської молоді», де очолював «Історичний відділ», виступав з історичними розповідями про свій народ. Із 1960-х років брав активну участь у кримськотатарському національному русі, за що неодноразово був заарештований, проводив багатоденні голодування на знак несправедливих звинувачень, та не здався системі й не впав духом. Повернутися до Криму йому вдалося лише в 1991 році. Того ж року Мустафу Джемілева обрали головою «Організації кримськотатарського національного руху», а 6 червня 1991 року — головою Меджлісу кримськотатарського народу. Сьогодні він є одним із провідників кримськотатарського національного руху, народним депутатом України.

№ 4 Уривок з виступу Мустафи Джемілева

«Я не сумніваюся, що кримськотатарське питання буде все ж вирішене, як би цьому не опиралися наші вороги. Але, очевидно, для цього ще багатьом доведеться пройти через подібного роду процеси, де проти них будуть висувати облудні звинувачення у наклепі на мудру ленінську політику КПРС й уряду, звинувачення у тому, що вони порушують «неіснуюче» національне питання...»

№ 5

З Україною в серці

Іван Дзюба (народився 1931 року)

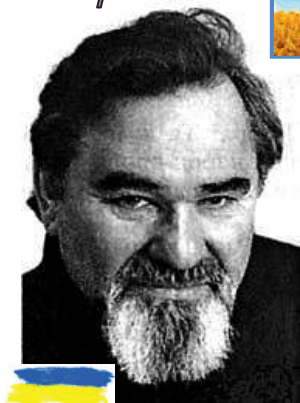
Український літературознавець, критик, громадський діяч, дисидент радянських часів, Герой України, академік НАНУ. Народився 26 липня 1931 року в селі Миколаївка на Донеччині. Закінчив Донецький педагогічний інститут, аспірантуру Інституту літератури імені Тараса Шевченка АН УРСР. Працював редактором відділу літературознавства і критики журналу «Вітчизна», а в 1962 році звільнений «за ідеологічні помилки». Брав активну участь у роботі Клубу творчої молоді, створеного в Києві у 1960 році. У 1964–1965 роках — літературний консультант видавництва «Молодь», звільнений за участь у протестах проти політичних арештів серед української інтелігенції. У 1965 році перед прем'єрним показом фільму Сергія Параджанова «Тіні забутих предків» виступив з промовою, в якій засудив дії влади. Того ж року написав працю «Інтернаціоналізм чи русифікація?», де проаналізував механізм

русифікації народів СРСР, порушив проблему національних відносин. Книгу швидко поширювали через «самвидав», передали за кордон і там у 1968 році опублікували. Надіслав до ЦК КПУ листа з протестом проти арештів серед інтелігенції, до листа додав рукопис «Інтернаціоналізм чи русифікація?». В 1970-х роках зазнав переслідувань за активну громадянську позицію, підтримку засуджених, виступи проти влади. У 1972 році виключений зі Спілки письменників, заарештований і засуджений у 1973 році на 5 років таборів і 5 років заслань за «антирадянську діяльність». Система була безжална й уміла ламати; хворий на туберкульоз відкритої форми Іван Дзюба звернувся до Президії Верховної Ради УРСР з проханням про помилування. Після того, як він визнав свої «помилки», його помилували та звільнили. За підтримки Олега Антонова влаштувався на роботу коректором газети Київського авіазаводу. В роки перебудови займався літературною діяльністю, в 1989 році став одним із співзасновників Народного Руху України. Нині — академік-секретар відділення літератури, мови і мистецтвознавства Академії наук України, редактор журналу «Сучасність», президент Національної асоціації українців.

№ 6 Зі спогадів дисидента Євгена Сверстюка

«В Івана Дзюби був здоровий національний інстинкт самоствердження. Такий інстинкт прокидався тоді в таких людях, які раптом почали відкривати змову і обман навколо себе. Від них приховували рідну історію, принизили мову і культуру, зневажили їх народ...»

№ 7

З Україною в серці

Микола Руденко (1920–2004)

Радянський український письменник, правозахисник, організатор і перший керівник Української Гельсінської групи, Герой України. Народився 19 грудня 1920 року в селі Юр'івка на Луганщині. У 1939 році вступив на філологічний факультет Київського університету, та через службу в армії й війну навчання не завершив. Брав участь у Другій світовій війні, був нагороджений орденами й медалями. За збірку віршів «З походу» прийнятий до Спілки письменників України. Працював відповідальним секретарем видавництва «Радянський письменник», був редактором журналу «Дніпро», секретарем парткому СПУ. Автор багатьох збірок поезії, романів і повістей, зокрема «Вітер в обличчя», «Остання шабля», «Орлова балка», фантастичних романів «Чарівний бумеранг»,

«Слідами космічної катастрофи», поеми «Хрест» (про Голодомор 1932–1933 років). Проти чинних порядків уперше виступив у 1949 році, відмовившись давати негативні характеристики на єврейських письменників. Різкий злам світогляду Миколи Руденка стався ще в 1956 році, після доповіді Микити Хрущова на XX з'їзді КПРС. Тоді спала з очей облуда, він почав сумніватися в істинності партійних догматів. Із 1960 року писав листи до ЦК КПУ про хиби в керівництві життям України, про помилковість теорії доданої вартості Карла Маркса. Його твори почали виходити у «самвидаві»: «Економічні монологи», «Енергія прогресу». В 1974 році був виключений із КПУ, а в 1975 році — зі Спілки письменників України. Працював нічним сторожем, у січні–березні 1976 року був підданий психіатричній експертизі. У листопаді 1976 року створив і очолив Українську Громадську групу сприяння виконанню Гельсінських угод. Заарештований у лютому 1977 року, засуджений за антирадянську агітацію і пропаганду до семи років таборів та п'яти років заслання. За спеціальним розпорядженням у 1978 році були вилучені з бібліотек і торгівлі всі твори письменника. У концтаборах продовжував писати, особливо вірші, які передавав на волю. Праці Миколи Руденка друкували на Заході. У грудні 1987 року влада вирішила позбутися небезпечного свідка й критика системи, тому йому із дружиною було дозволено виїхати за кордон. У США очолив закордонне представництво Української Гельсінської спілки, працював для газети «Свобода», виступав на радіо «Свобода» і радіо «Голос Америки». У вересні 1990 року подружжя повернулося в Україну, поновлене в громадянстві й реабілітоване. 1993 року відзначений Державною премією України імені Тараса Шевченка. В 1998 році вийшли книги «Найбільше диво — життя. Спогади» та «Енергія прогресу. Нариси з фізичної економії». Помер у квітні 2004 року. Похований на Байковому кладовищі в Києві.

№ 8

Уривок зі спогадів Олесея Бердника — соратника й сучасника Миколи Руденка

«Людина, якою могла б пишатися будь-яка цивілізована країна, ув'язнена! Зробивши цей злочин, гонителі поета і філософа заявили про свою солідарність з мучителями Джордано, Гіпатії, Яна Гуса, Сервета, Галілея, з убивцями Архімеда і Піфагора...»

№ 9

Уривок з останнього слова Миколи Руденка на суді 1 липня 1977 року

«Громадяни судді!

Сьогодні перед судом стоїть Слово. Пригадуєте? «Споконвіку було Слово, і Слово було у Бога, і Слово було Бог...» Для оцінки суспільства — прогресивне воно чи регресивне — існує тільки одне мірило: свобода слова, свобода інформації. Інших критеріїв немає, бо ж не про мурашник мова... мова про людське суспільство. А людське суспільство — це Слово... Тому, власне, стаття 19 Загальної декларації прав людини, яку я зачитую з пам'яті, сформульована так: «Кожна

людина має право на свободу переконань і на вільне висловлення їх. Тут включається право шукати, отримувати і розповсюджувати інформацію будь-якими засобами та незалежно від державних кордонів». Декларація узаконена підписом нашого уряду. Отже, вона повинна бути законом і для нашого суспільства... Ви, громадяни судді, судите не мене — ви судите Всесвіт. Ви судите Всесвіт за те, що він такий, як він є, а не такий, яким хотів би його бачити КДБ».

№ 10

З Україною в серці

Василь Стус (1938–1985)

Видатний український поет ХХ століття, перекладач, прозаїк, мислитель, літературознавець, правозахисник. Борець за незалежність України. Народився 6 січня 1938 року в селі Рахнівка на Вінниччині. Закінчив Донецький педінститут. Служив у радянській армії, вчителював у середній школі № 23 міста Горлівка на Донеччині. В 1959 році у «Літературній газеті» вперше побачили світ вірші поета. У 1963 році вступив до аспірантури Інституту літератури імені Тараса Шевченка АН УРСР. Брав участь у роботі Клубу творчої молоді «Сучасник» у Києві. За участь у протесті на прем'єрі фільму «Гіні забутих предків» був виключений з аспірантури, перестали друкувати його твори. Збірки віршів «Круговерть», «Зимові дерева» поширювали через «самвидав». У 1970 році, вражений смертю Алли Горської, виступив зі звинуваченням влади у причетності до її вбивства. В 1972 році заарештований і засуджений «за антирадянську агітацію і пропаганду». Ув'язнення відбував у Мордовії. Більшість його віршів вилучили і знищили. Тільки деякі з них потрапили на волю через листи дружині. У 1979 році повернувся до Києва, приєднався до Гельсінської групи захисту прав людини. Працював робітником на заводі. В 1980 році знову заарештований і засуджений як особливо небезпечний рецидивіст на десять років ув'язнення та п'ять років заслання; заборонили бачитися з родиною. У січні 1983 року за передачу на волю зошита з віршами, які потрапили на Захід, був на рік кинутий у камеру-одиночку. Влітку 1984 року конфіскували збірку поезій «Птах душі» — приблизно 300 поезій. У 1985 році Василя Стуса було висунуто на здобуття Нобелівської премії з літератури. 28 серпня 1985 року Василя Стуса відправили в карцер, там він на знак протесту оголосив голодування. Уночі з 3 на 4 вересня помер, можливо від переохолодження.

№ 11

Уривок зі спогадів Сергія Солдатова — дисидента, сучасника Василя Стуса, лідера естонського демократичного руху

«Стус був для мене не лише однодумцем і товаришем в ув'язненні, не лише розумним співрозмовником і душевно тонкою людиною... а й моїм близьким, дорогим другом. Дружба з ним залишила в моїй душі глибокий слід на все життя, вона допомогла набути душевну рівновагу й терпіти тяжкі умови неволі. Вона допомогла знайти відповідь на запитання, що мучили мене, й давати відсіч сваволі й беззаконню табірної влади... В його особі український народ втратив видатного патріота, українська література — високоталановитого поета, його друзі та знайомі — чудову людину, а все волелюбне людство — полум'яного борця за свободу... Його моральна чистота й жертовність, його мужність і непохитність, увесь його подвижницький дух і стражденна доля є яскравим взірцем як для нас, його сучасників, так і для майбутніх генерацій... На сумлінні радянської влади ще одна і, певно, не остання жертва. А в пантеоні загиблих борців за вільну Україну засяяло ім'я нового національного героя, подвижника світової свободи!»

№ 12

Уривок із листа Василя Стуса до першого секретаря ЦК КПУ Петра Шелеста. 1972 рік

«Я не націоналіст. Навпаки, я вважав за потрібне робити так, аби серед певної частини українців розвіяти дурман самозакоханости, антисемітизму, загумінкової обмежености. Так само за потрібне я вважав робити так, щоб серед певної частини росіян, євреїв і т. д. розвіяти дурман неповаги до української мови, культури, історії, неповаги до праці селянина, що гречно причащає усіх нас хлібом і сіллю від своїх мозолів...»

№ 13

Уривок з вірша Василя Стуса «Як добре те, що смерті не боюсь я...»

Як добре те, що смерті не боюсь я
і не питаю, чи тяжкий мій хрест.
Що вам, богове, низько не клонюся
в передчутті недовідомих верств.
Що жив-любив і не набрався скверни,
ненависті, прокльону, каяття.
Народе мій, до тебе я ще верну,
і в смерті обернуся до життя...

*Завдання 4. Доберіть історичні факти на підтвердження тези «Українські дисиденти — виклик системі».

**Завдання 5. Підсумуйте результати практичної роботи, обговоривши в спільному колі причини й результати дисидентського руху.

Узагальнення за розділом: **УКРАЇНА В ПЕРІОД СИСТЕМНОЇ КРИЗИ РАДЯНСЬКОГО ЛАДУ**

1. Прочитайте уривок з історичного джерела. Про який рух йдеться в джерелі? Назвіть представників даного руху.

«...ми одна із віх у боротьбі за незалежність України. Ми як українці можемо гордитися тим, що наш інстинкт національного самозбереження постійно штовхав народ на боротьбу за незалежність проти окупації, за відновлення своєї державності».

2. Розташуйте перелік подій у хронологічній послідовності. Складіть хронологічну таблицю.

Прийняття Конституції УРСР; створення Української Гельсінської групи; початок проведення економічних реформ під керівництвом Олексія Косигіна; виникнення в УРСР соціально-економічного явища депонуляція; вихід друком книги Петра Шелеста «Україно наша Радянська».

3. Попрацюйте з логічними ланцюжками. З'ясуйте, яке з понять зайве і чому.

А) «застій»; номенклатура; розвинутий соціалізм; раднаргоспи.

Б) дисиденти; «самвидав»; спеціальні поселення; правозахисний рух.

В) дефіцит; командно-адміністративна система; українізація; депонуляція.

Г) Олесь Гончар; Сергій Параджанов; Іван Миколайчук; Юрій Ілленко.

4. Хто і в який спосіб сприяв процесу русифікації в УРСР? Як дане явище вплинуло на розвиток українського суспільства? Дайте обґрунтовану відповідь.

5. Проаналізуйте економічне становище УРСР у період «застою» за планом:

а) Розвиток промисловості; б) розвиток торгівлі; в) розвиток сільського господарства.

6. Поміркуйте, чи згодні ви з даною тезою, обґрунтуйте свій вибір. «Завдяки послідовному проведенню ленінської національної політики і побудові соціалізму в СРСР вперше в історії успішно розв'язане національне питання».

7. Визначте позитивні і негативні риси суспільного життя періоду «застою».

8. Попрацюйте з характеристиками історичних особистостей, поданими у § 23 (Петро Григоренко, Мустафа Джемільєв, Іван Дзюба, Микола Руденко, Василь Стус). Стисло, одним реченням, вкажіть, який внесок зробили у вітчизняну історію ці постаті.

Розділ IV.

ВІДНОВЛЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

Орієнтовні теми для навчальних проєктів:

- Сто років боротьби за незалежність: 1917–2017.
- Український андеграунд: кіно, музика і театр кінця ХХ століття.

§ 24

Початок перебудовчого процесу в СРСР і Україна

- ✓ Якою була зовнішня політика УРСР у період «застою»?
- ✓ Хто в УРСР контролював пресу та видавництва?
- ✓ Між ким та коли було укладено Варшавський договір?

1. Передумови перебудови.

На початку 1980-х років **радянське суспільство** дедалі глибше втягувалося у **тотальну соціально-економічну, політичну та ідеологічну кризу**. Внаслідок недалекоглядної зовнішньої політики брежневського керівництва почав створюватися єдиний антирадянський фронт США, країн Західної Європи, Японії та Китаю проти СРСР. Продовжували гинути українські призовники в Афганістані, куди Радянський Союз увів у 1979 році війська задля підтримки лояльних до нього політичних сил. Деградація верхів і розвал економіки стали настільки очевидними, що навіть серед частини владців заговорили про необхідність змін. У суспільстві наростали невдоволення, зневіра і байдужість. У 1982 році помер Леонід Брежнев. Його наступником, за усталеною традицією, міг стати лише член політбюро ЦК

КПРС, до якого у той час належали 12 осіб, середній вік котрих становив 70 років. Консервативні погляди, поганий стан здоров'я керівників держави суттєво впливали на її внутрішню і зовнішню політику.

На посаду генерального секретаря ЦК КПРС був обраний колишній очільник КДБ **Юрій Андропов**, який вважав, що досягти покращення ситуації в країні можна за рахунок **боротьби з корупцією та зміцнення трудової дисципліни**. Проте боротьба з корупцією, розгорнута в деяких областях Росії і Середній Азії, Україну майже не зачепила. А «наведення порядку» в низах, зміцнення трудової дисципліни перетворилося на галасливу кампанію, здійснювану суто радянськими методами із порушенням конституційних норм і прав людини. Працівники міліції, чиновники різних рівнів, шукаючи прогульників, організовували справжні облави у робочий час на ринках, у крамницях, кінотеатрах, парках, перукарнях тощо. Проте така політика тривала недовго. В 1984 році генсек помер. Його наступник **Костянтин Черненко** пробув очільником партії і держави трохи більше року. Після його смерті в 1985 році у країні загострилася політична криза. Новим

«Перебудова. Демократія.
Реформа. Гласність».
Плакат часів перебудови

генеральним секретарем було обрано 54-річного **Михайла Горбачова**, який до цього очолював Ставропольський крайовий комітет партії.

Зважаючи на ситуацію в країні, Михайло Горбачов на **квітневому 1985 року пленумі ЦК КПРС** проголосив курс на **перебудову**, який початково був зорієнтований на удосконалення господарського механізму. Згодом під перебудовою стали розуміти реформування усіх сторін життя країни під керівництвом КПРС. Отже, **перебудова** — це загальна назва сукупності політичних і економічних реформ, що їх проводили в СРСР у **1985–1991 роках**. Вона повинна була охопити п'ять провідних сфер суспільства. У **внутрішній політиці** означала демократизацію суспільного життя; в **економіці** — прискорення соціально-економічного

розвитку і впровадження елементів ринкових відносин; у **соціальній сфері** — поліпшення матеріального і культурного добробуту; в **ідеології** — гласність, ліквідацію цензури, вільне висловлення думок громадянами, надання їм можливості впливу на прийняття державних рішень і контролю за їхнім виконанням; у **зовнішній політиці** — поліпшення відносин зі США та країнами Західної Європи, визнання пріоритету загальнолюдських цінностей та глобальних світових проблем. Реформаторська частина партійно-радянської еліти сподівалася шляхом здійснення цих перетворень подолати кризу, посилити темпи економічного розвитку і зберегти за СРСР статус наддержави. Не всі у середовищі Михайла Горбачова підтримали реформи. Супротив перебудові почали чинити консервативні сили на чолі зі секретарем ЦК КПРС Єгором Лігачовим. Українське партійне керівництво тривалий час залишалося осторонь реформ. Перш ніж горбачовські реформи дійшли до України, республіку потрясла катастрофа глобального значення. **26 квітня 1986 року** вибухнув реактор **Чорнобильської атомної електростанції**, розташованої за 130 км від міста Києва. Потужна радіоактивна хвиля накрила околиці Чорнобиля, а згодом поширилася на землі Білорусі, Польщі та Скандинавії. Над світом нависло те, чого він

Зруйнований четвертий енергоблок
ЧАЕС. Світлина

найбільше жахався, — ядерна катастрофа. У властивий для себе спосіб влада на початку намагалася приховати подію. Коли ж виявилось, що зробити це неможливо, СРСР визнав факт катастрофи і звернувся до західних спеціалістів за допомогою. Завдяки сміливцям та інженерам палаючий реактор погасили, закривши його в гігантському бетонному саркофазі. Катастрофа спричинила жахливі наслідки: багато людей загинули, були госпіталізовані, десятки тисяч покинули домівки, нерідко назавжди. До зони обов'язкового відселення належали 92 населених пункти. Екологічні наслідки Чорнобиля і сьогодні не підлягають точній оцінці. Руйнівна дія радіонуклідів на генофонд народу триватиме ще багато років.

1. Що спричинило тотальну соціально-економічну, політичну та ідеологічну кризу на початку 1980-х років?
2. Хто очолював СРСР після смерті Леоніда Брежнєва? Якими були методи їхнього керівництва?
3. Який курс розвитку держави проголосив Михайло Горбачов? Що він передбачав?

Зі спогадів Григорія Хмеля, водія однієї з пожежних машин, про аварію на ЧАЕС

«Ми прибули туди близько 01:45... Ми бачили розкиданий графіт. Михайло спитав: «Що таке графіт»? Я вдарив ногою шматок графіту. Але один з пожежників на іншій вантажівці підняв його. «Воно гаряче», — говорив він. Шматки графіту були різних розмірів, деякі великі, деякі достатньо малі, щоб їх можна було підняти...

Ми не знали багато про радіацію. Навіть ті, хто працював тут, не мали жодних ідей. Не було води у вантажівках. Михайло заповнив цистерну, і ми націлили струмінь води на вершину. Потім ті хлопчики, які померли, пішли аж до даху — Коля Вашук, Володя Правик та інші... Вони піднялися вгору сходами... і я вже ніколи не побачив їх знову».

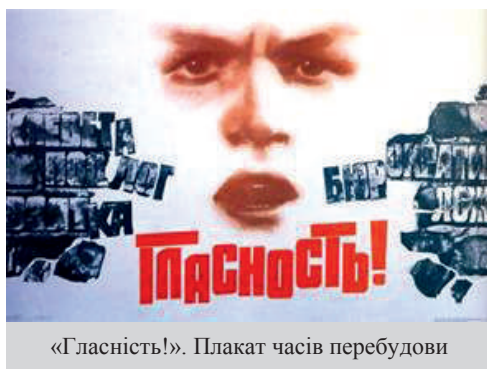
1. Чи усвідомлювали пожежники небезпеку, яка їм загрожувала?

2. Гласність і початок національного відродження.

Головним гаслом політики перебудови стала **гласність, тобто можливість повідомляти через засоби масової інформації про недоліки у житті суспільства і держави**. Це був проміжний етап до свободи слова. Гласність забезпечувала більшу відкритість радянського суспільства, давала право на власну думку. Її визначальними рисами стали **об'єктивність, правдивість, доказовість**. Позаяк до цього часу вся інформація була під жорстким контролем і заборонена, така політика означала радикальні зміни. Ситуація в Україні з початком утвердження політики гласності та лібералізації суспільно-політичного життя мало змінилася, головню через вичікувальну позицію керівництва республіки і надмірну русифікацію у

попередні роки. Згідно із переписом населення 1989 року, з 51,5 млн мешканців УРСР українці становили 37,4 млн осіб. Серед них рідною мовою українську вважали лише 87,7 %. Але реальний відсоток тих, хто вільно володів українською мовою, був набагато нижчим. У 1988–1989 навчальному році не залишилося жодної української школи в містах Донецьку, Чернігові, Харкові, Одесі, Луганську, Миколаєві. Книжки, видані українською мовою у 1988 році, становили лише 18 % за назвами, а за тиражем — тільки 3 %.

«Гласність!». Плакат часів перебудови

Початково об'єктом гласності стали так звані «білі плями» в історії. Важливу роль у захисті української культури, поширенні правдивої інформації відіграли Спілка письменників України та її центральний орган — газета «Літературна Україна». Широкий розголос мали виступи Олесь Гончара, Ростислава Братуня, Івана Дзюби, Івана Драча, Володимира Дрозда. Поверталися в українську літературу твори Володимира Винниченка, представників «розстріляного відродження» — Миколи Хвильового, Миколи Зерова, Миколи Куліша, репресованих у брежнєвський період Василя Стуса, Євгена Сверстюка, Ігоря та Ірини Калинців, заборонені твори Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», Михайла Брайчевського «Приєднання чи возз'єднання?». Були видані заборонені раніше праці істориків Михайла Грушевського, Миколи Костомарова, Івана Крип'якевича, Дмитра Яворницького, Івана Лисяка-Рудницького. Друкували історичні джерела з різних періодів української історії: «Хроніку із літописців стародавніх» Феодосія Сафоновича, «Історію русів», козацькі літописи Григорія Граб'янки і Самійла Величка. За допомогою вільних засобів масової інформації, публічних обговорень, дискусій почали відкривати правду про такі сторінки української історії ХХ століття, як Українська революція 1917–1921 років, штучний масовий голод 1921–1923 років, геноцид українського народу — Голодомор 1932–1933 років, насильницька колективізація, сталінські репресії, діяльність Організації українських націоналістів, Української повстанської армії, інші трагічні й героїчні сторінки історії українського народу. В містах і на різних майданчиках розгорнулися дискусії про українську символіку. Періодика поширювала інформацію про негаразди в економіці та соціальній сфері, привілеї номенклатури, війну в Афганістані. З 1988 року в Україні розпочали реабілітацію необгрунтовано засуджених у 1930-х–на початку 1950-х років. Для координації цієї діяльності створили республіканську комісію. Вона реабілітувала близько 90 тисяч осіб, яких несправедливо репресував радянський режим. Однак робота в цьому напрямку відзначалася непослідовністю.

Владні структури не реагували на вимоги громадськості виправдати людей, котрих переслідували й засудили в 1960-х–1980-х роках.

Утім, **гласність залишалася дозованою і не переростала у свободу слова**. Однак вона поступово змінювала суспільство, давала змогу мати власні судження, робити висновки, позбавляла людину від старих догм і стереотипів. Водночас сприяла політизації суспільства і започаткувала процес новітнього національного відродження в Україні.

1. Що стало головним гаслом політики перебудови?
2. Як відбувався процес розкриття «білих плям» в історії?
3. До яких змін у суспільній свідомості привела політика гласності?

3. «Нове політичне мислення» та міжнародна ситуація.

Однією з найважливіших причин перебудови, що її розпочав Михайло Горбачов, була **необхідність зменшити тягар гонки озброєнь**. «Нове політичне мислення», проголошене реформаторами, **передбачало пріоритет загальнолюдських цінностей над класовими**. За ініціативою генсека до Москви, а згодом і до політичного життя повернувся відомий дисидент, «батько радянської водневої бомби» академік **Андрій Сахаров**; припинили глушіння зарубіжних радіостанцій. Західні країни оцінили зміни у політичному курсі СРСР. Результатом кількох зустрічей між Михайлом Горбачовим і президентом США Рональдом Рейганом упродовж 1985–1987 років стало укладення договору про ліквідацію ракет малої і середньої дальності. Це послабило конфронтацію у відносинах двох наддержав. Одночасно в конфліктних місцях: Нікарагуа, Афганістані, Камбоджі та інших, проголосили курс на примирення і пошуки розв’язання спірних проблем за столом переговорів.

У 1989 році радянські війська покинули Афганістан, почалося їхнє виведення зі Східної Європи, що привело до краху комуністичних режимів, падіння берлінського муру, об’єднання Німеччини. Це означало прорив у відносинах СРСР із Заходом, завершення «холодної війни». Нормалізувалися радянсько-китайські відносини. В односторонньому порядку СРСР зменшив чисельність збройних сил на півмільйона військовослужбовців. У 1991 році була ліквідована Організація Варшавського договору. Керівники західних країн вітали зміни радянської зовнішньої політики, але розпад СРСР не входив у їхні плани. Про це відверто заявляв президент США Джордж Буш, котрий, зокрема, на початку серпня 1991 року висловився у Києві на підтримку нового союзного договору, який мав владнати внутрішньополітичну ситуацію в СРСР шляхом певних поступок союзним республікам. Такої позиції дотримувалась і прем’єр-міністр Великої Британії Маргарет Тетчер.

Активізувала діяльність у цей період українська діаспора. Найбільшою вона була у Канаді, США, значно меншою у країнах Західної Європи й Австралії. Численні організації українських емігрантів зробили внесок на підтримку дисидентського руху. Їхні представники організували низку кампаній зі звільнення українських політв'язнів, які на той час іще перебували в радянських концтаборах. Поширювали публікації про трагічну долю українських правозахисників — Юрія Литвина, Олекси Тихого та Василя Стуса, а також про політв'язнів Левка Лук'яненка, Михайла Гориня, Івана Кандибу, Миколу Горбала, Валентина Мороза, які «живуть у неможливо жорстоких умовах», багатолітнього в'язня сумління Юрія Шухевича, релігійних в'язнів. За їхньої підтримки частина дисидентів зуміла виїхати на Захід. Традиційним стало відзначення національних свят, історичних дат із життя українського народу, таких як «День української державності і соборності», 50-ті роковини Голодомору 1932–1933 років в УРСР тощо. Цілеспрямованості набули акції протесту проти політики русифікації України. Отже, перебудова започаткувала новий етап у розвитку українського суспільства.

1. Які процеси відбувалися в суспільстві з впровадженням «нового політичного мислення»?
2. Що змінилось у міжнародних відносинах з виводом радянських військ із Афганістану?
3. Як українська діаспора підтримала дисидентський рух?

Уривок із інтерв'ю Ореста Дейчаківського, експерта Американської комісії з безпеки і співробітництва в Європі при Конгресі США

«Я був наближений до теми українських в'язнів, я також знав деяких із них. У період 1980–1990 років я був заангажованим студентом у різних заходах в обороні людських прав в Україні. Але я долучався не до якоїсь однієї організації, я був залучений до різних заходів... Формально нас називають Комісія з безпеки і співробітництва в Європі. Але всі нас називають Гельсінська комісія... У 1980-х роках ми виступали в обороні українських політв'язнів, членів української та інших Гельсінських груп, української греко-католицької та православних церков і в американському Конгресі, й на міжнародних форумах, де були представники Радянського Союзу».

1. Що робили представники української діаспори для допомоги дисидентам?

Уривок із інтерв'ю Уляни Мазуркевич, представниці української діаспори

«Ми витрачали свої кошти на виготовлення білбордів для протестів, робили оголошення про різні акції у пресі, на радіо. Крім того, ми за власний рахунок їздили до Вашингтона для того, щоб там зустрітися з конгресменами й обговорити внесення питання про звільнення дисидентів до засідань Конгресу. Кожен із нас платив сам за себе, ми не просто

зустрічалися, а брали конгресменів на вечерю і платили за них... На одну з акцій наприкінці 1980-х ми привезли дітей з цієї школи, запросили людей з державного департаменту і зібралися на акцію. Також запросили медіа, щоб це показали по телебаченню. Ми запросили людей до Valch institute (Історичне товариство штату Пенсільванія), була Ніна Строката-Караванська, яка мала промову, ми роздали всім металеві миски, дали меню та їжу, яку їли в'язні. Звісно, що це було символічно, але народ побачив, в яких умовах перебувають українські дисиденти. Для Радянського Союзу це було чергове нагадування, що ми цікавимося цією темою, що ми не покидаємо її й активно підтримуємо ув'язнених.

Найголовніше у всій цій роботі на підтримку українських дисидентів — ми показували Радянському Союзу, що Америка засуджує ув'язнення людей за їхні думки та бажання незалежності, що ми пам'ятаємо про своїх земляків і боремося за їхню свободу».

Акція протесту в місті Філадельфія (США), яку організував Комітет оборони В. Мороза, наприкінці 1990-х років. Напис на плакаті: «Україна — нація 55 мільйонів політичних в'язнів»

1. Доведіть або спростуйте думку: «Українська діаспора була рупором українських дисидентів за межами України».

Коли в Україні вибухнув реактор на Чорнобильській атомній електростанції (26.04.1986 р.),

у Західній Африці, в Камеруні через несподіваний викид вулканом вуглекислого газу поблизу озера Ніос загинуло 1746 жителів навколишніх сіл (21.08.1986 р.).

Підсумуйте свої знання

- Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
  - **квітень 1985 р.** — Михайло Горбачов проголосив курс на перебудову;
  - **26 квітня 1986 р.** — вибухнув реактор на Чорнобильській атомній електростанції.
- Поясніть значення понять: *перебудова*, *гласність*, *«нове політичне мислення»*, *«білі плями» в історії*.
- Напишіть до шкільної стіннівки історичну довідку на тему: «Передумови й протиріччя політики перебудови».
- Підготуйте презентацію на тему: «Внесок української діаспори у відродження України».

§ 25

Економічна і соціальна політика у період перебудови

- ✓ Хто проголосив курс на перебудову?
- ✓ Яка економічна система існувала в УРСР?
- ✓ Що передбачали реформи, проведені в період «застою»?

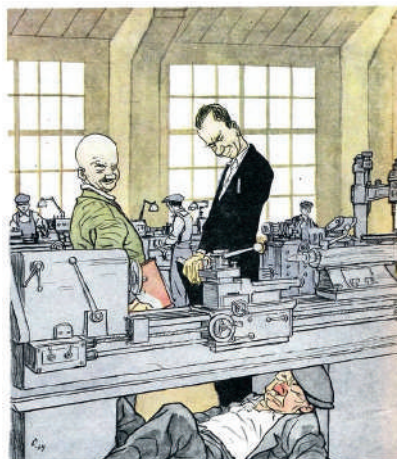
1. Спроби реформування економіки.

Визначальною рисою перебудови у сфері економіки було **прискорення**. Для реалізації цього завдання в 1985 році в Москві скликали Всесоюзну нараду з питань науково-технічного прогресу. Її організатори були переконані, що запровадження у виробництво сучасних технічних і технологічних досягнень, децентралізація управління промисловістю, підвищення матеріальної зацікавленості працівників дадуть змогу подолати кризові явища і забезпечать економічне зростання. Проте чітка програма реалізації запропонованих новацій не була сформована. До того ж у партійно-радянському керівництві тривала боротьба між консерваторами і реформаторами, котрі по-різному трактували прискорення. Щоб підтримувати інтерес суспільства до перебудови, в державі періодично організовували масові кампанії. У **1985 році** почалася кампанія із подолання **пияцтва й алкоголізму**. Пияцтво й алкоголізм справді були серйозними соціально-психологічними проблемами, які призводили до фізичної та моральної деградації осіб, залежних від спиртного, негативно позначалися на виробничому процесі. Проте боротьбу з цими проблемами вели непродумано, і вона не дала відчутних результатів. Більше того, у Закарпатті й Криму були вирубані виноградники, зокрема унікальних сортів, що негативно позначилося на становищі української виноробної галузі. Від зменшення продажу горілчаних виробів значні кошти втратив державний бюджет. Зазвичай в історії неодноразово показовими були випадки, коли заборони приносили більше шкоди, ніж користі. У цьому ж випадку поширилося самогонваріння; цукор і дешеві цукерки стали дефіцитом. Хоча міліція і вилучала самогонні пристрої, вживання алкоголю не зменшилося. Зросли наркоманія і токсикоманія.

Поштова марка СРСР
«Тверезість — норма життя».
5 копійок. 1985 рік

Стало очевидним, що курс на прискорення не виправдав задекларованих завдань. Посилилися кризові явища. Зросла **тіньова економіка**. Відповіддю влади стала боротьба з нетрудовими доходами, розпочата у 1986 році. **Нетрудовим доходом могли вважати будь-яку приватну ініціативу**. Переслідували людей, котрі надавали різноманітні послуги з ремонту квартир, пошиття взуття, одягу тощо. Держава вважала цю сферу своєю прерогативою, однак високоякісно забезпечити її не могла. Зважаючи на зростання обсягів підприємницької діяльності, у **1986 році** був прийнятий закон «**Про індивідуальну трудову діяльність**». Як результат, почався бурхливий розвиток кооперативів у сфері послуг, громадського харчування, торгівлі. Однак найголовнішої сфери — виробничої — індивідуальна трудова діяльність і кооперативи торкнулися мало.

— Смотрите, Петров лежит! А ж чуть было ему прогул не записал...

Рисунки И. СЕМЕНОВА

— Дивіться, Петров лежить! А я замалим йому прогул не записав.

Малюнок І. Семенова

Не вдалося домогтися належного впровадження у виробництво найновіших досягнень вітчизняних і зарубіжних учених, підвищити якість, технічний рівень промислової продукції. У цих умовах, починаючи з **1987 року**, було запроваджено **державне приймання готової продукції**. Держприймання виявило серйозні вади в якості виробів, що їх випускала промисловість, однак радикально впливати на її поліпшення не змогло, бо стосувалося лише останнього етапу виробничого процесу. Внаслідок дискримінаційної інвестиційної політики центру зношеність основних фондів підприємств досягла у другій половині 1980-х років близько 60 %. Становище ускладнювалося ще й тим, що близько 80 % загального обсягу промислового виробництва не мало на території республіки завершеного технологічного циклу. Як і раніше, в Україні виробляли головно напівфабрикати, а готову продукцію — за її межами. Це був наслідок цілеспрямованої політики центру на формування «єдиного народногосподарського комплексу», за яким приховували прагнення унеможливити вихід республіки зі складу СРСР. Отже, на початковому етапі перебудови ніяких дієвих заходів щодо реформування економіки і забезпечення її істотного прискорення вжито не було. Криза охоплювала господарське життя, і необхідність поглиблених економічних перетворень ставала ще очевиднішою.

1. До яких наслідків призвела кампанія боротьби з пияцтвом і алкоголізмом в УРСР?
2. Які кризові явища охопили економіку СРСР? Що передбачав закон, прийнятий у 1986 році?
3. Чому реформи в економіці були малоефективними?

Уривок зі спогадів Якова Погребняка, экс-секретаря ЦК Компартії УРСР

«Біда в тому, що за час боротьби за тверезість Україна втратила приблизно п'яту частину свого бюджету, в республіці викорчували виноградники на 60 тисячах гектарів, знаменитий винзавод «Масандра» від розгрому врятувало лише втручання Володимира Щербицького і першого секретаря Кримського обкому партії Макарєнка. Активними провідниками антиалкогольної кампанії були секретарі ЦК КПРС Єгор Лігачов та Михайло Соломенцев, які й наполягали на знищенні виноградників. Під час відпустки в Криму Єгора Кузьмича повезли в «Масандру». Там за всі 150 років існування знаменитого заводу зберігаються зразки випущених вин — винотека. Подібні сховища мають усі відомі винзаводи світу. Але Лігачов сказав: «Цю винотеку треба знищити, а «Масандру» закрити!» Володимир Щербицький не витримав і зателефонував прямо Горбачову, мовляв, це вже перегин, а не боротьба з пияцтвом. Михайло Сергійович сказав: «Ну добре, збережіть».

1. Про які наслідки антиалкогольної кампанії йдеться в документі?

2. Крах командної економіки.

Після початку перебудови **структура економіки УРСР суттєво не змінилась**. Як і раніше, значну частку в ній займав військово-промисловий комплекс. В Україні діяла третина оборонних підприємств СРСР, на яких були зайняті 30 % інженерно-технічних працівників республіки. Провідна роль належала важкій промисловості: чорній металургії, машинобудуванню, металообробці. Керівництво УРСР не надавало належного значення розвитку електроніки, що мала провідне значення для науково-технічного прогресу та впровадження високих технологій. У цій галузі Україна відставала від розвинутих країн світу. Невдалі реформи поглибили економічну кризу. Недостатність коштів почали відчувати навіть підприємства військово-промислового комплексу. До того ж частина з них працювала не на повну потужність у зв'язку зі зменшенням державного замовлення.

У **1989 році** розпочали новий етап реформування економіки, в основу якого було покладено **принцип роздержавлення економіки і поступового переходу до ринку під контролем держави**. Група економістів під керівництвом Станіслава Шаталіна запропонувала програму переходу до ринкових реформ упродовж 500 днів, однак Михайло Горбачов не відважився на «шокову терапію» в економіці. Як наслідок — поглиблення кризи, зростання інфляції, збільшення дефіциту державного бюджету. Карбованець знецінився і перестав виконувати свої функції. Якщо у 1990 році інфляція в УРСР становила 10 % на рік, то у середині 1991 року — 25 % на тиждень. У **1989–1990 роках** надзвичайного поширення набули натуральні, або як їх

почали називати, бартерні обміни, оскільки підприємства бажали отримати за свою продукцію реальні цінності, а не радянські карбованці, які інакше, ніж дерев'яними, вже не називали. Додатковим чинником напруженості у суспільстві було загострення продовольчого питання, що змушувало керівництво шукати вихід із кризи. Тому в **1989 році** було прийнято закон про розвиток на селі альтернативних форм господарювання — фермерських господарств, поширення різних форм оренди, кооперативних колективів. Проте це дало незначні результати, позаяк колгоспно-радгоспне керівництво опиралося таким змінам.

Нормою стало порушення контрактів, що уклали самі ж підприємства, невиконання планів. Місцеві власті намагалися насамперед задовольнити потреби регіону, де розташовувалися підприємства, а потім виконувати свої зобов'язання за планами і контрактами. Внаслідок цього одне за одним почали зупинятися підприємства союзного підпорядкування. В економічному фундаменті СРСР виникли серйозні тріщини. Центр намагався загальмувати цей процес, видавши постанови, в яких підприємства зобов'язували виконувати укладені контракти. До тих, хто ослушався, застосовували штрафи, у їх діяльність втручалися органи прокуратури. Однак назагал цей указ не виконували. Усе це в комплексі призвело до логічних наслідків. У 1990 році вперше за повоєнні роки національний дохід УРСР зменшився на 1,5 %. **Економічні можливості командної економіки були повністю вичерпані.**

1. Чому з початком перебудови не змінилася структура економіки УРСР?
2. Чим було зумовлене виникнення бартеру в СРСР наприкінці 1980-х років?
3. До яких наслідків призвели реформи командної системи управління періоду перебудови?

Витяг із доповіді Держкомстату СРСР від 7 березня 1991 року

«Торгівля практично втратила свої функції й майже витіснена різними формами розподілу товарів народного споживання: за списками рай- і міськвиконкомів, сільрад, різних комісій і комітетів, підприємств та організацій або реалізації за купонами, запрошеннями. Майже скрізь уведені купони на макаронні вироби й крупу... Кондитерські вироби продаються за купонами... Черги займаються задовго до відкриття магазинів, складаються списки, влаштовуються перегуки. Простежується тенденція скорочення норм відпуску товарів за купонами основних продуктів харчування. Значна частина побутової техніки, меблів, одягу й взуття, постільної білизни розподіляється по підприємствах залежно від кількості працівників. Запис на телевізори, холодильники, пральні машини, меблеві гарнітури — до 2000 року. Населення прагне по можливості придбати будь-які наявні в продажу товари для подальшого їхнього обміну або перепродажу».

1. Які результати економічної політики періоду перебудови описані в документі?

3. Спад життєвого рівня населення.

Командна економіка не могла забезпечити високого життєвого рівня населення. Якщо у країнах Заходу на потреби населення спрямовували дві третини національного прибутку, то в СРСР — лише третину. Таке співвідношення стійко трималося упродовж десятиріч.

Черга в радянській овочевій крамниці.
Світлина. Кінець 1980-х років

Унаслідок перших господарських перетворень підприємства і колгоспи отримали певну свободу щодо формування фонду заробітної плати, яка швидко зростала. Однак зворотним результатом цього процесу стало знецінення грошей, не забезпечених товарами. Навіть те, чого завжди було в досталь, стало дефіцитом. У містах виникли черги за крупами, макаронними виробами, цукром, м'якими засобами тощо. **Наприкінці 1988 року розрив між грошовою і товарною масою збільшився до 10 млрд карбованців і мав тенденцію до зростання.** Це розбалансувало споживчий ринок.

Поряд із цим, за межі республіки вивозили значну кількість речей. Процвітав «чорний ринок» товарів, послуг, грошового обміну. Знецінення карбованця призвело до зменшення зарплат, пенсій, стипендій. Водночас центр прийняв рішення про підвищення державним, партійним, комсомольським працівникам на 50–100 % заробітної плати, що за умов гласності стало відомо широкому загалові та, природно, обурило суспільство і спричинило подальший спад авторитету влади.

Невдале реформування економіки призвело до наростання **соціальної напруженості**. Новим явищем суспільного життя стали **страйки шахтарів улітку 1989 року**. Поштовхом до їхнього початку слугувало погіршення

Страйк шахтарів на Донбасі.
Світлина.
15 липня 1989 року

забезпечення шахтарських регіонів продовольчими й промисловими товарами в умовах тотального товарного дефіциту, що наростав у країні. Незадоволення шахтарів накопичувалося також через недостатню технічну оснащеність шахт, загибель товаришів, низьку оплату праці. **15 липня 1989 року** застрайкували робітники шахти «Ясинуватська-Глибока». Надалі страйк підтримали 193 шахти. У деяких місцях, поряд із соціально-економічними вимогами, висловлювали і політичні. З часом страйкова боротьба посилилася, охопивши й інші галузі економіки. Вперше за роки радянської влади робітники, котрих влада вважала провідною силою суспільства, відверто продемонстрували, що їхні інтереси розходяться з інтересами Комуністичної партії. Отже, економічна політика періоду перебудови спричинила руйнування командної системи господарювання, загострила соціальні проблеми.

1. Чому командна економіка не могла забезпечити високого життєвого рівня населення?
2. Які фактори призвели до розбалансування споживчого ринку в СРСР наприкінці 1980-х років?
3. Назвіть причини шахтарських страйків в УРСР? Коли вони відбулися?

Уривок із Постанови Ради Міністрів СРСР від 3. 08. 1989 р. № 608 «Про заходи по забезпеченню виконання рішень, прийнятих урядовими комісіями за участю ВЦРПС і страйковими комітетами трудящих вугільних регіонів»

«Ввести нові оптові ціни на вугілля; забезпечити шахти устаткуванням і запасними частинами; визначити єдиний вихідний день; посилити боротьбу із зловживаннями; забезпечити товарами та продуктами харчування; розслідувати правопорушення у вугільній промисловості; обговорити в короткі строки у Верховній Раді СРСР законопроекти про пенсії та відгули».

1. Якого характеру були вимоги шахтарів: економічного чи політичного?

Коли в Україні почався страйк шахтарів шахти «Ясинуватська-Глибока». (15.07.1989 р.)
у Грузії, в місті Тбілісі радянська армія придушила мирну багатоденну демонстрацію під антикремлівськими гаслами (09.04.1989 р.).

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
  - **1985 р.** — початок кампанії з подолання пияцтва й алкоголізму;
  - **1986 р.** — прийнято закон «Про індивідуальну трудову діяльність»;
  - **1987 р.** — запроваджено державне приймання готової продукції;
  - **15 липня 1989 р.** — початок страйку робітників шахти «Ясинуватська-Глибока»;
  - **1989 р.** — прийнято закон «Про розвиток на селі альтернативних форм господарювання».
2. Поясніть значення понять: *прискорення, бартер, державне приймання готової продукції, тіньова економіка, нетрудовий дохід, роздержавлення.*
3. Підготуйте повідомлення на тему: «Економічні реформи: здобутки й прорахунки».
4. Запишіть спогади сучасників на тему: «Життєвий рівень населення у період перебудови».

§ 26 Розгортання національного руху в Україні

- ✓ Яка політична партія в УРСР формувала світогляд народу?
- ✓ Поясніть значення терміна *гласність*.
- ✓ Коли виникла Українська Гельсінська група?

1. Поява неформальних організацій.

Усупереч переконанням влади, що в СРСР не існує національного питання, з початком перебудовчих процесів в Україні, як і в інших союзних республіках, активізувався **національний рух**. В УРСР його посилював **Чорнобиль, що став своєрідним символом приниження України, неспроможності її керівництва захистити своє населення**. Проживаючи в зоні катастрофи, мешканці навіть не отримали більш-менш правдивої інформації про екологічну ситуацію. Водночас «чорнобильська трагедія» **посилила активність українців, які за умов деградації союзних структур розпочали рух за досягнення незалежності**. Під тиском суспільства було лібералізоване законодавство: з Кримінального кодексу УРСР вилучено статті, за якими людей судили за їхні ідейні переконання. Влада почала звільнення політичних в'язнів, котрих на середину 1980-х років налічували в СРСР майже 2 тисячі. Серед них українці становили понад 20 %. Із тюрем, таборів і заслання в Україну повернулися майже 300 осіб, зокрема В'ячеслав Чорновіл, Михайло Горинь, Левко Лук'яненко, інші дисиденти. З еміграції прибув один із засновників УГГ Микола Руденко.

Гласність, свобода слова сприяли самоорганізації суспільства, яке перетворилося на важливий суб'єкт політичного процесу. В УРСР почали створюватися **неформальні організації — групи людей, котрі виникли задля досягнення певної мети**. Більшість серед таких об'єднань мали національно-визвольне забарвлення. Вони відображали інтереси різних прошарків суспільства. Серед перших це — **політичні клуби, просвітницькі організації**. У 1987 році з ініціативи колишніх дисидентів у Києві був заснований **Український культурологічний клуб (УКК)**. На його засіданнях критикували чинну радянську систему, національну політику КПРС і радянської держави, висловлювали міркування щодо необхідності заміни комуністичного світогляду християнським віровченням, обговорювали актуальні проблеми історичного минулого України. Тоді ж, 1987 року, в Львові розгорнуло діяльність культурологічне **«Товариство Лева»**, яке об'єднало переважно молодь. Згодом був утворений **Міжнаціональний комітет захисту політв'язнів** на чолі з Михайлом Горинем. У Києві виник клуб **«Спадщина»**, більшість членів якого становили співробітники АН УРСР, а невдовзі в Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка — студентське об'єднання **«Громада»**. На його основі виникла **Українська студентська спілка (УСС)**. Розпочали діяльність молодіжні організації **Спілка незалежної української молоді (СНУМ), Студентське братство**. Подією в суспільному житті України

стало створення у 1989 році історико-просвітницького правозахисного товариства «Меморіал», яке очолив Лесь Танюк. Серед першочергових завдань «Меморіалу» було: відновлення історичної правди й увічнення пам'яті жертв політичних репресій в УРСР, надання допомоги живим, подолання комуністичних стереотипів та утвердження прав особи. На хвилі національного піднесення численні організації і гуртки у лютому 1989 року об'єдналися в **Товариство української мови імені Тараса Шевченка** як всеукраїнську громадську спілку. Товариство сформувала національна інтелігенція, передусім письменники, науковці й освітяни. Очолив його поет Дмитро Павличко. Громадськість активізувалася не лише в Києві та Львові. Неформальні громадські об'єднання виникали на всій території УРСР. У Харкові діяла Спілка захисту вільної праці, в Полтаві — «Комітет мітингу», в Ялті — «Союз доброї волі», в Одесі — «Демократичний союз сприяння перебудові». На липень 1988 року КДБ УРСР здійснював нагляд за 21 неформальним об'єднанням громадян України, які, на думку цієї структури, становили реальну загрозу чинному режимові.

Під впливом цих об'єднань та клубів зазнавали корозії і руйнувались офіційні організації та структури, долалися комуністичні ідеологічні стереотипи. Особливо активно популяризувала альтернативні до владної ідеології погляди преса. Почали виходити «самвидавівські» газети та журнали. У 1987 році В'ячеслав Чорновіл відновив друк «Українського вісника». Створена в 1987 році Українська асоціація незалежної творчої інтелігенції (УАНТІ) через «самвидавівські» журнали «Кафедра» та «Євшан-зілля» популяризувала «невизнаних в Україні прозаїків і поетів».

Обкладинка журналу «Український вісник», яку оформив художник-політв'язень Опанас Заливаха

1. Які процеси активізували український національний рух?
2. Коли і де в УРСР виникли перші неформальні організації?
3. Які альтернативні до владної преси почали виходити газети й журнали в УРСР наприкінці 1980-х років?

Уривок із мемуарів Василя Овсієнка, українського дисидента

«Та в епоху горбачовської «гласності» найпершою організованою силою (як тоді писали, «неформальним об'єднанням громадян») у Києві був такий Український культурологічний клуб (УКК). Ініціаторами його створення були переважно молоді люди — недавні політв'язні Сергій Набока, Леонід Мілявський, Інна Чернявська, Лариса Лохвицька, Ольга

Гейко-Матусевич, а також Вадим Галиновський, Ірина Альтер, Олександр Карабчієвський, Володимир Федько. Під виглядом «заходу» районної комсомольської організації в клубі-кафе «Любава» 6 серпня 1987 року вони влаштували публічну дискусію «Українська культура: міфи та реальність», де порушили питання, які замовчувалися радянською пропагандою: про голод 1933 року, про утиски церкви, свободу слова. У дискусії вперше взяли участь щойно звільнені з концтаборів відомі політв'язні Євген Сверстюк та Олесь Шевченко. Тут-таки й виникла думка створити постійно діючий Український культурологічний клуб.

1. Визначте передумови створення Українського культурологічного клубу.

Зі спогадів Юрія Волощак, співзасновника культурологічного клубу «Товариство Лева»

«Почалося все з того, що моя приятелька, студентка поліграфічного інституту Леся Масловська прийшла до молодої поетки Марії Шунь, де був я з Грицем Козієм, і сказала, що треба щось робити, бо вандали руйнують наш Львів. Вона показала нам статтю «Занедбана могила» Федора Братишана у журналі «Жовтень» № 3 1987 року, де розповідалося про акти вандалізму і руйнування пам'ятників саме українським діячам культури, науки і мистецтва... Ми просто прийшли на цвинтар і заходилися їх відновлювати. Працювали кожної суботи...»

1. Яка подія стала приводом для створення «Товариства Лева»?

З Україною в серці

В'ячеслав Чорновіл (1937–1999)

Український політик, журналіст, дисидент, засновник Народного Руху України, Герой України. Народився 24 грудня 1937 року в селі Єрки Черкаської області. Закінчив філологічний та журналістський факультети Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка. У студентські роки активно займався публіцистичною діяльністю. Працював редактором на Львівській студії телебачення. У 1963 році переїхав до Києва, де працював на будівництві Київської ГЕС. Свої політичні виступи почав 8 серпня 1965 року на відкритті пам'ятника Тарасу Шевченкові в селі Шешори на Гуцульщині, де виголосив антикомуністичну промову. 4 вересня 1965 року виступив у кінотеатрі «Україна» на прем'єрному показі фільму Сергія Параджанова «Тіні забутих предків» із протестом проти арештів української інтелігенції. З репресіями влада не забарилася: його звільнили з роботи, викликали на допити, у нього проводили

обшуки. За відмову давати свідчення на закритому суді проти братів Горинів В'яслава Чорновола засудили до трьох місяців примусових робіт. Репресії лише посилювали в ньому силу опору. В 1970 році у Львові він почав випускати підпільний журнал «Український вісник». Під час загальноукраїнської «зачистки» 1972 року його заарештували знову — отримав шість років концтаборів і три роки заслання. 22 травня 1979 року став членом Української Гельсінської групи. Наприкінці червня 1988 року був ініціатором та ідейним натхненником створення Української Гельсінської спілки. З 1989 року — член Народного Руху України, а з 1992 року — його голова. У 1991 році брав участь у перших президентських виборах, проте зайняв друге місце. Від квітня 1992 року — на постійній роботі в парламенті України. Народний депутат України двох наступних скликань — 1994 і 1998 років. Керівник депутатської фракції Народного Руху України. Від 1995 року — член української делегації в Парламентській асамблеї Ради Європи. Загинув за нез'ясованих обставин в автокатастрофі 25 березня 1999 року.

Девіз його життя: «Україна починається з тебе».

1. Які почуття викликає у вас життєве кредо В'яслава Чорновола? Чи погоджуєтеся ви з цією думкою?

Левко Лук'яненко —
голова Української
Гельсінської спілки

2. Українська Гельсінська спілка. Народний Рух України за перебудову.

У грудні 1987 року колишні політичні в'язні оголосили про відновлення Української Гельсінської групи — громадсько-політичної правозахисної організації, а в **липні 1988 року** на 50-тисячному мітингу у Львові було заявлено про перетворення її на **Українську Гельсінську спілку**. Головою спілки обрали Левка Лук'яненка. 7 липня 1988 року було оприлюднено **«Декларацію принципів УГС»** — програмний документ, в якому організація узагальнила та висловила акумульовані на мітингах, демонстраціях, зборах, конференціях, диспутах вимоги. Зокрема — **гарантія права української нації на самовизначення, державність української мови, створення республіканських військових формувань, звільнення всіх політв'язнів, легалізація Української греко-католицької та Української автокефальної православної церков. УГС виступила за вихід України зі складу СРСР і створення незалежної держави.** Ряди УГС швидко зростали, і на початку 1990 року вона налічувала вже 1,5 тисячі членів, мала відділення у майже всіх областях України, представництва в Москві, республіках Балтії, а також за кордоном. Утворення УГС офіційна влада сприйняла як виклик і намагалася всіляко протидіяти цій спілці. Членів організації переслідували, залякували, арештовували,

дискредитували. Але від цього авторитет УГС серед населення тільки зростав. Організація стала активним учасником демократичних перетворень і національно-визвольних процесів в Україні.

У вересні 1989 року з ініціативи Спілки письменників України, яку підтримали український «Меморіал» і Товариство української мови імені Тараса Шевченка, виникла наймасовіша політична організація —

Народний Рух України за перебудову. На час установчого з'їзду чисельність Руху становила 280 тисяч осіб. Очолив організацію поет **Іван Драч**. У програмних документах Руху було зазначено, що це «масовий громадсько-політичний рух республіки», котрий виник як прояв народної ініціативи за докорінне оновлення суспільства. Головна мета діяльності — **«побудова в Україні демократичного і гуманного суспільства»**, в якому «буде досягнуто справжнє народовладдя, добробут народу і умови для гідного життя людини, відродження та всебічного розвитку української нації та створення суверенної України, яка будуватиме свої відносини з іншими республіками СРСР на підставі нового союзного договору». Тодішнє керівництво КПУ під орудою Володимира Щербицького вороже зустріло спалах неконтрольованої політичної активності у республіці. Особливо це проявилось у ставленні до Руху. В засобах масової інформації була розгорнута агресивна антирухівська кампанія. Проте як найбільша з новоутворених громадських організацій Народний Рух зробив чимало задля оприлюднення правди про трагічні сторінки української історії, демократизації виборчої системи в республіці. Внаслідок спільних дій Руху та демократично налаштованих народних депутатів СРСР від України восени того року було внесено поправки до проекту закону про вибори у Верховну Раду УРСР.

Неформальний рух в Україні налічував значне коло прихильників та охоплював широку палітру соціальних інтересів. Найбільшу кількість становили **культурно-історичні, суспільно-політичні, екологічні, спортивні й інші самодіяльні групи, об'єднання та організації**. Наприкінці 1988 р. чисельність таких неформальних груп налічувала кілька тисяч, а на середину 1989 року — більше ніж 47 тисяч. Наприкінці 1980-х років на цьому шляху демократичні сили стали відкрито використовувати **національну символіку. Символом українського національного супротиву системі був синьо-жовтий прапор.**

1. Коли створено Українську Гельсінську спілку? Хто її очолив?
2. Яка найбільша й наймасовіша організація виникла у вересні 1989 року?
3. Що було символом українського національного опору системі?

Велелюдний мітинг біля пам'ятника Івану Франкові у Львові з нагоди створення УГС. Світлина. 1988 рік

Уривок із виступу Дмитра Павличка на засіданні парткому Київської організації Спілки письменників України

«Наш рух, наші товариства повинні передусім спиратися на нашу партійну совість. Навіщо потрібний Народний Рух? Суть ось у чому. Якби ми бачили, що перебудова йде добре, то й не треба було б Народного Руху за перебудову».

1. Що стало головним мотивом створення Народного Руху України за перебудову?

Уривок із виступу Володимира Яворівського на установчому з'їзді Народного Руху України за перебудову

«Кажуть, що ми націоналісти. Теж правда. Причому унікальні націоналісти. Без мови, без історії, без суверенної республіки, без національної свідомості, без землі — тільки отруєна хімікатами і радіацією територія, без власної історичної символіки, без власних виходів на міжнародну арену, без національної інтелігенції, без... А втім, все одно націоналісти. Бо хочемо все це мати».

1. Визначте мету Народного Руху України за перебудову.

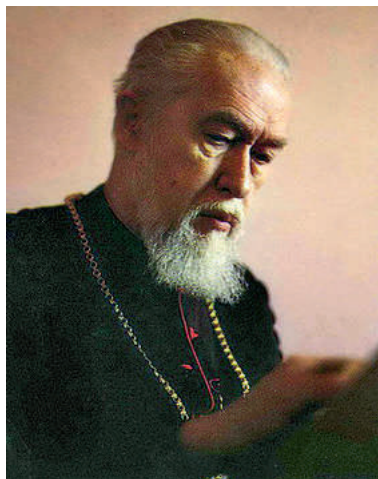
3. Становище у сфері культури.

Відродження релігійного та церковного життя.

Перебудова радянського суспільства в останні роки існування СРСР початково не стала прикладом до змін в Україні. Тут продовжували політику попередніх років правління за моделлю Л. Брежнєва, яка передбачала русифікацію, насадження ідеологічних догм. Першими виступили на захист української культури письменники. Ґрунтовний аналіз її стану зробив Олесь Гончар на Всесоюзній творчій конференції у Ленінграді 1 жовтня 1987 року. Він розкрив проблему засилля атомних електростанцій в Україні, виразив протест проти планового будівництва АЕС поблизу Чигирини та в Криму, вказав на екологічну загрозу від реалізації проекту каналу Дунай — Дніпро, який мав перегородити увесь Дніпровсько-Бузький лиман, від чого гирло Дніпра перетворилося б на величезне смердюче болото. Письменник висловив думку, що література й наука повинні спільно з гуманістичних позицій трудитися в ім'я людини. Значними подіями цього періоду стали відзначення в українській спільноті 130-річчя від дня народження Івана Франка, 175-річчя від дня народження Маркіяна Шашкевича і 150-річчя виходу у світ альманаху «Русалка Дністровая». У 1987 році з ініціативи ЮНЕСКО відзначили сторічний ювілей від дня народження одного з визначних українських режисерів і акторів **Леся Курбаса**. Саме в цей час на пленумі Спілки письменників України **вперше було оприлюднено інформацію про Голодомор 1932–1933 років**, яку тривалий час замовчували. У 1986 році конгрес США створив спеціальну

комісію з дослідження голоду в Україні, яку очолив викладач Гарвардського університету **Джеймс Мейс**. У відповідь ЦК Компартії України сформував власну комісію, до якої увійшли фахівці відповідного профілю, і змушений був визнати факт трагедії 1932–1933 років, назвавши її головною причиною неврожай. Офіційне визнання голоду започаткувало пошук джерел і документів, свідчень, велику кількість нових публікацій. Інформацію про Голодомор 1932–1933 років оприлюднили на пленумі Спілки письменників України. В 1990 році побачив світ збірник статей і документів «**Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів**». Того ж року товариство «Меморіал» провело міжнародний симпозіум «Голодомор 1932–1933 років в Україні».

Актуалізувалося питання **вільного функціонування і розвитку української мови**. Громадськість, інтелігенція відкрито висловлювали невдоволення русифікацією. Про розширення сфери вживання української мови йшлося навіть у партійних структурах УРСР, проте без будь-яких конкретних рішень. Під тиском національних сил у **жовтні 1989 року** Верховна Рада УРСР прийняла закон «**Про мови в Українській РСР**». Цим документом було закріплено державний статус української мови і гарантовано рівноправність мов усіх народів, які проживали на теренах України. Відповідно до закону, впродовж наступних п'яти років українська мова повинна була змінити російську в діяльності державних установ. Однак механізму реалізації цього завдання не розробили, а глибина зросійщення населення виявилася значно більшою, ніж передбачали. **1989 року** в Львові відновило діяльність **Наукове товариство імені Тараса Шевченка (НТШ)** на чолі з відомим

Мирослав-Іван Любачівський —
глава Української
греко-католицької церкви.
Верховний архієпископ Львова
у 1984–2000 роках

ученим у галузі механіки матеріалів Олегом Романівим. Воно мало на меті об'єднати творчі зусилля молодих науковців, сприяти піднесенню авторитету української науки як в Україні, так і за її межами. **Того ж року** в Італії, біля Неаполя, за участю провідних українських учених з діаспори та України, відомих славістів Європи було засновано **Міжнародну асоціацію українців (МАУ)**, президентом якої став академік АН УРСР Віталій Русанівський. Асоціація об'єднала науковців та діячів культури світу, які вивчали історію й культуру України й українського народу, зобов'язувалася сприяти обмінові інформацією між ними, координації їхніх дій, підготовці дослідників різних сторін української культури, поширенню у світі знань про Україну.

За умов значної лібералізації суспільства, занепаду офіційної ідеології та зневіри людей у комуністичних ідеалах в українському суспільстві значно поширилися релігійні настрої. На цей час релігійний рух став частиною національного руху України. У **1989 році** на церковному соборі у Львові було відроджено **Українську греко-католицьку церкву**. Визнаним лідером церкви виступив кардинал **Мирослав-Іван Любачівський**. Легалізованій УГКЦ був переданий собор Святого Юра у Львові. **1990 року** відновлено **Українську автокефальну православну церкву**. Патріархом Київським і всієї України обрали **Мстислава (Скрипника)**. Активізувалися також релігійні громади інших напрямків: римо-католиків, протестантів. Виникли нові релігійні течії, діяльність яких раніше влада не дозволяла. У **липні 1988 року** відзначили 1000-ліття **хрещення князем Володимиром Великим Київської Русі**. Прагнучи зберегти вплив на вірян України, архієрейський собор Російської православної церкви, скликаний у Москві 1990 року, виділив єпархії, парафії і монастирі на території УРСР в окрему адміністративну одиницю — екзархат із власним синодом. Він став називатися **Українською православною церквою (УПЦ)** й отримав певну самостійність. Однак надати УПЦ право автокефалії — статусу помісної церкви як незалежної

Мстислав (Скрипник) — патріарх Київський і всієї України Української автокефальної православної церкви

Святкування на Володимирській гірці у Києві 1000-ліття хрещення Київської Русі. Світлина. 1988 рік

частини Вселенської православної церкви — Московський патріарх відмовився. **1991 року** в УПЦ відбувся розкол: більшість вірян УПЦ залишилися у підпорядкуванні Московського патріархату (УПЦ МП), меншість утворила УПЦ Київського патріархату (УПЦ КП). Від цього часу миряни УПЦ Київського патріархату відстоювали ідею автокефалії. Отже, перебудовні процеси в СРСР сприяли активізації національного руху в Україні, який досить швидко політизувався.

1. Які події сприяли розвитку української культури наприкінці 1980-х років?
2. Які події на ниві україністики відбулися в 1989 році?
3. До яких змін в українському церковному житті привів релігійний рух у період перебудови?

Зі спогадів патріарха Мстислава (Скрипника)

«Діти наші мусять знати правду. Ми почали відбудовувати Державу, а Церква? Якщо не віддамо належного Богові й душам нашим, то залишимося без Віри, залишимося знову без держави. А коли і те, і друге треба відбудовувати, то треба забути про злобу, заздрощі й інтриги. Шукаймо в серцях своїх християнську любов. Без цього не піде діло. Чи Україна повинна мати кілька Православних Церков? Наявність кількох Православних Церков є дійсністю під сучасну пору. Це нездоровий стан. Він тим гірший, що деякі Церкви навіть не підлягають своїм Першоієрархам, а підлягають тій Церкві, яка глумиться століттями над нашим народом, нашою Церквою і воліє бачити нас не вільними, а рабами, якими можна буде відбудувати втрачену імперію. Ми мусимо усунути такий ганебний і небезпечний для нашої нації стан».

1. Чи можна назвати слова патріарха пророчими?

Зі спогадів першого Президента України Леоніда Кравчука про святкування тисячоліття хрещення Русі

«Це (*святкування тисячоліття*) тоді було темою всіх виступів, у тому числі в ЗМІ, партійних навіть. Наші газети «Радянська Україна», «Правда України», «Робітничка газета», «Сільські вісті» писали саме з такої точки зору: де коріння сучасної цивілізації? А сказати це було непросто — що коріння не в марксизмі-ленінізмі, не в науковому комунізмі, а в християнстві».

1. Доведіть або спростуйте думку: «За доби перебудови період атеїзму завершився».

Коли в Україні виник Народний Рух України за перебудову (1989 р.), **у Польщі** уряд дозволив діяльність профспілкового об'єднання «Солідарність» (05.04.1989 р.).

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:

- 1987 р. — відновлено друк «Українського вісника»;
- липень 1988 р. — створено Українську Гельсінську спілку;
- вересень 1989 р. — виник Народний Рух України за перебудову;
- жовтень 1989 р. — Верховна Рада УРСР прийняла закон «Про мови в Українській РСР»;
- 1989 р. — відроджено Українську греко-католицьку церкву;
- 1990 р. — відновлено Українську автокефальну православну церкву.

2. Поясніть значення понять: *національний рух, неформальні організації, національна символіка*.
3. Складіть історичну довідку про неформальні організації у вашому населеному пункті, які функціонували у другій половині 1980-х років. Запишіть спогади їхніх учасників.
4. У Законі УРСР «Про мови в Українській РСР» йдеться: «Мовою роботи, діловодства і документації, а також взаємовідносин державних, партійних і громадських органів, підприємств, установ і організацій є українська мова...» Поміркуйте, чи актуальне нині це положення закону. Відповідь аргументуйте.

§ 27

Становлення суверенної України

- ✓ Які права мала УРСР відповідно до Конституції 1978 року?
- ✓ З якою метою був створений Народний Рух України за перебудову?
- ✓ Хто в УРСР протидіяв політиці перебудови?

1. Вибори до Верховної Ради УРСР. Зародження багатопартійності.

Упродовж багатьох десятиліть Українська РСР, як й інші союзні республіки, мала формальний суверенітет у складі СРСР. Відповідно, такими були й вибори до вищого законодавчого органу УРСР. Кандидатів на виборні посади голосуванням фактично лише затверджували. Обираючи депутата, виборці бачили в бюлетені тільки одне прізвище. Потім депутати двічі на рік на один-два дні збиралися в залі засідань Верховної Ради й затверджували закони. У роки перебудови ситуація зазнала докорінних змін. **Вибори Верховної Ради УРСР, які відбулись у березні 1990 року**, стали першими відносно демократичними парламентськими виборами радянського періоду. Передвиборча кампанія на початку 1990 року стимулювала поширення в суспільстві багатьох ідей і пропозицій, які ще донедавна були заборонені до публічного обговорення, зокрема відновлення української державності, необхідність докорінних змін в економічній сфері та політичній системі. У практиці того часу усталилися такі форми відстоювання прав людини, як мітинги, демонстрації, акції протесту — **мітингова демократія**. У **січні 1990 року** від міста Івано-Франківськ через місто Львів до Києва простягнувся **«живий ланцюг» («Українська хвиля»)** з нагоди відзначення роковини Акта Злуки УНР і ЗУНР, учасники якого вимагали незалежності України. Уперше почали звертати увагу на моральні якості кандидатів. Відтак на виборах 1990 року до складу обласних рад України не потрапили окремі секретарі обкомів, до відповідних рад — близько 80 перших секретарів міськомів і райкомів партії та майже 90 голів виконкомів міських і районних рад. Із 442 обраних депутатів Верховної Ради УРСР 111 належали до Демократичного блоку, який здобув перемогу в п'яти областях: Львівській, Івано-Франківській, Тернопільській, Волинській та Київській. У парламенті було сформовано опозицію — **«Народну раду»**, яку очолив фізик-теоретик, академік НАН України **Ігор Юхновський**. Лідером комуністичної більшості — **«групи 239»** — обрано **Олександра Мороза**. Головою Верховної Ради УРСР обрано першого секретаря ЦК Компартії України Володимира Івашка. У **липні 1990 року** головою Верховної Ради УРСР став **Леонід Кравчук**.

Верховна Рада УРСР нового складу почала працювати як парламент — на постійній основі. До Ради увійшли відомі на той час громадські та культурні діячі Ярослав Кендзьор, Михайло Косів, Юрій Костенко, Павло Мовчан, Борис Олійник, Тарас Стецьків, Лесь Танюк, Василь Червоний, Дмитро Чобіт, В'ячеслав Чорновіл, Ігор Юхновський, Дмитро Павличко, Левко Лук'яненко, Олександр Ємець та інші.

Верховна Рада УРСР започаткувала на законодавчому рівні процес відновлення незалежної держави, хоча комуністична більшість потужно протистояла цьому.

Вибори засвідчили зрослу політичну активність суспільства. Почали **формуватися політичні партії**. Відтак утверджувалася **багатопартійна система**, при якій можуть існувати різні політичні партії, що володіють рівними шансами на отримання місць у парламенті держави. Цьому сприяли кілька факторів: звільнення із посади першого секретаря ЦК КПУ Володимира Щербицького у вересні 1989 року; вилучення у лютому 1990 року із Конституції СРСР статті 6, що закріплювала керівну роль КПРС у радянському суспільстві; внесені в жовтні 1990 року зміни й до Конституції Української РСР. Зокрема, у статті 49 зазначили, що «громадяни України мають право об'єднуватись у політичні партії... що сприяють задоволенню їх законних інтересів». Упродовж 1990–1991 років в Україні виникло понад 20 партій. Вони були здебільшого нечисленними, без чітко визначеної соціальної бази. За характером запропонованих у своїх програмах перетворень партії прийнято поділяти на **праві, ліві та центристські**. **Праві партії** — Українська національна партія, Українська народно-демократична партія, Українська християнсько-демократична партія — **виступали за незалежність України, за розвиток ринкової економіки, утвердження демократичних принципів**. **Центристські партії** — Українська республіканська партія, сформована на основі Української Гельсінської спілки, перша зареєстрована у Міністерстві юстиції України некомуністична партія, а також Демократична партія України, Українська селянська демократична партія — **схилялися до незалежності України, виступали за проведення ринкових реформ**. Спектр **лівих партій** був неоднорідний. **Соціал-демократичні партії** — Соціал-демократична партія України, Соціал-демократична партія України (об'єднана) — **виступали за розширення повноважень УРСР у межах СРСР, за демократичні свободи і за проведення ринкових реформ, які мають соціальне спрямування**. Натомість КПУ підтримувала збереження оновленої соціалістичної економіки та СРСР. Партія демократичного відродження України, яку утворила частина колишніх членів КПУ, стояла на позиціях перетворення СРСР у конфедерацію союзних держав. Кількість партій в Україні невпинно зростала. Механізми їхнього творення були різними. Партії виникали на основі чинних політичних об'єднань громадян; об'єднань неполітичних; на базі дезінтеграційних процесів у КПРС; об'єднання навколо самодостатніх особистостей; унаслідок розмежування інтересів та розколу, здавалося б, однорідного ідейного середовища. Все ж таки жодна політична партія поки що не мала такого впливу і можливостей, як правляча партія — КПУ, під контролем котрої залишилися правоохоронні органи, КДБ, армія, господарський і державний апарат, економіка. Хоча багатопартійна система на той час була більше декларативною, вона засвідчила прагнення суспільства до оновлення, до реальної демократії.

1. У чому проявився демократизм виборів до Верховної Ради України?
2. Який процес започаткувала Верховна Рада УРСР у 1990 році?
3. Які фактори сприяли формуванню багатопартійної системи в УРСР?

Уривок зі спогадів Ігоря Юхновського, академіка НАН України, очільника «Народної Ради»

«Щодо «Народної Ради» — вона спочатку більше ніж наполовину складалася з комуністів. Та це були національно свідомі люди. Івашко, перший секретар ЦК Компартії України, був дуже глибоким українським патріотом, Погребняк, який був першим секретарем Львівського обкому партії, також. Тому в «Народній Раді» не було важко працювати в парламентському середовищі. Вона складалася зі свідомих українців з усіх областей України. Але й серед більшості теж було багато патріотів. Це були люди, які усвідомлювали неминучість розпаду Радянського Союзу і побудови нової держави. «Народна Рада» ніби вела це все, вона не зустрічала на шляху беззаперечного опору серед значної кількості депутатів «групи 239», навпаки, мала певну прихильність серед значної кількості дуже впливових депутатів.

1. Охарактеризуйте депутатів Верховної Ради УРСР 1990 року.

Президенти України

Леонід Кравчук (народився 1934 року)

Державний і політичний діяч УРСР, перший Президент України. Народився 10 січня 1934 року в селі Великий Житин Волинського воєводства (нині — Рівненська область). Закінчив Рівненський кооперативний технікум, Київський державний університет, Академію суспільних наук при ЦК КПУ. Здобув ступінь кандидата економічних наук. Був рупором Комуністичної партії, працював завідувачем сектора перепідготовки кадрів відділу організаційно-партійної роботи ЦК КПУ, інспектором, помічником секретаря ЦК, завідувачем відділу агітації та пропаганди ЦК КПУ. Період перебудови поставив перед ним нові виклики: став народним депутатом у 1990 році, головою Верховної Ради України, а в 1991 році — Президентом України. За час президентства Л. Кравчука було заборонено Компартію України, затверджено основні символи держави: гімн, герб, прапор, сформовані Збройні сили України, закладений фундамент багатопартійної системи в Україні як основного елементу демократії, відбулося міжнародне визнання України. Проте Леонід Кравчук не втілював свою передвиборчу програму соціально-економічних реформ, не зміг подолати гіперінфляцію, соціально-економічну кризу, допустив діяльність фінансових пірамід. Політична криза 1993–початку 1994 років призвела до дострокових виборів. Сьогодні Леонід Кравчук — почесний голова Всеукраїнського фонду сприяння міжнародному спілкуванню «Українське народне посольство».

2. Декларація про державний суверенітет України. «Студентська революція на граніті».

16 липня 1990 року поіменним голосуванням Верховна Рада УРСР прийняла документ історичного значення — **Декларацію про державний суверенітет України**. «Проти» неї висловилися тільки чотири депутати, й один «утримався». Прийняттю Декларації сприяли як суспільні настрої, так і політика центру, що ігнорувала інтереси союзних республік і своїми діями поглиблювала кризу. В Декларації було зазначено, що Верховна Рада УРСР проголошує суверенітет України як «верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади республіки в межах її території, незалежність і рівноправність у зовнішніх відносинах». Верховна Рада УРСР виразно й чітко декларувала право українського народу на політичне самовизначення, створення і захист своєї держави, передбачала поряд із внутрішньою зовнішню незалежність, недоторканність та цілісність її території, невтручання інших держав у її внутрішні справи. Документ проголошував **пріоритет республіканських законів над союзними** й відкривав тим самим легальну можливість переобрання повноважень республіканськими органами влади. Задекларовано, що Україна має своє громадянство, право на власні збройні сили, органи внутрішньої безпеки. В документі було стверджено економічну самостійність України, підкреслено намір створити банківську, фінансову, митну та податкову системи, сформувані державний бюджет, а за потреби — ввести власну грошову одиницю. Україна заявляла про право на свою частку в загальносоюзному багатстві, зокрема у валютному фонді й золотому запасі. Відповідно до нього, мало бути забезпечене національно-культурне відродження українського народу, його історичної свідомості й традицій. За всіма іншими національностями, які мешкали в УРСР, також визнано право їхнього вільного національно-культурного розвитку. Декларація відповідала принципам міжнародного права, юридично закріпленим у Статуті ООН та інших міжнародних актах. Однак прийнятий в Україні документ не одержав статусу конституційного, позаяк парламентська більшість відмовилася задовольнити вимогу опозиції зробити це. У завершальному положенні Декларації йшлося про те, що принципи, закладені в ній, будуть використані для укладення нового союзного договору. Українська РСР залишалася у складі СРСР, тому міжнародні організації та країни світу не визнали її державну незалежність. Власне, і документ цього не передбачав. У ньому проголошено лише наміри. Водночас, відповідно до вимог Конституції СРСР і Української РСР, тільки народ України як володар усієї повноти влади в республіці мав право таке рішення приймати на референдумі. Чинні норми міжнародного права також зобов'язували Верховну Раду УРСР провести республіканський референдум, однак його не було оголошено. Попри все, Декларація про державний суверенітет України мала історичне значення. Це була, по суті, програма побудови незалежної держави.

Наприкінці серпня 1990 року ситуація в Україні загострилася. Політична конфронтація виникла навколо підписання нового союзного договору та розподілу сил у вітчизняному парламенті. Підтримуючи вимоги опозиційних сил не підписувати договір, **2 жовтня 1990 року** представники Української студентської спілки (УСС) і Студентського Братства (загалом 119 студентів) розпочали політичне голодування й висловили вимоги **припинити повноваження Верховної Ради, провести вибори на багатопартійній основі, прийняти закон про націоналізацію майна КПУ та ЛКСМУ (Ленінської комуністичної спілки молоді України), не допустити підписання союзного договору, прийняти рішення про проходження військової служби українськими громадянами в межах республіки, відправити у відставку голову Ради Міністрів Віталія Масола.** Акція протесту набирала обертів, у підсумку, в ній **брав участь кожен п'ятий український студент.** **18 жовтня** студентське голодування було припинене. Від влади усунули Віталія Масола. **Студентська Революція на граніті** завершилася підписанням постанови Верховної Ради УРСР, що гарантувала виконання їхніх вимог.

Політичне голодування студентів у м. Київ. Світлина. 2 жовтня 1990 року

Одним із чинників політичного життя того часу був кримськотатарський рух, який значно активізувався з початком перебудови. Кримські татари отримали право повернутися на батьківщину. **20 січня 1991 року** на території півострова Крим відбувся

Мітинг кримських татар біля будівлі Сімферопольської міської ради. Світлина. 1991 рік

референдум, підсумки якого стали основою для створення Автономної Республіки Крим у складі УРСР. Майже півтора мільйона мешканців Криму взяли участь у голосуванні, з яких 93 % погодилися на створення Автономної Республіки Крим. **12 лютого 1991 року** Верховна Рада УРСР прийняла Закон «Про відновлення Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки», де статтею 1 визначено — відновити Кримську Автономну Радянську Соціалістичну Республіку в межах території Кримської області в складі Української РСР.

1. Коли було прийнято Декларацію про державний суверенітет України?
2. Визначте причини та результати студентської Революції на граніті.
3. Назвіть здобутки кримськотатарського руху в період перебудови.

Уривок зі спогадів Леоніда Кравчука

«Головою ВР обрали мене. Відтоді я ще більше й глибше став відчувати, як невимолого і нестримно змінюється становище, як все помітніше проявляється в Союзі дія відцентрових сил. Новий, могутній поштовх цим процесам дав парламент Російської Федерації, обравши своїм головою Бориса Єльцина і прийнявши 12 червня 1990 р. Декларацію про державний суверенітет Росії. Це був промовистий приклад для інших республік, адже в колишньому СРСР нас виховували й орієнтували рівнятися на «старшого брата». Українські депутати наслідували цей приклад 16 липня: того дня більшістю голосів був ухвалений винятково важливий на шляху до нашої незалежності документ — Декларація про державний суверенітет України».

1. Які події передували проголошенню Декларації про державний суверенітет України?

Уривок із Декларації про державний суверенітет України

«Верховна Рада Української РСР, виражаючи волю народу України, прагнучи створити демократичне суспільство, виходячи з потреб всебічного забезпечення прав і свобод людини, шануючи національні права всіх народів, дбаючи про повноцінний політичний, економічний, соціальний і духовний розвиток народу України, визнаючи необхідність побудови правової держави, маючи на меті утвердити суверенітет і самоврядування народу України, **ПРОГОЛОШУЄ** державний суверенітет України як верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах».

1. З якою метою було проголошено Декларацію про державний суверенітет України?

3. Акт проголошення незалежності України. Референдум і вибори Президента України.

У 1989–1990 роках в СРСР, поряд із соціально-економічними проблемами, з усією гостротою постало питання зміни державного ладу країни. **17 березня 1991 року** відбувся Всесоюзний референдум з питання збереження Радянського Союзу. **В Україні одночасно із загальносоюзним референдумом Верховна Рада запропонувала жителям республіки відповісти на додаткове питання: «Чи згодні Ви з тим, що Україна має бути у складі Союзу Радянських суверенних держав на засадах Декларації про державний суверенітет України?»** Народ України відповів позитивно як на перше (70,2 % від тих, хто взяв участь у голосуванні), так і на друге (80,2 %) питання. Незважаючи на суперечливість результатів референдуму й опитування (голосували, по суті, за різні форми

національно-державного устрою), було очевидно, що громадська думка в Україні схиляється в бік незалежності.

Після референдуму розпочався так званий «Новоогарьовський процес» — переговори керівників дев'яти республік, зокрема УРСР, із президентом СРСР Михайлом Горбачовим про новий союзний договір. Підписати його планували 20 серпня 1991 року. Це була остання спроба Михайла Горбачова шляхом компромісу між республіками і центром врятувати державну цілісність СРСР. Але втрутилися консервативні сили, які прагнули не лише зберегти єдину союзну державу, а й не допустити її оновлення у будь-якій формі. **19 серпня 1991 року** вони здійснили спробу державного перевороту. Блокувавши Михайла Горбачова на його дачі у Форосі (Крим), вони оголосили про створення Державного комітету з надзвичайного стану (ДКНС), до якого ввійшли 8 осіб, зокрема керівники силових структур. Очолив його віце-президент СРСР Геннадій Янаєв. ДКНС заявив про свій

намір відновити у країні порядок і не допустити розпаду СРСР. Було призупинено діяльність політичних партій, громадських організацій; заборонено проведення мітингів, страйків; встановлено контроль над засобами масової інформації. У деяких регіонах Радянського Союзу на шість місяців запровадили надзвичайний стан.

Проте змовники відразу ж зіткнулися з рішучою протидією керівництва Росії на чолі з президентом Росії Борисом Єльциним. **Заколот висвітлив реальні, а не декларативні позиції і наміри всіх політичних сил та державних органів в Україні.**

Керівництво ЦК КПУ опинилося на боці заколотників. Присланий в Україну генерал Валентин Варенніков заявив, що за протидію ДКНС будуть застосовані війська. Леонід Кравчук та Президія Верховної Ради України (де більшість була з представників КПУ) закликали до спокою і витримки. Але, при цьому, Леонід Кравчук заявив, що будь-які зміни мають проходити на основі закону, і немає підстав для запровадження в республіці надзвичайного стану. **Послідовно й рішуче виступила проти заколотників в Україні тільки опозиція — представники Руху і новоутворених демократичних партій.** Вони запропонували засудити заколот спеціальним рішенням Верховної Ради УРСР. За умов блокування Президією спроб дати належну оцінку дій ДКНС, демократи почали підготовку до страйку. **21 серпня** стало очевидним, що заколот провалився.

24 серпня 1991 року Верховна Рада прийняла історичний документ — **Акт проголошення незалежності України**, в якому, зокрема, йшлося, що Верховна Рада УРСР проголосує створення самостійної **України**, територія якої є неподільною і недоторканною. Тим самим було покладено край юридичному існуванню УРСР. **На геополітичній карті світу з'явилася нова суверенна**

Акція «Поховання СРСР», м. Київ.
Світлина. 1990 рік

держава — Україна. 1 грудня 1991 року відбувся Всеукраїнський референдум, на який було винесено одне питання: «Чи підтверджуєте Ви Акт проголошення незалежності України?». Текст Акта, ухвалений Верховною Радою 24 серпня, було наведено у виборчому бюлетені. В референдумі взяло участь 84,18 % населення України. За підтримку **Акта** проголосувало 90,32 %. **Цього ж дня** вперше обрали **Президента України**. Ним став **Леонід Кравчук**. Всеукраїнський референдум був вирішальною ланкою на шляху до повної ліквідації центральних владних структур. **7–8 грудня 1991 року** в Біловезькій Пущі неподалік від міста Мінськ (Республіка Білорусь) Президент України Леонід Кравчук, голова Верховної Ради Республіки Білорусь Станіслав Шушкевич, Президент Росії Борис Єльцин констатували **розпад Радянського Союзу**. Водночас була схвалена угода про створення **Співдружності Незалежних Держав (СНД)**. **21 грудня 1991 року** в місті Алма-Ата (Казахстан) Декларацію про утворення СНД підписали керівники Азербайджану, Білорусі, Казахстану, Киргизстану, Молдови, Росії, Таджикистану, Туркменістану, Узбекистану й України. «З утворенням Співдружності Незалежних Держав, — зазначено в Декларації, — Союз Радянських Соціалістичних Республік припиняє своє існування». Засновники СНД чітко визначили, що кожна з республік цієї організації є незалежною у внутрішній і зовнішній політиці. 25 грудня 1991 року Михайло Горбачов склав із себе повноваження президента СРСР. Почалася нова сторінка в історії держави — творення незалежної України. Серед перших держав, що визнали Україну, були: Польща і Канада — 2 грудня 1991 року, Угорщина і Франція — 3 грудня, Литва та Латвія — 4 грудня, 5 грудня незалежну Україну визнали відразу п'ять держав, зокрема і Росія, 25 грудня — США.

Мітинг на площі біля Верховної Ради України, м. Київ. Світлина. 24 серпня 1991 року

1. Яка подія відбулася в УРСР 17 березня 1991 року?
2. Визначте причини і результати спроби державного перевороту 19 серпня 1991 року в СРСР.
3. Коли було проголошено самостійну Україну?

Уривок із книги Сергія Плохія «Остання імперія: останні дні Радянського Союзу»

«Електоральна демократія виявилася несумісною з багатонаціональною державою, в якій головним «клеєм» була сила — військова, політичні репресії тощо. Багатонаціональні держави, побудовані на такій основі, виявилися не в змозі існувати».

1. Про які причини розпаду СРСР написав автор?

Уривок із Акта проголошення незалежності України

«Виходячи із смертельної небезпеки, яка нависла була над Україною в зв'язку з державним переворотом в СРСР 19 серпня 1991 року, — продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні, — виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами, — здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України, Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки урочисто **проголошує незалежність України** та створення самостійної української держави — УКРАЇНИ.

Територія України є неподільною і недоторканою.

Віднині на території України мають чинність виключно Конституція і закони України. Цей акт набирає чинності з моменту його схвалення.

ВЕРХОВНА РАДА УКРАЇНИ 24 серпня 1991 року».

1. Що склало юридичну основу проголошення незалежності України?

Коли в Україні проведені перші демократичні вибори Верховної Ради УРСР (1990 р.), **у Литві** Верховна Рада прийняла Декларацію про відновлення незалежності Литовської держави (11.03.1990 р.).

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:

- **березень 1990 р.** — проведено перші вибори Верховної Ради УРСР;
- **липень 1990 р.** — обрано головою Верховної Ради УРСР Леоніда Кравчука;
- **16 липня 1990 р.** — прийнято Декларацію про державний суверенітет України;
- **2–18 жовтня 1990 р.** — студентська Революція на граніті;
- **12 лютого 1991 р.** — прийнято закон «Про відновлення Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки»;
- **17 березня 1991 р.** — відбувся Всесоюзний референдум з питання збереження Радянського Союзу;
- **19–21 серпня 1991 р.** — спроба державного перевороту в СРСР;
- **24 серпня 1991 р.** — прийнято Верховною Радою УРСР Акт проголошення незалежності України;
- **1 грудня 1991 р.** — відбувся Всеукраїнський референдум з питання підтвердження Акта проголошення незалежності України; обрано першого Президента України Леоніда Кравчука;
- **7–8 грудня 1991 р.** — прийнято рішення про припинення існування СРСР;
- **21 грудня 1991 р.** — підписано Декларацію про утворення СНД.

2. Поясніть значення понять: *суверенітет, незалежність, багатопартійність, мітингова демократія, заколот.*

3. Підготуйте повідомлення на тему: «Студентська Революція на граніті».

4. Напишіть твір-роздум на тему: «Державотворчі процеси 1990–1991 років — основа майбутнього Української держави».

§ 28 Практична робота № 4

Тема. «За живе...» Непоправні наслідки Чорнобильської трагедії.

Завдання 1. Опрацюйте документи для практичної роботи. Визначте час і причини катастрофи на ЧАЕС.

Завдання 2. Окресліть масштаби катастрофи на ЧАЕС.

Завдання 3. Визначте наслідки катастрофи для жителів населених пунктів, прилеглих до ЧАЕС і для суспільства в цілому.

***Довідка.** Чорнобильська атомна електростанція імені Володимира Леніна, скорочено ЧАЕС — зупинена атомна електростанція біля міста Прип'яті в Київській області, що діяла з 1977 року до 2000 року. Будівництво станції було розпочато 1970 року, перший блок запущено 1977 року. АЕС розташована за 2 км від міста Прип'яті, збудованого паралельно зі станцією передусім для її працівників. Назва АЕС пов'язана з містом Чорнобилем — тодішнім районним центром цієї місцевості. За станом на початок 1986 року, ЧАЕС була найпотужнішою атомною електростанцією європейської частини СРСР.*

Вид на Чорнобильську АЕС.
Світлина

№ 1 Уривок із доповідної записки начальника КДБ Київської області Володимира Фесенка першому секретареві Київського обласного комітету КПУ Володимиру Цибульку про порушення технічних норм на будівництві Чорнобильської АЕС. 1973 рік

«Із вхідних в управління КДБ при РМ УРСР по Київській області матеріалів видно, що на будівництві ЧАЕС є випадки порушення технічних норм. Так, при бетонних роботах на блоці «Г» після зняття опалубки були виявлені раковини на стінах фундаменту, що стало результатом недостатнього ущільнення при кладці бетону. Усунення браку потребувало значних витрат робочого часу. На початку 1973 року при роботах із виведення дренажних вод було допущено розбіжність між встановленою арматурою і проєктованою, що зменшило міцність конструкції. При цьому на виконавчій схемі були внесені зміни, що відображають помилкове положення арматури. При прийманні робіт по блоку в перших числах квітня цього року було виявлено, що встановлена арматура не відповідає запроєктованій. Приймальники робіт дирекції споруджуваної АЕС неодноразово виявляли випадки неякісного зварювання стиків арматури».

№ 2 Уривок із доповідної записки начальника Прип'ятського міськ-відділу УКДБ УРСР в Києві і Київській області підполковника Юрія Ніколаєва начальнику УКДБ УРСР по Києву та Київській області Максиму Бандуристу про аварійну ситуацію на 3-му та 4-му енергоблоках Чорнобильської АЕС. 1984 рік

«За наявними оперативними даними, отриманими від агента Юрія, стало відомо про те, що на відмітках по висоті 35.5, 39.0, 43.0 метра 3-го енергоблоку Чорнобильської АЕС відбувається руйнування несучих і огорожувальних конструкцій приміщень реакторного відділення, а саме тріщини в плитах перекриттів, зміщення ригелів і плит перекриттів, зміщення навісних залізобетонних і керамзитових панелей».

№ 3 Уривок із документа № 22 повідомлення КДБ УРСР до КДБ СРСР про вибух 4-го енергоблоку Чорнобильської АЕС 26 квітня 1986 року
«26 квітня ц. р. о 1 годині 25 хвилин у приміщенні 4-го енергоблоку при виведенні його в плановий середній ремонт і проведенні випробувань турбогенераторів НР 7 і 8 стався вибух і виникла пожежа, яка перекинулася на дах 3-го енергоблоку. Внаслідок вибуху зруйновано шатро покрівлі реактора НР 4 і машинного залу. Під час аварії в приміщенні перебували 17 працівників зміни. 9 з них госпіталізовані, 4 працівники — у важкому стані, один з яких у реанімації. Пожежу локалізовано. Рівень радіації на території станції 20–25 мікрорентген на секунду, в м. Прип'яті — 4–14 мікрорентген на секунду. У зв'язку з аварією зупинений 3-й енергоблок (1-й і 2-й енергоблоки працюють нормально). Станція оточена».

№ 4 Уривок із доповіді начальника 6-го відділу УКДБ підполковника Аксьонова 3 травня 1986 року
«Урядова комісія прийняла рішення щодо евакуації з 10-кілометрової зони навколо Чорнобиля двох радгоспів та одного колгоспу. Згідно з рішенням, Чорнобиль планують евакуювати лише уночі з 3 на 4 травня або ж і взагалі 4 травня. При цьому рівень радіоактивності в зоні становить 100–150 рентген за годину, а в Чорнобилі — 32 мілірентгени за годину».

№ 5 Уривок із записок академіка Валерія Легасова
«Коли ми під'їжджали до станції, вразило небо. Вже за 8–10 км до неї виднілася малинова заграва. До приїзду урядової комісії 26 квітня о 8 годині вечора усвідомленого плану не було. Все це довелося робити комісії. Фізики передчували, що динаміка подій погіршуватиметься, і наполягали на обов'язковій евакуації. Медики підтримали фізиків... Борис Щербина, повіривши нашим прогнозам, прийняв рішення про евакуацію...»

№ 6 **Із довідки 6-го відділу УКДБ по місту Києву та Київській області про оперативну ситуацію в столиці України і в місцях розміщення евакуйованих осіб. 8 травня 1986 року**

«На період підготовки демонстрації до Першого травня учням шкіл були видані тренувальні костюми, в яких вони репетирували програму 27, 28 та 29 квітня. Від 5 до 8 травня ці костюми були здані до шкіл. Одяг має доволі високий рівень фону. Школи мають намір здати костюми в Палац піонерів. Необхідна дезактивація».

№ 7 **Уривок із довідки щодо перебування в Києві кореспондента Стівена Страссера і доктора Роберта Гейла зі США. 4 червня 1986 року**

«Стосовно журналіста Стівена Страссера, який займався збором інформації щодо наслідків Чорнобильської катастрофи, «було проведено комплекс чекістських заходів, спрямований на недопущення збору наклепницької інформації, обмеження його дій та зниження активності». 34 співробітники спецорганів, які одночасно працювали над цим, зробили так, що «іноземець від радянських громадян не отримав тенденційної інформації». Комплекс агентурно-оперативних заходів проводили і щодо американця доктора Гейла, який «особливо цікавився кількістю хворих на променеву хворобу, евакуйованих із районів Чорнобиля і Прип'яті», та статистичними даними, що стосуються аварії».

№ 8 **Уривок зі спогадів очевидиці подій Ніни Солов'янової**

«Ми з сім'єю жили в Чорнобилі, за 15 кілометрів від Янова, де розміщувалася станція. Вранці 26 квітня я, як завжди, йшла на роботу. Дорогою проходила повз райвідділ міліції, де і почула вперше, що на атомній станції щось сталося. Але реальної загрози тоді ще ніхто не знав. Майже відразу в місті повністю відімкнули радіо і телефонний зв'язок. Ніякої інформації до нас не доходило. Через день почали евакуйовувати дітей. Ми своїх синів також вивезли. Ми ж із чоловіком залишались у Чорнобилі до 5 травня. Я готувала їсти ліквідаторам, а чоловік разом з іншими робітниками вантажив пісок у парашути, які вертольотами доставляли на станцію для гасіння пожежі. Вражала природа навкруги. Майже відразу пожовтіли дерева, навіть трава та бур'яни стали бурого кольору. Сильно дерло в горлі. Вже на початку травня почалася загальна евакуація населення. Нам сказали, що зможемо повернутися за 3–4 дні, тому брати зі собою потрібно лише документи та гроші. Тоді ми ще не знали, що покидаємо свої домівки назавжди».

Під час ліквідації пожежі на четвертому енергоблоці ЧАЕС. Світлина

№ 9

Уривок зі спогадів очевидця подій Петра Гурського

«19 травня 1986 року я повинен був їхати у відрядження в Ростов-на-Дону, але о другій годині ночі черговий автотранспортного підприємства повідомив про терміновий збір водіїв. Директор сказав нам, що на Чорнобильській атомній станції сталася аварія і потрібні добровольці для допомоги в її ліквідації. Ніхто ще тоді до кінця не розумів, що трапилось і куди їдемо, але ми погодилися. По приїзді у Вишгород нас одразу розподілили у різні ділянки 30-кілометрової зони. Першочерговими нашими завданнями були евакуація постраждалих від аварії та перевезення вантажів. Ще дорогою я звернув увагу на колони автобусів. Територія спорожніла — сумне і тривожне видовище. Відчуття було таким, ніби я опинився на іншій планеті. Працювати доводилося в спеціальних захисних комбінезонах, та радіація все одно впливала негативно. Хриплі голоси та червоні обличчя — таких прикмет набували всі ліквідатори вже на третій день роботи. Радіоактивні частинки осідали на шкірі та голосових зв'язках, спричиняючи опіки. Але через стільки років я жодного разу не пошкодував, що був там. Пишаюся тим, що зробив свій маленький внесок у ліквідацію катастрофи. Бо якщо не ми, громадяни своєї країни, то хто тоді піклуватиметься про неї?»

№ 10

Уривок із книги Світлани Алексієвич «Чорнобильська молитва»

«Вийшов вранці у сад, чогось не вистачає, якогось знайомого звуку. Жодної бджоли. Не чути жодної бджоли! Жодної! Що? Що таке? І на другий день вони не вилетіли. І на третій. Потім нам повідомили, що на атомній — аварія, а вона поруч. Але довго ми нічого не знали. Бджоли знали, а ми ні...»

№ 11

Уривок зі спогадів очевидиці подій Людмили Коваленко

«Взнали ми про аварію на Чорнобильській атомній станції прямо на власному городі. Знаєте, ми, люди землі, споконвіку в ній копирсалися, а тоді ж, коли все бабахнуло, якраз городня пора була. Станція від нас у 30 кілометрах. Люди, які звідти зі зміни поверталися, про це горе розповіли. Двоє молодих хлопців говорять нам із сусідкою: «Жіночки, тікайте з городу, в Прип'яті вибухнув атомний реактор, тепер у землі дуже багато радіації, і копирсатися в ній небезпечно для здоров'я».

Радіоактивний рудий ліс. Світлина

«У спеціалістів продовжують викликати занепокоєння невирішені питання, пов'язані з конструкційними недоліками реакторів РБМК, а також наступним виведенням ЧАЕС з експлуатації. Як вважають учені, чисельність опромінених, отримані ними дози, масштаби радіоактивного забруднення є значно заниженими і не відповідають ситуації, що реально склалася після катастрофи. За розрахунками групи вчених, зона небезпечного зараження після аварії становить до 450–500 кілометрів, а надзвичайно небезпечного — до 120–130 кілометрів. Внутрішнього та зовнішнього опромінення, вищого за допустимі аварійні нормативи, могли зазнати понад 4,5 мільйона жителів України, Білорусі та Росії».

Довідка. **Новий чорнобильський саркофаг** — новий об'єкт (конфайнмент) «Укриття» у вигляді арки, що споруджено над зруйнованим реактором Чорнобильської АЕС. У березні 2004 року було оголошено міжнародний тендер на проектування та будівництво НБК (наземної бетонної конструкції). Країни-донори назбирали на будівництво нового укриття на ЧАЕС та сховища відпрацьованого ядерного палива 750 мільйонів євро. Основна функція нового саркофага передбачає обмеження поширення радіоактивних речовин, що є в об'єкті «Укриття». Цю умову необхідно виконувати як за нормальної експлуатації, так і на випадок аварії (руйнації існуючого об'єкта «Укриття»). Проектом передбачено, що нова споруда буде експлуатуватися впродовж 100 років.

Новий саркофаг у фінальній позиції за станом на жовтень 2017 року. Світлина

**Завдання 4. Доберіть історичні факти на підтвердження тези Світлани Алексієвич: «Це не реактор вибухнув, а вся попередня система цінностей».

**Завдання 5. Підсумуйте результати практичної роботи, обговоривши в спільному колі причини та наслідки катастрофи на ЧАЕС.

Узагальнення за розділом: **ВІДНОВЛЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ**

1. Прочитайте уривок з історичного джерела. Про яку організацію в ньому йдеться?

Назвіть її лідерів.

«Головною метою діяльності Рух визначає: побудову в Україні демократичного і гуманного суспільства, відродження і всебічний розвиток української нації, забезпечення національно-культурних потреб усіх груп населення республіки, створення Української держави».

2. Розташуйте перелік подій у хронологічній послідовності, складіть хронологічну таблицю.

Прийняття Декларації про державний суверенітет України; Михайло Горбачов проголосив курс на перебудову; вибух 4-го енергоблоку Чорнобильської АЕС; Революція на граніті; перші альтернативні вибори Верховної Ради України; початок страйку робітників шахти «Ясинуватська–Глибока».

3. Попрацюйте з логічними ланцюжками. З'ясуйте, яке з понять зайве і чому.

А) плюралізм; гласність; бюрократизація; перебудова.

Б) прискорення; роздержавлення; націоналізація; бартер.

В) клуб «Пролісок»; «Товариство Лева»; «Меморіал»; Український культурологічний клуб.

Г) Русько-Українська радикальна партія; Українська національна партія; Українська республіканська партія; Соціал-демократична партія України.

4. Складіть логічний ланцюжок подій, які б відображали державотворчі процеси в Україні.

5. Проаналізуйте причини і результати національного руху в період перебудови.

6. Дайте визначення поняттю *перебудова*. Назвіть передумови даної політики. Хто її запровадив, у яких сферах життя?

7. Пригадайте, які реформи були здійснені в період перебудови. Заповніть таблицю.

Сфера реформ	Зміст реформ	Результати	
		позитивні	негативні
Промисловість			
Сільське господарство			

8. Попрацюйте з характеристиками історичних особистостей, поданими у § 26 (В'ячеслав Чорновіл) і в § 27 (Леонід Кравчук). Стисло, одним реченням, вкажіть, який внесок у вітчизняну історію зробили ці постаті.

Розділ V.

СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНИ ЯК НЕЗАЛЕЖНОЇ ДЕРЖАВИ

Орієнтовна тема для навчального проекту:

– Студії боротьби за незалежність: від культурної до політичної розбудови (завершення кейсу «Як трансформувався український визвольний рух у XXI столітті?», презентація).

Орієнтовна тема для написання есе:

– Помаранчева революція: національний і людський виміри.

§ 29

Державотворчі процеси в Україні у 1991–2004 роках

- ✓ Коли було оприлюднено Декларацію про державний суверенітет України?
- ✓ Що ви знаєте про Акт проголошення незалежності України?
- ✓ Хто став першим президентом незалежної України?

1. Початок державотворення в Україні.

Здобуття Україною незалежності створило нову соціально-політичну ситуацію. Відходила в минуле радянська епоха з її тоталітарним політичним режимом, одержавленою економікою, деформованими міжнаціональними відносинами. Нові реалії поставили перед суспільством завдання творення нової України. На цьому шляху можна виокремити такі періоди: **1991–2004 роки** — час становлення незалежної держави, перебування під посткомуністичним впливом інерційного мислення еліти та народу; **2004–2013 роки** — перехідна доба трансформації на європейський вектор розвитку (Україна між Помаранчевою революцією та Революцією Гідності); **2014–2019 роки** — перемога прихильників європейського вектора.

Серед першочергових завдань, які необхідно було вирішувати владі та суспільству, визначилося кілька: **встановлення недоторканності кордонів**, регламентування порядку їхнього функціонування; **прийняття державної символіки**, **визначення громадянства**, **правове забезпечення міжнаціональних відносин**, **прийняття конституції**, яка б відповідала новій історичній реальності України; **створення органів безпеки та українського війська**, бо стара радянська армія мало надавалася до реорганізації. На жаль, процес військового реформування затягнувся до часів російсько-української війни 2014–2019 років. В економічній сфері нагальними завданнями стали: **перехід до ринкової економіки**, **зорієнтованої на соціальні потреби людей**; **формування фінансової системи**, **запровадження власної грошової одиниці**. Вимагав також чіткого визначення **зовнішньополітичний курс**. Представники «партії влади» намагалися до 2004 року та й у 2010–2013 роках всидіти на двох стільцях: з одного боку — маніфестували свою орієнтацію на Європу; з іншого — прагнули зберегти свій євразійський статус часів СРСР.

Упродовж 1991–1992 років Верховна Рада затвердила низку законів, які закріплювали новий статус держави. У **жовтні 1991 року** Верховна Рада прийняла Закон України **«Про громадянство України»**, який визначав громадянство людини її невід’ємним правом. Громадянство було надано всім жителям України, хто не заперечував проти цього і не був громадянином іншої держави. Законодавчо було врегульоване **національне питання**. У статті 1 Декларації прав національностей України, затвердженої у листопаді 1991 року Верховною Радою України, вказувалось: «Українська держава гарантує всім народам, національним групам, громадянам, що проживають на її території, рівні політичні, економічні, соціальні, культурні права». Водночас Верховною Радою України був прийнятий **Закон**

України «Про державний кордон України», а у грудні 1991 року — Закон України «Про Збройні сили України», згідно з яким військові на території України мали або добровільно скласти присягу на вірність українському народові, або перейти на службу до будь-якої іншої армії. Постановою Верховної Ради створена Служба національної безпеки України (СНБУ, з 1992 року — Служба безпеки України — СБУ). У січні-лютому 1992 року затверджені державні символи України: музична редакція гімну «Ще не вмерла України і слава, і воля...», Державний Прапор України (синьо-жовтий), малий Державний Герб — Тризуб, знак княжої держави Володимира Великого. Прийняті законодавчі акти були актуальними і сприяли формуванню елементів нової української держави.

1. Назвіть періоди державотворення незалежної України.
2. Які першочергові завдання постали перед суспільством на шляху до утвердження нової України?
3. Охарактеризуйте законодавчу діяльність Верховної Ради у 1991–1992 роках.

Малий герб України

Державний Прапор України

Іван Франко, поет, письменник, громадський діяч

«Ми мусимо навчитися чути себе українцями — не галицькими, не буковинськими українцями, а українцями без офіційних кордонів».

Леонід Кравчук, перший Президент України

«Я хотів би, щоб Україна зайняла надійне місце в будівництві європейського дому. Щоб вона вийшла у світ як цивілізована правова держава».

1. Якими бачать українців і Україну автори цих висловлювань? Чи поділяєте ви їхні погляди? Відповідь аргументуйте.

2. Особливості української багатопартійної системи.

Прикметною ознакою суспільно-політичного життя держави в період її становлення було формування багатопартійної системи України. Її особливість — наявність трьох партійних проектів, контури яких окреслилися в період перебудови: **націонал-демократичного спрямування; некомуністичного з орієнтацією на російські цінності і культуру; монолітного блоку партноменклатури**

комуністичного типу, який орієнтувався на підтримку чинного президента і ще називався «партією влади». В головному ж вибудовувалося два вектори української політики. Націонал-демократи утворювали силу, яка відстоювала європейський вектор, закликала до приєднання України до держав Європи і Північної Америки, що сповідують демократичні цінності. Для них найвища цінність — збереження і зміцнення Української держави. Національно-демократичний блок становили кілька помітних політичних сил: Українська республіканська партія, Українська християнсько-демократична партія, «Державна самостійність України»; це було праве крило цього блоку. Із лівоцентристських партій виділялися Демократична партія України, Соціал-демократична партія України (об'єднана).

Другий вектор становили сили, які мали цивілізаційне спрямування на Росію, з її протиставленням євразійської цивілізаційної моделі світу Заходу. Ліве крило уособлювали Соціалістична партія України та Комуністична партія України. До другого вектора належала «партія влади» як політиків-«реалістів», котрі прагнули йти протореним за роки комуністичної влади шляхом. **«Партія влади»** керувала незалежно Україною до **2004 року**, залишаючи сталою свою сутність — відданість чинному Президентові та прихильність до цінностей Радянського Союзу. Її діячі змінювали декорації, проголошували курс реформ, але насправді залишалися на фундаменті комуністичної епохи.

Однією з особливостей творення партій була майже **цілковита відсутність у програмних документах ідеологічного аспекту**. Позитивним винятком став **Народний Рух України** — масова організація національно-демократичного спрямування, що за типом наслідувала Народні Фронти європейських країн або польське об'єднання незалежних профспілок «Солідарність». **Націонал-демократичні партії** не стали бізнесовим проектом, до них належали переважно представники української інтелігенції, яких тривожив катастрофічний стан національного розвитку. Підприємці ж воліли мати справу з «партією влади», від якої можна було сподіватися на дивіденди для свого бізнесу. Проте більшість політичних партій були неспроможними здійснювати вагомий вплив на життя суспільства. Такі тенденції продовжують домінувати у політичному житті дотепер. У партійному спектрі України, як і раніше, представлені: **ліберали, радикали, консерватори, помірковані**.

1. Якими були два головних вектори української політики у 1990-х роках?
2. Які політичні сили представляли ліве, праве крило та центр українського політикуму?
3. Чий інтереси представляли українські партії різних спрямувань?

3. Суспільно-політичне життя. Конституція України.

Стратегічним напрямком державотворчого процесу стало забезпечення правових основ функціонування країни. Утвердився **принцип розподілу влади на законодавчу,**

виконавчу і судову. Законодавчим органом була Верховна Рада України у складі 450 депутатів, котрі здійснювали свої повноваження на постійній основі. Виконавчу владу представляли Президент і Кабінет Міністрів (уряд). Формувалася нова судова система, що складалась із Верховного суду, загальних, арбітражних, військових судів тощо. Був створений Конституційний суд України, який мав слідкувати за дотриманням конституційних прав і свобод особи. Однак і до сьогодні у діяльності судової системи є багато вад, і вчергове постало завдання приведення вітчизняного судоустрою до світових стандартів. Законодавчо не був також врегульований розподіл повноважень між Верховною Радою, Президентом та органами виконавчої влади. Це ускладнювало процеси державотворення, а суперечки у взаємодії цих владних структур створювали додаткові труднощі. Негативна тенденція особливо посилилася на фоні розбалансованої економіки і падіння життєвого рівня населення. Як наслідок — **дострокові вибори у березні 1994 року** одночасно Президента і Верховної Ради. Президентом України обрали **Леоніда Кучму**. Він перебував на цій посаді дві каденції упродовж **1994–2004 років**, перемігши на чергових президентських виборах у 1999 році в другому турі лідера КПУ **Петра Симоненка**.

Новий державний статус потребував суттєвих і принципових змін у конституції, навколо проекту якої тривало гостре протистояння між різними політичними силами. **8 червня 1995 року** був укладений **Конституційний договір між Верховною Радою та Президентом України**. У ньому визначено засади діяльності законодавчої і виконавчої гілок влади до прийняття нової Конституції України. На час дії договору розширювали нормотворчі й адміністративні повноваження Президента й органів виконавчої влади, дещо обмежували права Верховної Ради та місцевих рад. Визнавали чинними лише ті положення Конституції 1978 року, які узгоджувалися з Конституційним договором. **28 червня 1996 року** Верховна Рада ухвалила нову Конституцію України. Цей документ складається з преамбули та 14 розділів. Згідно із Конституцією (стаття 5), **Україна є республікою за формою правління**. Основний Закон України визначив її державний і суспільний лад, права й обов'язки громадян; окреслив повноваження законодавчої, виконавчої і судової влади. У Конституції України передбачена досить жорстка процедура внесення до неї змін та доповнень. Для схвалення відповідних змін необхідно від 2/3 до 3/4 голосів від конституційного складу Верховної Ради України. Якщо ж зміни скасовують чи обмежують права й свободи людини і громадянина або спрямовані на ліквідацію незалежності чи загрожують територіальній цілісності держави, то Конституція України взагалі не може бути змінена (стаття 157). З прийняттям Конституції України 1996 року втратила чинність Конституція 1978 року. День прийняття Конституції — **28 червня** — став державним святом в Україні.

Суспільно-політичне життя в означений період було суперечливим. Зазвичай під час чергових виборів Президента України і Верховної Ради політична ситуація в країні загострювалася. Формування механізму влади й надалі супроводжувалося протистоянням між законодавчою і виконавчою владою та всередині самих владних структур. Елементами суспільно-політичного буття стали також протестні акції. У 2000 році виник **«касетний скандал»** — політична криза, зумовлена оприлюдненням касетних записів із кабінету Президента України Леоніда Кучми. Вони свідчили про можливу причетність Президента та інших високопосадовців до зникнення 16 вересня 2000 року опозиційного журналіста **Георгія Гонгадзе**, засновника і першого головного редактора інтернет-газети «Українська правда». Протести, які розпочалися, згодом переросли в акцію «Україна без Кучми». Не зняли гостроти протистояння в державі парламентські вибори 2002 року. Отже, процес **державотворення в Україні упродовж 1991–2004 років мав назагал суперечливий характер**. Складність становлення незалежної держави обумовлювала низка чинників: відсутність чіткого механізму взаємодії між законодавчою та виконавчою владою, між центром і регіонами, переважання у керівних структурах старої управлінської верхівки, політична нестабільність, зумовлена передусім протистоянням між Верховною Радою та Президентом, часта зміна урядів (із серпня 1991 року до грудня 2004 року — 13) і головне — повільне реформування економіки і вирішення нагальних соціально-економічних питань. Водночас динаміку суспільно-політичного життя визначали: розширення компетенції структур місцевого самоврядування, зростання політичної активності населення, діяльність різноманітних осередків політичних партій, рухів, громадських організацій.

1. Назвіть причини, що спонукали керівництво держави провести дострокові вибори Верховної Ради і Президента України у 1994 році.
2. Визначте особливості Конституції України 1996 року.
3. Чому початковий період державотворення в Україні мав суперечливий характер?

Із Конституції України

«Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава... Територія України в межах існуючого кордону є цілісною і недоторканою... Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю... Держава відповідає перед людиною за свою діяльність... Україна є республікою. Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Право визначати і змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народові і не може бути узурповане державою, її органами або посадовими особами».

1. Хто є єдиним джерелом влади в Україні? Яким правом він наділений?

Президенти України

Леонід Кучма (народився 1938 року)

Український політик, Президент України у 1994–2004 роках. Народився 9 серпня 1938 року в селі Чайкіне на Чернігівщині. Закінчив фізико-технічний факультет Дніпропетровського університету. За спеціальністю — інженер-механік у галузі ракетної техніки. Кандидат технічних наук, розробник кількох винаходів у ракетобудуванні. Працював у Дніпропетровському конструкторському бюро «Південне», згодом став його керівником. Очолював випробування ракетносія «Циклон 2». У 1990 році розпочав політичну

діяльність: був народним депутатом УРСР, прем'єр-міністром України, а в 1994 році став Президентом України. Під час перебування на президентській посаді зумів зупинити спад виробництва, гіперінфляцію, було прийнято Конституцію України, проведено реформи в аграрній сфері, запроваджено національну валюту — гривню, підписано Договір про дружбу і співробітництво з Росією, за яким Росія визнала Україну незалежною державою. Проте Леонід Кучма допустив появу олігархічних кланів, обмежив свободу слова. Нині Леонід Кучма займається благодійністю й очолює фонд «Україна».

Коли в Україні прийняли Конституцію (28.06.1996 р.),

в Ісландії п'ятим президентом країни обрали Оуланара Рагнара Грімсона (29.06.1996 р.).

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:

- жовтень 1991 р. — прийнято Закон України «Про громадянство України»;
- грудень 1991 р. — прийнято Закон України «Про Збройні сили України»;
- січень–лютий 1992 р. — затверджено державну символіку України: Прапор, Герб, Гімн;
- березень 1994 р. — дострокові вибори Верховної Ради і Президента України;
- 1994–2004 рр. — час президентства Леоніда Кучми;
- 8 червня 1995 р. — підписано Конституційний договір між Верховною Радою і Президентом України;
- 28 червня 1996 р. — прийнято Конституцію України.

2. Поясніть значення понять: *державотворення, державна символіка, конституційний процес, «партія влади»*.

3. Охарактеризуйте процес розбудови владних структур в Україні за умов незалежності. Поміркуйте, чому для забезпечення демократичного розвитку необхідний поділ влади на законодавчу, виконавчу і судову.

4. Підготуйте повідомлення щодо закріплених Конституцією прав і свобод громадян України.

§ 30

Розвиток економіки

- ✓ Яким галузям промисловості надавали перевагу в УРСР?
- ✓ Поясніть значення термінів: *депопуляція, урбанізація, еміграція*.
- ✓ Яка система господарювання утвердилася на селі в радянський період?

1. Стан промисловості посткомуністичної України та проблема формування ринкової економіки.

Кожний наступний уряд та президент розпочинали діяльність з обіцянок реформування посткомуністичної економіки України. Проте реально практичних кроків у цьому напрямі ніхто майже не робив. Головна проблема керівництва Україною — його **намагання зберегти командну модель економіки**. Воно не допускало вільної конкуренції з підприємцями Заходу, боячись програти у такій конкурентній боротьбі. Практикувало старі схеми злочинного збагачення. Обкрадало державний бюджет, а державні замовлення давало підставним структурам, підпорядкованим держслужбовцям. Різні фінансові зловживання державних чиновників і структур були можливими тому, що не існувало приватного бізнесу або він був малорозвиненим. У

себе красти не будеш, а «комори» батьківщини завжди безрозмірні — приблизно так мислив чиновник-«тимчасовий правитель». Важка промисловість працювала на експорт, і тільки це давало змогу їй триматися на плаву. Йдеться передусім про **металургійне виробництво, що було зорієнтоване на іноземного покупця**. Проте і тут означилися негативні тенденції, позаяк виробничі цикли розраховані тільки на первинну обробку металу або сировини. Продукцію для

Одна з доменних печей Дніпровського металургійного заводу. Світлина

широкого вжитку з нашого металу та напівфабрикати на ринок споживача спрямовували вже західні фірми. Відтак обсяг продукції металургії у першій половині 1990-х років знизився на 30 %. Технічний рівень металургійної і машинобудівної промисловості залишався вкрай низьким. Виробництвом продовжували керувати «червоні директори», які звикли працювати не у ринкових, а в адміністративно-командних умовах народного господарства. Негативно позначилася на стані промисловості **енергетична криза**. Головні її причини — зменшення поставок енергоносіїв із Росії та розрахунок за них за світовими цінами, до яких Україна не була готова. Вітчизняна промисловість була енергозатратною і в радянський період базувалася на низьких цінах на енергоносії. У складній ситуації опинилась атомна енергетика, що виробляла близько третини української електроенергії. Негативне ставлення суспільства до цієї галузі, проблема постачання

ядерного палива із Росії та захоронення радіоактивних відходів ускладнили умови роботи атомних електростанцій. Доповнювала негативні тенденції **фінансова нестабільність**. У **1992 році** уряд увів до обігу **купони багаторазового використання (купонокарбованці)**, які були попередниками гривні — української національної валюти. Вони мали забезпечувати захист внутрішнього споживчого ринку. Та запровадження цих тимчасових грошей лише частково і на короткий час стримало зростання цін. У 1993 році рівень інфляції в Україні був найвищим у світі. У той час в обізі переважали купонокарбованці із шестизначними числами. Люди одночасно ставали «мільйонерами», але при цьому мали низьку купівельну спроможність. У магазинах розплачувалися пачками грошей за традиційні продукти харчування чи товари повсякденного вжитку.

Банкноти купонокарбованців номіналом 1 купонокарбованець та 1 мільйон купонокарбованців

Входження України у світовий ринок показало цілковиту неспроможність українських підприємств витримувати конкуренцію через брак сучасного менеджменту та відстале технічне оснащення. Специфікою української **приватизації** були її непрозорість і підклимність. Відсутність відкритої власності на землю та складності у приватизації засобів виробництва призводили до того, що офіційного власника на ту чи іншу власність не було, але фактично на 2000-і роки у державній власності залишилося дуже мало об'єктів. Приватизація державних підприємств ніби і давала державному бюджету додаткові кошти, але вони були мізерними, бо без відкритого процесу торгів об'єкти діставалися за безцінь особам, пов'язаним із посадовцями того чи іншого державного підприємства. Внаслідок цього власністю не міг заволодіти ефективний приватний власник, який мав відповідні обігові кошти для оздоровлення виробництва. Зроста **тіньова економіка** — господарська діяльність, яка розвивалася поза державним обліком. Власники тіньових підприємств не сплачують податків, збільшуючи власні прибутки.

У роки президентства Леоніда Кучми Україна трохи вийшла з економічного піке. У **вересні 1996 року**

Банкнота номіналом 10 гривень 1996 року випуску (перша серія сучасної гривні)

запровадили національну грошову одиницю — **гривню**. Наприкінці 1990-х років стабілізувалась економіка, проте перспективи для її стійкого зростання так і не стали реальністю. Суспільство перебувало в очікуванні змін. **Корупцію** державного апарату не вдалося подолати, залишалася нереформованою економіка та неефективним виробництво. Українські товари мали збут переважно в країнах СНД, не розвивалися наукомісткі галузі виробництва. **Не відбулося позитивних зрушень у житті простого українця**. Рух уперед не відчувався. Натомість збереглися старі недоліки пострадянської системи.

1. Якою була ситуація в промисловості впродовж 1990-х років?
2. Визначте особливості приватизації у промисловому секторі.
3. Коли запровадили національну грошову одиницю — гривню?

Уривок із праці Миколи Рябчука «Дві України»

«Політологи охрестили політико-економічні системи, збудовані в Україні й Росії, як *blackmail state* — «шантажистська держава». Суть її полягає в тому, що замість колишнього тотального ідеологічного шантажу застосовується ефективніший економічний. З одного боку, держава створює такі умови, що практично жоден її громадянин не може вижити, не порушуючи тих або тих законів чи приписів. Підприємець мусить приховувати частину податків, бо не в силі їх усіх заплатити, викладач бере дрібні хабарі від студентів, бо не може вижити із сім'єю на мізерну зарплату (як і мільціонер, що збирає «данину» з вуличних торговців), робітник виготовляє «ліву» продукцію на заводі, що місяцями простоює і не платить йому зарплати, ну, а решта пересічних громадян дружно роками не платять за газ, електрику, воду та інші комунальні послуги. Держава нібито толерує всі ці дрібні (а часом і не дуже дрібні) порушення, але — і це вже другий бік справи — лише доти, доки громадянин залишається лояльним підданим і не «рипається», себто не намагається стати власне громадянином — із незалежними думками, вчинками та висловлюваннями».

1. Визначте методи, якими здійснювали в Україні економічний шантаж.

2. Зміни у сільському господарстві.

Економічна криза, яка охопила всю державу, особливо гостро відчувалась у сільському господарстві. В СРСР ця сфера виробництва була донором промисловості, забезпечуючи її сировиною, а населення міст — продуктами харчування. Упродовж **1991–1992 років Верховна Рада прийняла Закони України «Про селянське (фермерське) господарство», «Про форми власності на землю»**. Вони мали сприяти утвердженню на селі альтернативних колгоспно-радгоспній системі форм господарювання і забезпечити позитивну динаміку розвитку сільськогосподарського виробництва.

Однак на практиці ці законодавчі акти впроваджували повільно. Косметичне перетворення колгоспів на **КСП — колективні селянські господарства** не приносило реальних зрушень на селі. Ними керували переважно колишні голови колгоспів. У Верховній Раді сформувався колгоспно-радгоспне лобі, під тиском якого у сільське господарство виділяли кошти, однак до рядового колгоспника чи працівників радгоспів ці кошти зазвичай не доходили, осідаючи на рахунках посередників. **Фермерські господарства** як альтернатива колгоспної системи створювали повільно. Існували різноманітні перепони, бо пострадянська державна номенклатура розглядала фермерів як своїх могильників у скорому майбутньому й не давала їм розвивати господарства. Перевірки з боку фіскальних органів, складність в отриманні банківської позики, рейдерство, невизначеність законодавства призводили до банкрутства фермерів та відтоку робочої сили.

Невирішеним залишалося найважливіше питання — рівності всіх форм власності та підтримки всіх форм господарювання — від кооперативної до фермерської. Старі та нові партії займалися, по суті, соціальною демагогією. Говорили, що земля не може стати товаром як всенародна цінність і власність. Стверджували, що багаті іноземці при створенні ринку землі залишать зубожілим місцеве населення. Ці «страшилки» робили і роблять негативний вплив на українців. Тимчасом як **лише за вільного обігу землі та розумного контролюючого законодавства можна створити ефективного власника і сільськогосподарського підприємства, і фермерського господарства.** Консервативна ідеологія класика української суспільної думки **В'ячеслава Липинського закликала до утвердження в Україні середньої та дрібної приватної власності на землю.** Лише за таких умов можливе виникнення середнього класу, зацікавленого у власній державі та підтримці національної культури. До прикладу, 60 % американської економіки тримає середній клас країни, а в нас цей клас так і не зміг сформуватися за всі роки незалежності.

1. Які закони, прийняті Верховною Радою, повинні були сприяти розвитку аграрного сектора?
2. Що перешкоджало розвитку фермерського господарства в Україні?
3. Чому не вирішувалося питання створення ринку землі в Україні?

3. Матеріальне становище населення. Етносоціальні процеси.

Економічна криза кінця 1980-х–початку 1990-х років мала негативний вплив на рівень життя населення та його відтворення. Досі звичні гарантії з боку держави: надання роботи, стабільної зарплати, пенсії, матеріальної підтримки — поступилися незвичним для колишніх радянських громадян завданням щоденної боротьби за виживання. **Реальні доходи працюючих різко падали, виникали затримки з виплатою заробітної плати, пенсій, стипендій тощо.** Та й їхні розміри суттєво відставали від темпів зростання цін на товари і продукти споживання. До прикладу,

якщо у 1992 році середня пенсія за віком дещо перевищувала розмір мінімальної заробітної плати, то у 1997 році вона становила не більше 50 % від цього показника. Знижувалася купівельна спроможність населення. За таких умов навіть середня заробітна плата не могла забезпечити прожитковий мінімум. Майже 70 % отриманих грошей витрачалося на продовольство. Для більшості населення товари довгострокового вжитку стали недоступними. **Особисті заощадження громадян були знецінені.** Цей процес населення справедливо розцінювало як відкритий грабунок. Невпинно зростала кількість жителів, котрі потребували соціального захисту з боку держави. Однією з найгостріших та найболючіших соціальних проблем стало **безробіття**, яке охопило усі верстви суспільства і набуло масового характеру. Серед безробітних переважали працівники науково-дослідних інститутів, робітники та інженерно-технічні працівники, що раніше працювали у ВПК. Поширилося приховане безробіття. Через простоту виробництва адміністрація відправляла робітників і службовців у довготривалі відпустки без виплати заробітної платні. На початок 2000-х років близько 4 % працездатного населення України були безробітними. Змінилася **соціальна структура населення**. З'явилися такі **соціальні групи, як бідні, малозабезпечені, заможні. Середній клас**, котрий є ознакою стабільності суспільства, в Україні формувався повільно. У загальній шкалі цінностей престиж особи та ступінь її впливу на владу почали визначати багатство і фінансова забезпеченість.

Існуючі соціально-економічні реалії вплинули на зниження **природного приросту населення**. У 1993 році в Україні проживало 52,2 млн осіб, а у 2000 році — вже 49,5 млн осіб. Скорочення чисельності населення було викликане низкою факторів: суттєвим зменшенням народжуваності, загальним постарінням населення та зростанням смертності, збільшенням кількості тих, хто з різних причин, переважно економічних, залишав Україну. Визначальними чинниками еміграції працездатного населення стали: незадовільне матеріальне становище жителів, безробіття, неможливість чесно заробляти гроші. Географія еміграційних потоків українців була широкою: постійно зростала трудова еміграція до Росії, країн Європи. Лідером української еміграції стала Польща, де кількість постійно чи тимчасово працюючих українців доходила у 2000-х роках від 1,5 млн до 2 млн осіб. Серед інших країн, до яких виїздили українські заробітчани, виділялися Греція, Італія, Чехія, Португалія, Іспанія, Велика Британія. Незважаючи на трудову еміграцію, за чисельністю населення Україна залишалася однією із найбільших держав Європи.

Україна — **поліетнічна держава**. На рубежі 1980-х–1990-х років у ній проживали 37,4 млн українців, 11,3 млн росіян, решту жителів становили білоруси, румуни, поляки, угорці, євреї, греки, болгары та інші народи — усього більш як 130 етнічних груп. Безперечною заслугою молодого держави стала розробка законодавчої бази, яка врегульовувала міжнаціональні відносини, забороняла дискримінацію громадян за національною ознакою. Засади державної політики у національному питанні були сформульовані у **Декларації прав національностей**

України. Законодавчо закріплювалося право кожного народу на використання національної символіки, відзначення національних свят, сповідання своєї релігії, розвиток літератури, мистецтва, засобів масової інформації, створення національних навчальних закладів.

1. Назвіть причини, які призвели до падіння матеріального становища населення України упродовж 1990-х років.
2. Які фактори вплинули на зростання трудової еміграції у 1990-х—на початку 2000-х років?
3. Як населення України розподілено за етнічним складом?

Уривок із дослідження професорки коледжу святого Томаса Мора Саскачеванського університету (Канада) Наталії Ханенко-Фрізен «У пошуках інших суб'єктів історії: усна історія деколективізації в Україні у 1990-х роках»

«Особливо болісно реформи вдарили по самих людях. Первісна реорганізація колгоспів на початку 1990-х і наступне руйнуванням КСП у 2000-х роках поставили колишніх колгоспників у дуже не вигідне становище. Соціологічне опитування проведене в Україні у 2004 р., виявило, що 57 % сільських мешканців назвали себе безробітними. Кожен третій селянин (32,9 %) представився як наймані працівники, і лише 5,2 % вважали себе самозайнятими. До того ж, 11,4 % сільських сімей мали принаймні одного родича, який працював за кордоном, а 6,1 % усіх респондентів мали намір шукати роботу за кордоном. Провал аграрної реформи став головною причиною високого виїзду українців до інших країн... Реформи вплинули на сільську громаду, запустивши механізм розпаду соціальних стосунків, а також культурних та господарських практик, встановлених за соціалізму».

1. Проаналізуйте наведену авторкою статистичну інформацію. Які соціальні процеси, що відбувалися у сільській місцевості, в ній відображені?

Коли Україна стала членом Міжнародного валютного фонду та Світового банку (27.04.1992 р.), **у Нідерландах, у місті Маастрихт** члени ЄС підписали Договір про Європейський Союз (07.02.1992 р.).

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
  - **1991–1992 рр.** — прийнято Закони України «Про селянське (фермерське) господарство», «Про форми власності на землю»;
  - **1992 р.** — введено в обіг купони багаторазового використання (купонокарбованці);
  - **вересень 1996 р.** — запроваджено українську національну грошову одиницю — гривню.
2. Поясніть значення понять: *колективне селянське господарство (КСП), тіньова економіка, інвестиції, корупція, купонокарбованці, приватизація, фермерське господарство.*
3. Підготуйте історичну довідку на тему: «Основні тенденції та протиріччя соціально-економічного розвитку України в 1991–2004 роках».
4. Доведіть або спростуйте думку: «Формування олігархічної системи — зубожіння народу».

§ 31

Становлення громадянського суспільства.

Помаранчева революція 2004 року

- ✓ Визначте основні риси початкового періоду державотворення в Україні.
- ✓ Поясніть значення термінів: *неформальні організації, сепаратизм*.
- ✓ Що передбачав багатовекторний шлях розвитку?

1. Громадянське суспільство в Україні.

Громадянське суспільство — це сукупність недержавних організацій, які представляють волю та інтереси громадян. Серед його найважливіших ознак — діяльність різноманітних добровільних об'єднань людей, плюралізм ідей, соціальних цінностей, можливість вільно висловлювати свої думки, пріоритет громадянських прав порівняно з державними законами, свобода особистості, усвідомлення особою інтересу суспільства, держави як свого власного інтересу.

Поволі, але неухильно в Україні розбудовували **громадянське суспільство, один із основних елементів становлення демократичної держави**. Конституція України забезпечила умови його функціонування. Свідченням становлення громадянського суспільства стало, зокрема, виникнення низки неурядових незалежних суспільних організацій, ЗМІ, формування вільної суспільної думки. Зростала і **суспільна активність громадян**. У розвинених демократичних країнах разом із бізнесом та державою — це третій сектор, який гармонізує суспільне життя, наглядає за діяльністю державних структур, бореться з фінансовими надужиттями та корупцією. В 1999 році в Україні налічувалося близько тридцяти тисяч зареєстрованих громадських організацій, із яких понад 800 мали загальноукраїнський статус. До прикладу, в 1995 році таких організацій було лише чотири тисячі. Найбільшу частку серед них склали благодійні фонди, за ними — жіночі, культурно-освітні й мистецькі, молодіжні організації, об'єднання етнічних груп, правозахисні, природоохоронні, релігійні та інші. Більшість всеукраїнських організацій функціонувало у великих містах — Києві, Харкові, Львові, Одесі. Складовими частинами громадянського суспільства в Україні є діяльність політичних партій, здатних репрезентувати групові інтереси, вільне висловлювання власної думки, вільні та альтернативні політичні вибори, референдуми, розвиток місцевого самоврядування, наявність ринкових відносин і економічного плюралізму. **Громадянське суспільство — невід'ємний атрибут правової держави**. Остання може існувати лише за наявності такого суспільства.

Однак **громадянське суспільство в Україні на межі 1990-х–2000-х років перебувало в зародковому стані, залишалося неконсолідованим** та значно відставало у розвитку від громадянського суспільства європейських країн. Активність громадських організацій та їхній вплив на суспільне життя і свідомість людей ще недостатні, а рівень правової захищеності індивідів і груп людей, які у них працюють, далекий від бажаного. Засоби масової інформації, що мали б підвищувати рівень цієї захищеності, самі поки що потребують захисту. Тиск як з боку держави, так і з боку могутніх приватних інтересів позбавляють ЗМІ свободи

та неупередженості, а людей — повної та об'єктивної інформації. Це особливо помітно в періоди, коли вирішуються важливі політичні питання (під час виборів, референдумів, кризових політичних ситуацій тощо). З цих причин не може нормально функціонувати «сфера відкритості» (публічна сфера), у якій формується громадська думка, здатність і готовність громадян до вирішення суспільних справ.

1. Що таке громадянське суспільство?

2. Назвіть прояви громадянського суспільства в Україні.

3. Який вплив на становлення громадянського суспільства в Україні мали громадські організації?

Уривок із праці філософа, академіка НАН України Мирослава Поповича «Громадянське суспільство України»

«Основна проблема, що постала перед суспільством України в розпочату 1991 роком епохи трансформації, полягає в переході від суспільства тотального контролю до суспільства, побудованого на європейських цінностях і принципах — політичній демократії, ринковій економіці та національній державності. Системі контролю має бути протиставлена розвинута система самодіяльного громадянського суспільства. При цьому основна проблема полягає не стільки в створенні нових інституцій чи спілок, скільки в переосмисленні функцій і старих, і новоутворюваних елементів громадянського суспільства за умов демократії, незалежності і ринку. Громадянське суспільство, що робить у новій Україні перші кроки, може не витримати тиску з боку великого капіталу, що не зустрічає опору. Продумана і стимульована система спонсорства і благодійності допоможе ввести відносини громадянського суспільства і приватного капіталу в рамки партнерства».

1. Які чинники, на думку автора, сприятимуть розбудові в Україні громадянського суспільства?

2. Помаранчева революція.

Чергове загострення внутріполітичної ситуації в Україні було пов'язане із **президентськими виборами 2004 року. 22 листопада 2004 року** на Майдані Незалежності в центрі міста Києва розпочалася акція громадянської непокори. Приводом стали відверті фальсифікації під час виборів: порушення в ході голосування та підрахунку голосів. Попри результати **екзит-полів** (опитування виборців, яке проводиться соціологічними службами на виході з виборчих дільниць у день виборів з метою прогнозування їхніх результатів до часу оприлюднення офіційних даних виборчими комісіями), які свідчили про перемогу у другому турі виборів очільника блоку «Наша Україна» Віктора Ющенка, Центральна виборча комісія віддала перемогу його конкурентові — представнику «партії влади» Вікторіві Януковичу — Прем'єр-міністру України.

Для захисту голосів і демократії до Києва з'їхалося сотні тисяч людей. В акціях непокори, за оцінками соціологів, брали участь від 5 до 6 млн осіб. Протестні акції проти фальсифікації результатів виборів пройшли у багатьох населених пунктах держави. Подану скаргу від імені прихильників партійного блоку «Наша Україна» розглядав Верховний Суд. Для знаходження консенсусу були прийняті зміни в

Конституцію України, які отримали назву **Конституційна реформа 2004 року**. Вона урівноважувала владні повноваження президента і парламенту, створювала в державі вже **парламентсько-президентську форму** правління на відміну від президентсько-парламентської за Конституцією 1996 року. Було призначено повторне голосування другого туру, яке відбулося **26 грудня 2004 року**. І під час нього переміг **Віктор Ющенко**. В усіх трьох голосуваннях кожний суперник перемагав на «своєї» території: Віктор Ющенко — у 16-ти областях Західного і Центрального регіонів, а також у місті Києві; Віктор Янукович — у 8-ми областях Південного і Східного регіонів, а також в АР Крим і місті Севастополі. Масовий спротив народу фальсифікації владою результатів президентських виборів 2004 року отримав назву **Помаранчевої революції**, бо визначальним у політичному протесті став помаранчевий колір, який прихильники кандидата в президенти Віктора Ющенка використовували для позначення своєї участі в русі (прапорці, стрічки, шарфи або інші деталі одягу).

Помаранчева революція, що тривала упродовж листопада–грудня 2004 року, засвідчила важливі ментальні зрушення в суспільстві, народження громадянського суспільства, бажання здійснення кардинальних реформ в економіці і державному секторі, наближення народу до управління державою. **Під час революції вдалося уникнути кровопролиття.**

Одна із протестних акцій під час Помаранчевої революції. Світлина

1. Що стало приводом до протестних рухів 22 листопада 2004 року?
2. Чому була проведена Конституційна реформа?
3. Які зміни у настрою суспільства засвідчила Помаранчева революція?

Уривок зі спогадів Любомира Буняка, політика, міського голови міста Львова у 2002–2005 роках

«Аж раптом сталося несподіване та непрогнозоване: народ відчув себе обдуреним і стихійно вийшов на вулиці столиці. Киян підтримали інші міста України. Розпочалася так звана Помаранчева революція. Під тиском народних мас Верховний Суд України визнав результати другого туру президентських виборів недійсними. Фальсифікації, зловживання та порушення законодавства [...] під час проведення другого туру виборів були настільки відвертими й масштабними, що їх приховати і навіть применшити було неможливо. Тому Верховний Суд України, визнавши результати другого туру президентських виборів недійсними та скасувавши їх, ухвалив рішення про переголосування, що в народі стали називати третім туром президентських виборів».

1. Доведіть або спростуйте думку: «Під час Помаранчевої революції формувалося громадянське суспільство».

3. Подолання сепаратизму всередині країни.

Із початку незалежності Україна стикнулася з проблемою **сепаратизму** всередині країни, тобто діяльністю, направленою на зміну статусу окремих територій відповідно до законів держави; або ж протизаконною діяльністю, яка передбачала відокремлення від матірньої країни частини території та її мешканців. Це явище не стало новим. **Україна ніколи не була добре інтегрованою в економічному, громадському та етнічному розуміннях країною.** Різні її частини мали різний історичний досвід свого буття.

Чи не **найбільшим рівнем окремішності вирізнялися Південь і Схід держави.** Економічні негаразди, політична нестабільність, погіршення матеріального становища населення сприяли усталенню серед мешканців регіону ностальгії за СРСР і поширенню сепаратистських настроїв. У 1994 році на Донеччині і Луганщині провели референдум, який засвідчив прихильність частини жителів Донбасу до федеративного устрою України. У 1990-х роках ці регіони стали опорою «партії влади». Місцева посткомуністична еліта формувала радянську ідентичність, яка дозволяла боротися за владу та реалізовувати корупційні схеми пограбування держави. Під час Помаранчевої революції були ухвалені рішення про заснування окремих регіональних адміністративних одиниць: Луганська обласна рада прийняла резолюцію про створення Автономної Південно-Східної Української Республіки, в Одесі проголосили самоврядну територію «Новоросійський край». 28 листопада 2004 року в місті Северодонецьк прихильники Віктора Януковича провели так званий «Всеукраїнський з'їзд народних депутатів і депутатів місцевих рад», який визнав легітимно обраним президентом України Віктора Януковича, а в разі обрання на цю посаду Віктора Ющенка вирішено наполягати на проведенні референдуму щодо зміни адміністративно-територіального устрою України. Прийняті рішення згодом були визнані такими, що суперечать Конституції України.

Громадянське суспільство на Донбасі було найменш розвиненим і впливу на сепаратистські рухи не мало. Процес декомунізації регіону відбувався поволі. Він дуже повільно звивав до нового українського часу. Проте повноцінного долучення до України його мешканців на ментальному рівні, на жаль, так і не відбулося.

1. Що таке сепаратизм?
2. Назвіть прояви сепаратизму на Донеччині й Луганщині.
3. Чому громадянське суспільство на Донбасі було найменш розвиненим?

Уривок із праці філософа Сергія Дацюка «Стратегії сепаратизму в Україні»

«В основі будь-яких стратегій сепаратизму в Україні лежить уявлення, що сепаратизм може призвести до того, що на окремих територіях у разі їхнього від'єднання від України може бути все так само, як раніше в Україні, плюс ще краще за рахунок грошей Росії (чи Європи). Мрія українського сепаратиста, щоби було краще, ніж є, нездійсненна. Краще не буде. Буде тільки гірше. «Бути не з Україною, а з Росією» — це узагальнена ідея сепаратизму, що нав'язана

російськими ЗМІ протягом тривалого зомбування жителів Сходу України. Українські люди не знають, що їх чекає в союзі з Росією. Вони думають, що їм залишать їхні свободи і ще додадуть до цього більше грошей на життя. Так не буває. Буває лише — втрата звичних для українців свобод в обмін на гроші».

1. Чим відрізняються сепаратистські мрії від реальності?

Президенти України

Віктор Ющенко (народився 1954 року)

Український політик, Президент України у 2005–2010 роках. Народився 23 лютого 1954 року в селі Хоружівка Сумської області. Закінчив Тернопільський фінансово-економічний інститут. Кандидат економічних наук. Із 1993 року — голова Правління Національного банку України. Один з ініціаторів фінансової реформи, внаслідок якої було запроваджено українську грошову одиницю — гривню. В 1999 році став Прем'єр-міністром України. На виборах до Верховної Ради 2002 року очолював політичний блок «Наша Україна», за результатами яких став народним депутатом України. У 2004 році обраний Президентом України. Ініціював прийняття Закону «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні», де Голодомор визнано геноцидом українського народу; сприяв входженню України до Світової організації торгівлі, проводив проєвропейську зовнішню політику. Проте Віктор Ющенко не зумів створити дієву політичну команду, не налагодив співпрацю з урядом і парламентом. Залишилися невирішеними низка соціально-економічних питань. Із 2011 року — співголова Ради з питань розвитку Національного культурно-мистецького та музейного комплексу «Мистецький арсенал».

Коли в Україні обрано Президентом Віктора Ющенка (2004 р.), **у Грузії** на виборах президента перемогу здобув лідер «Революції троянд» Міхеїл Саакашвілі (04.01.2004 р.).

Підсумуйте свої знання

- Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
  - **22 листопада 2004 р.** — початок Помаранчевої революції;
  - **2004 р.** — проведено Конституційну реформу;
  - **листопад–грудень 2004 р.** — період Помаранчевої революції;
  - **26 грудня 2004 р.** — Президентом України обрано Віктора Ющенка.
- Поясніть значення понять: *громадянське суспільство, екзит-пол, Помаранчева революція.*
- Сформулюйте тези до проблеми: «Громадянське суспільство в Україні».
- Підготуйте презентацію на тему: «Помаранчева революція».

§ 32

Україна на міжнародній арені

- ✓ Яке питання було винесено на референдум 1 грудня 1991 року?
- ✓ Коли було створено НАТО?
- ✓ Які держави першими визнали незалежність України?

1. Здобуття незалежності та вихід України на міжнародну арену.

Проголошення незалежності й припинення існування СРСР створили умови для зовнішньополітичної діяльності України на якісно нових засадах — самостійності і рівноправності. **Процес суверенізації — визнання України у світі — розпочався відразу після референдуму.** За перше п'ятиріччя більше 150 держав уклали з Україною угоди про двосторонні відносини. Активну роботу проводило Міністерство закордонних справ, яке почало відкривати посольства і консульства України в різних країнах світу. Для обґрунтування власної лінії на міжнародній арені **2 липня 1993 року** Верховна Рада України схвалила «**Основні напрями зовнішньої політики України**». Цей документ визначив національні інтереси України і завдання її зовнішньої політики, зокрема розвиток двосторонніх міжнародних відносин, участь у європейському співробітництві і співробітництві в рамках Співдружності Незалежних Держав, ООН та міжнародних організаціях.

Важливим зовнішньополітичним завданням після проголошення незалежності України стало врегулювання відносин із Російською Федерацією, яка намагалася зберегти свій вплив над колишніми республіками СРСР за посередництвом СНД. У цю організацію Російська Федерація і Україна вкладали цілком відмінні розуміння: для Бориса Єльцина це була нова форма Союзу РСР, для Леоніда Кравчука — м'яка форма розлучення з імперією. Водночас здійснювався тиск на Україну в кримському питанні. Спочатку Росія визнала державну територію України, а потім відразу зазіхнула на Крим, використовуючи проблему російського флоту в місті Севастополі. Під тиском домагань Росії Україна була змушена поступитися в питанні територіальної автономії Криму, пішовши на компроміс із російською владою, яка вимагала спеціального статусу для цієї частини української території. **21 вересня 1994 року** була проголошена **Автономна Республіка Крим (АРК)**. На жаль, Україна не змогла нав'язати Росії своє бачення кримської проблеми. Не був використаний потенціал української громади Криму, яка у чисельному еквіваленті складала майже третину населення півострова і компактно проживала у степових районах Криму. Не одержали територіально-національної автономії кримські татари, котрі налічували приблизно 10 % населення. Проте як репресований народ вони сподівалися на створення національних органів влади на територіях татарського поселення. Курултай — вищий представницький орган кримськотатарського народу — не став рівноправним гравцем на політичній мапі Криму. Влада на півострові залишалася в руках проросійської Верховної Ради АРК.

У липні 1992 року в ході візиту до Фінляндії Президент України Леонід Кравчук підписав **Гельсінський заключний акт**. Україна зобов'язалася дотримуватися визначених у Європі зовнішньополітичних правил, погодилася на активну участь у міжнародній співпраці. Водночас для світового співтовариства першочергове значення мало питання без'ядерного статусу України, яка на той час була третьою після Росії і США ядерною державою. **24 жовтня 1991 року** Верховна Рада ухвалила Заяву «Про без'ядерний статус України», у якій визначена позиція України щодо зброї масового

Підписання Будапештського меморандуму. Зліва направо сидять: Президенти Борис Єльцин (Російська Федерація), Білл Клінтон (США), Леонід Кучма (Україна), Прем'єр-міністр Джон Мейджор (Велика Британія). Світлина. 1994 рік

знищення, розміщеної на її території. У документі, йшлося про проведення політики, спрямованої на повне знищення ядерної зброї та компонентів її базування. Але відмовляючись від величезного ядерного потенціалу, наша держава прагнула твердих міжнародних гарантій своєї безпеки. **5 грудня 1994 року** на зустрічі глав держав і урядів країн-учасниць Наради з безпеки та співробітництва в Європі у Будапешті (Угорщина) був підписаний **Меморандум, який за відмову України від ядерного статусу гарантував їй безпеку**. Його схвалили лідери чотирьох держав — **України, США, Великої Британії та Російської Федерації**. В ньому три ядерні країни підтвердили свої зобов'язання поважати незалежність, суверенітет та територіальну цілісність нашої держави. З перших днів існування Україна не мала територіальних претензій до жодної з країн, а з ближніми з них будувала стосунки на засадах добросусідства. Так, переговори про укладення договору між Російською Федерацією та Україною тривали від 1991 року і завершилися підписанням у **1997 році Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією**. У 1997 році було в основних рисах завершено оформлення відносин України із сусідніми державами, створено договірно-правову основу для розвитку з ними дружніх добросусідських відносин.

1. Що передбачав процес суверенізації?
2. Коли була проголошена Автономна Республіка Крим? При яких обставинах?
3. Хто й коли підписав Будапештський меморандум?

Витяг із Будапештського меморандуму

«Поважати незалежність і суверенітет та існуючі кордони України (стаття 1); утримуватися від загрози силою чи її використання проти територіальної цілісності чи політичної незалежності України, і що ніяка їхня зброя ніколи не буде використовуватися проти України, крім цілей самооборони або будь-яким іншим чином згідно зі Статутом ООН (стаття 2); утримуватися від економічного тиску, спрямованого на те, щоб підкорити своїм власним інтересам здійснення Україною прав, притаманних її суверенітету, і таким чином отримати будь-які переваги (стаття 3)».

Витяг із Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною та Російською Федерацією

«...Поважати територіальну цілісність одна одної і непорушність існуючих між ними кордонів (ст. 2); будувати відносини одна з одною на основі принципів взаємної поваги суверенної рівності, територіальної цілісності, непорушності кордонів, мирного врегулювання спорів, незастосування сили або загрози силою, включаючи економічні та інші способи тиску, права народів вільно розпоряджатися своєю долею, невтручання у внутрішні справи, додержання прав людини та основних свобод, співробітництва між державами, сумлінного виконання взятих міжнародних зобов'язань, а також інших загальноновизнаних норм міжнародного права (стаття 3)».

1. Доведіть або спростуйте думку канцлера Німецької імперії у 1871–1890 роках Отто фон Бісмарка: «Угоди з Росією не варті й паперу, на якому написані».

2. Україна і загальноєвропейський процес. Співробітництво з ЄС і НАТО.

Серед пріоритетних напрямків двостороннього співробітництва на цьому етапі розбудови зовнішньої політики України було визнано також розвиток відносин з найрозвиненішими країнами Заходу — державами, яким належить провідна роль у сучасній міжнародній системі. **10 березня 1992 року** Україна приєдналася до Ради північноатлантичного співробітництва (тепер — Рада євроатлантичного партнерства (РЄАП)). Ця організація була створена НАТО і об'єднувала його членів та колишніх членів Організації Варшавського договору (ОВД). Від часів президентства Леоніда Кравчука і Леоніда Кучми Україна — єдина з держав колишнього СРСР — брала участь у всіх миротворчих місіях під проводом НАТО. **У 1994 році Україна** стала учасником програми «Партнерство заради миру», в **1997 році** було підписано **Хартію про особливе партнерство між Україною та Організацією Північноатлантичного договору**. З 2005 року розпочався інтенсивний діалог України з НАТО в питаннях набуття нею членства в ньому. Проте українське військо не

відповідало вимогам НАТО, а це було однією з найбільших перешкод на шляху України до НАТО. Друга проблема — небажання більшості жителів нашої держави вступати в НАТО. Українці перебували в полоні комуністичних штампів, що НАТО — агресивний блок і бажає знищити «миролюбне» СРСР.

У грудні 1991 року були започатковані відносини між Україною та Європейським Союзом, коли міністр закор-

донних справ Нідерландів як головуючої в ЄС держави у листі від імені Євросоюзу офіційно визнав незалежність України. У червні 1994 року між Україною та Європейським Союзом була підписана Угода про партнерство і співробітництво, яка набула чинності 1 березня 1998 року. Вона визначила основні напрямки співпраці у політичних, торговельно-економічних та гуманітарних питаннях. Крім того, укладено низку галузевих угод міжнародно-правового характеру, згідно з якими здійснювалося співробітництво між Україною та ЄС. Зокрема, Україна співпрацювала з ЄС у рамках проекту «Східне партнерство», одним із завдань якого була підготовка до вступу держави до Європейського Союзу. У вересні 1995 року Україна стала членом Ради Європи, а в липні 1996 року ввійшла до Центральноєвропейської ініціативи — впливової регіональної організації, що об'єднувала 17 країн.

З-поміж різних форм співробітництва між Україною та ЄС важливу роль відіграє економічна співпраця. Європейський Союз мав найбільшу частку в загальному обсязі іноземних інвестицій, які Україна отримала, починаючи з 1991 року. Інвестиційні надходження зросли особливо з 2001 року як відповідь на прискорення темпів економічного зростання України. До п'ятірки найбільших інвесторів України — членів ЄС входили Німеччина, Кіпр, Австрія, Велика Британія, Нідерланди. Основну частину прямих іноземних інвестицій із європейських країн спрямовували у харчову промисловість України, оптову торгівлю, фінансовий сектор і транспортну галузь. Іноземний сектор української економіки активно впливав на її технологічне оновлення.

1. Які факти свідчать про співпрацю України з НАТО?

2. Визначте напрямки співпраці між Україною та ЄС, окреслені Угодою про партнерство і співробітництво.

3. У які галузі економіки України спрямовувались іноземні інвестиції?

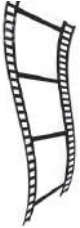
Україна в особі очільника МЗС Анатолія Зленка підписує договір «Партнерство заради миру: рамковий закон». Брюссель (Бельгія). Світлина. Лютий 1994 року

Уривок із виступу Президента Єврокомісії Жозе Мануеля Баррозу

«Культура повинна відігравати стратегічну роль у політиці об'єднаної Європи. Це — надзвичайно важливий чинник успіху європейської інтеграції, в той же час культура нерозривно пов'язана з поняттям європейської ідентичності».

1. Що, на думку автора, відіграє стратегічну роль в об'єднанні Європи?

Уривок із виступу другого Президента України Леоніда Кучми

«Для демократичних країн багатовекторна політика — аксіома. Це особливо важливо для України, яка перебуває між Росією, з одного боку, і країнами ЄС і НАТО — з іншого. Якщо хочеш миру, підтримуй насамперед добросусідські відносини. Іншого просто не дано. Скажу більше. Україна, відгороджена від Росії кам'яним муром, менш цікава Заходу, ніж держава з розвинутою мережею економічних відносин із сусідніми країнами».

1. Яку формулу успіху в міжнародних відносинах пропонує Леонід Кучма?

3. Проблема Чорноморського флоту та Тузлинська криза. СЕП.

У 1990-х–2000-х роках Україна зіткнулася з проблемою російського Чорноморського флоту. Саме через свої збройні сили Російська Федерація здійснювала тиск на Київ, намагалася зберегти своє домінуюче становище на півострові. Україні не вдалося підпорядкувати собі увесь флот і утвердитися в Севастополі — місті, де базувався російський флот. У 1991 році у чорноморському військовому з'єднанні в Криму служило близько 100 тисяч військових. При розподілі флоту у 1995 році

Кораблі Чорноморського флоту Російської Федерації у Севастопольській бухті. Світлина.

Україні дісталася 18 % кораблів, Росії — 82 %. У справах флоту Росія завжди діяла з позицій сили, підкреслюючи, що місто Севастополь — це її територія, бо він «город русской славы». За угодою між Росією та Україною 1997 року, російський флот мав у 2017 році залишити севастопольську базу.

У жовтні 2003 року стався конфлікт навколо острова Тузла, що в Керченській протоці між Кримським і Таманським

півостровами. Російська сторона спробувала збудувати дамбу від Таманського півострова до острова Тузла, який належав Україні. Росія хотіла, щоб фарватер

протоки був на її території, відповідно, і кошти за прохід суден надходили в казну Росії. Протести України тоді вплинули на президента Російської Федерації Володимира Путіна, і будівництво дамби припинили.

Того ж року була підписана Угода між Російською Федерацією, Білоруссю, Казахстаном та Україною про створення **Єдиного економічного простору (ЄЕП)**, який передбачав об'єднання митних територій учасників, де функціонують механізми регулювання економік на єдиних принципах, що забезпечують вільний рух товарів, послуг, капіталу і робочої сили. Угода мала також на меті здійснення єдиної зовнішньоторговельної, податкової, грошово-кредитної та валютно-фінансової політики. В українському суспільстві не було однозначної думки щодо участі держави у цій організації. Прихильники ЄЕП доводили, що відмова України від реалізації концепції ЄЕП за російським сценарієм, який передбачав заснування євразійського інтеграційного утворення, може сповільнити поступальний розвиток економіки України внаслідок втрати нею конкурентних позицій на російському ринку. Натомість противники ЄЕП твердили, що вступ України в ЄЕП загальмує поступ структурних змін в українській економіці, бо історичний досвід співпраці з Російською Федерацією свідчить про те, що рано чи пізно євразійський спільний економічний простір має перетворитися у міждержавну конфедерацію, а участь України в ЄЕП сповільнить її інтеграцію до Європи. Між тим ЄЕП міг дати Україні значно менше дивідендів, ніж ЄС, бо частка ВВП країн ЄЕП у світовій економіці становила лише 2,6 %. Усі перераховані країни прийняли пропозицію Росії, окрім України, яка погоджувалася бути спостерігачем при ЄЕП, але не її учасником. Проте Україна висловила готовність максимально можливо лібералізувати умови торгівлі з країнами-учасницями ЄЕП на засадах норм і правил Світової організації торгівлі без створення регіональних наднаціональних структур. Стратегія співпраці України з країнами ЄЕП не повинна була суперечити правовим засадам поетапного формування зони вільної торгівлі між Україною та Європейським Союзом. Отже, зовнішньополітичний курс нашої держави остаточно сформувався на основі принципу **багатовекторності**, тобто зосередження дипломатичних зусиль навколо окремих пріоритетних напрямків міжнародного співробітництва.

1. З якою проблемою в Криму зіткнулась Україна в 1990-х–2000-х роках?
2. Коли відбувся конфлікт навколо острова Тузла? З чим він був пов'язаний?
3. Визначте позицію України щодо участі в Єдиному економічному просторі.

Уривок зі статті «Герої і «герої» першого тижня війни, якої не було» з газети «Українська правда» від 24 жовтня 2003 року

«Досі залишається нез'ясованою логіка поведінки Володимира Путіна, який натиснув на гальма за 102 метри від державного кордону України. На це вплинули аж ніяк не усвідомлення міжнародних норм, і вже тим більше не почуття справедливості чи любов до України, а ракетні стрільби наших літаків у Керченській протоці, та ще — можлива міжнародна реакція на

територіальні претензії з боку Росії. Тузлинська криза — ще один приклад, що Росія розуміє тільки одну мову — сили. Як сказав кримський прем'єр Сергій Куніцин на погрози глави адміністрації Путіна Олександра Волошина скинути на острів Тузлу бомбу: «На кожен бомбу знайдеться своя бомба».

1. Які чинники вплинули на розв'язання Тузлинської проблеми?

Американський політолог Збігнев Бжезінський про створення ЄСП

«Угоду про Єдиний економічний простір можна по-різному тлумачити, вона багатозначна й має багато вимірів. Як документ, що передбачає вільну торгівлю на колишньому радянському просторі, вона має потенційні вигоди для всіх учасників. Та навіть як для угоди, що має на меті тісну економічну інтеграцію, безперечним є її спрямованість на зменшення можливості окремих держав, які належать до ЄСП, рухатися до встановлення ближчих відносин з Європейським Союзом самостійно... У кінцевому підсумку головне питання зводиться до того, чи угода про Єдиний економічний простір спрямована на створення Єдиного політичного простору. У такому разі це, так би мовити, спроба з чорного ходу обмежити політичний суверенітет України».

1. Які загрози для України вбачає Збігнев Бжезінський у приєднанні до Угоди про Єдиний економічний простір?

Коли Україна приєдналася до програми «Партнерство заради миру» (1994 р.), **Швеція** вступила до Європейського Союзу (13.11.1994 р.).

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:

- **10 березня 1992 р.** — приєднання України до Ради північноатлантичного співробітництва;
- **липень 1992 р.** — підписано Україною Гельсінський заключний акт;
- **2 липня 1993 р.** — Верховною Радою схвалено «Основні напрями зовнішньої політики України»;
- **червень 1994 р.** — підписано Угоду про партнерство і співробітництво між Україною та Європейським Союзом;
- **21 вересня 1994 р.** — створено Автономну Республіку Крим;
- **5 грудня 1994 р.** — підписано Будапештський меморандум;
- **1994 р.** — приєднання України до програми «Партнерство заради миру»;
- **вересень 1995 р.** — набуття Україною членства у Раді Європи;
- **липень 1996 р.** — приєднання України до Центральноєвропейської ініціативи;
- **1997 р.** — підписано Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією;
- **1997 р.** — підписано Хартію про особливе партнерство між Україною та Організацією Північноатлантичного договору;
- **жовтень 2003 р.** — конфлікт між Україною та Росією навколо острова Тузла.

2. Поясніть значення понять: *багатовекторність зовнішньої політики, євроінтеграція, суверенізація, без'ядерний статус.*

3. Підготуйте повідомлення на тему: «Україна на міжнародній арені».

4. Доведіть або спростуйте думку: «Ідея єдиного економічного простору — минуле України».

§ 33 Практична робота № 5

Тема. Інтеграція України в європейський та світовий економічний простір: виклики і відповіді.

Завдання 1. Опрацюйте документи практичної роботи. Складіть список міжнародних організацій, із якими в торговельно-економічній сфері співпрацює Україна.

Завдання 2. З'ясуйте, які труднощі виникали в Україні на шляху інтеграції до кожної зі згаданих міжнародних структур. Яких заходів було вжито для їхнього подолання або уникнення?

№ 1

З інформації постійного представництва України при ЮНЕСКО

«На 27-й сесії Генеральної конференції ЮНЕСКО (1993 рік) Україна ініціювала розробку «Програми культури миру». Цю ініціативу було покладено в основу переорієнтації діяльності ЮНЕСКО та розробки міждисциплінарного проекту «На шляху до культури миру». Сьогодні — це один із стратегічних напрямів програмної діяльності Організації. У 1997 році, під час 29-ї сесії Генконференції ЮНЕСКО, Україна ініціювала звернення до ООН з метою проголошення Міжнародного року захисту та збереження культурної спадщини. На 56-й сесії Генеральної Асамблеї ООН ця ініціатива знайшла своє відображення — 2002-й рік було проголошено ООН Міжнародним роком світової культурної спадщини».

№ 2

Співдружність Незалежних Держав (СНД)

Стаття 2 статуту СНД. 22 січня 1993 р.

«Цілями співдружності є: здійснення співпраці в політичній, економічній, гуманітарній, культурній сферах; всесторонній і збалансований економічний і соціальний розвиток держав-членів у межах спільного економічного простору, міждержавна кооперація та інтеграція».

Прапор СНД

№ 3

Із Постанови Верховної Ради України «Про основні напрями зовнішньої політики України». 1993 р.

«З огляду на своє геополітичне становище, історичний досвід, культурні традиції, багаті природні ресурси, потужний економічний, науково-технічний та інтелектуальний потенціал Україна може і повинна стати впливовою світовою державою, здатною виконувати значну роль у забезпеченні політико-економічної стабільності в Європі. Неодмінною умовою успішної реалізації Україною своїх можливостей є її активне і повномасштабне входження до світового співтовариства. Долаючи кризові явища у суспільстві і торуючи свій шлях у світ, Україна спирається на свої фундаментальні загальнонаціональні інтереси, відповідно до яких визначаються засади, напрями, пріоритети та функції її зовнішньої політики [...] економічні інтереси пов'язані з інтегруванням економіки України у світове

господарство; регіональні, субрегіональні, локальні інтереси пов'язані із забезпеченням різноманітних специфічних потреб внутрішнього розвитку України».

Світова організація торгівлі (СОТ)

№ 4

Із угоди про заснування Світової організації торгівлі. 01.01.1995 рік

«Сторони цієї Угоди, визнаючи, що їхні відносини в галузі торгівлі та економічного підприємництва повинні бути спрямовані на підвищення рівня життя, забезпечення повної зайнятості й значного та постійного зростання реального доходу й ефективного попиту, а також розширення виробництва товарів та послуг і торгівлі ними з урахуванням оптимального використання світових ресурсів відповідно до цілей сталого розвитку, прагнення захистити й зберегти навколишнє середовище, заснують Світову організацію торгівлі (СОТ)».

WORLD TRADE ORGANIZATION

Емблема СОТ.
Напис: «Світова організація торгівлі»

№ 5

Центральноєвропейська ініціатива (ЦЕІ)

З інформації Міністерства закордонних справ України. 1996 р.

«Україна розглядає ЦЕІ як важливий механізм інтеграції до європейського економічного та політичного простору, а також зміцнення стабільності в регіоні та подальшого розвитку всебічних відносин між країнами-членами Ініціативи. Фахівці України беруть участь у діяльності діючих у рамках ЦЕІ експертних мереж за такими напрямками як транскордонне співробітництво, транспорт, енергетика, наука і технології. На постійній основі здійснюється робота, спрямована на активізацію участі підприємств та організацій України у реалізації проектів співробітництва в рамках Ініціативи».

***Довідка.** Центральноєвропейська ініціатива (ЦЕІ) є регіональним угрупованням країн Центральної та Східної Європи, діяльність якої має на меті налагодження багатостороннього співробітництва у політичній, соціально-економічній, науковій та культурній сферах та сприяння на цій основі зміцненню стабільності і безпеки в регіоні. До її складу входить 18 країн — Албанія, Австрія, Білорусь, Боснія і Герцеговина, Болгарія, Хорватія, Чеська Республіка, Угорщина, Італія, Македонія, Молдова, Польща, Румунія, Сербія, Словаччина, Словенія, Чорногорія та Україна.*

Організація Чорноморського економічного співробітництва (ОЧЕС)

№ 6

Зі Статуту Організації Чорноморського економічного співробітництва (ратифікувала Україна 19. 03. 1999 року)

«...(Таки) цілі втілюються у життя через діяльність ОЧЕС на різних рівнях: сприяти розвитку двостороннього і багатостороннього співробітництва на основі принципів і норм міжнародного права;

Написи: «ОЧЕС
Організація Чорноморського економічного співробітництва»

поліпшувати умови підприємницької діяльності та заохочувати особисту та колективну ініціативу підприємств та компаній; розвивати економічну співпрацю, не порушуючи міжнародні зобов'язання держав-членів і не перешкоджаючи розвитку їхніх відносин з третіми сторонами; враховувати конкретні економічні умови та інтереси держав-членів (Азербайджан, Албанія, Болгарія, Вірменія, Греція, Грузія, Молдова, Росія, Румунія, Сербія, Туреччина та Україна, штаб-квартира у Стамбулі)».

Довідка. «Одна з принципових відмінностей від інших регіональних інтеграційних угруповань (СНД, ГУАМ, ЄврАзЕС) — ОЧЕС об'єднує країни, залучені до інших інституційно міцно розвинених міжнародних структур. Європейський Союз, НАТО — це організації, членство в яких є прагненням багатьох країн, що є членами ОЧЕС. Тому ОЧЕС сконцентрована цілком і повністю на економічному аспекті інтеграції, не розпорюшуючи свою увагу і ресурси на сфері політики і оборони. Зокрема, це пов'язано з тим, що низка країн має взаємні територіальні претензії»

Організація за демократію та економічний розвиток ГУАМ
(Грузія, Україна, Азербайджанська Республіка, Республіка Молдова)

№ 7

Із Ялтинської хартії ГУАМ (Грузія, Україна, Азербайджан, Молдова)

«Цілі співпраці ГУАМ: сприяння соціально-економічному розвитку, зміцнення і розширення торговельно-економічних зв'язків, розвиток і ефективне використання в інтересах країн ГУАМ транспортно-комунікаційних магістралей та відповідної інфраструктури, розміщеної на їх території, боротьба з міжнародним тероризмом, організованою злочинністю, наркобізнесом».

Емблема ГУАМ

Євразійське економічне співтовариство (ЄврАзЕС)

(Україна у 2002–2014 рр. була спостерігачем при ЄврАзЕС)

№ 8

Із договору про заснування ЄврАзЕС

«Республіка Білорусь, Республіка Казахстан, Киргизька Республіка, Російська Федерація і Республіка Таджикистан [...] сповнені рішучості [...] поглиблювати взаємну співпрацю в різних галузях [...] утворюють міжнародну організацію «Євразійське економічне співтовариство».

ЄврАзЕС
ЕВРАЗИЙСКОЕ ЭКОНОМИЧЕСКОЕ СООБЩЕСТВО

Написи: «ЄврАзЕС
Євразійське економічне
співтовариство»

№ 9

Витяг із Постанови Кабінету Міністрів України «Про прогноз економічного і соціального розвитку України на 2002–2006 роки».

2002 р.

«...Найбільшими зовнішньоторговельними партнерами України є Російська Федерація (29,6 % товарообороту), країни зони євро (20,0 %), Сполучені Штати Америки (3,2 %). Однак уведення урядом Російської Федерації низки дискримінаційних заходів у сфері зовнішньої торгівлі та змін Податкового кодексу призвели до деякого скорочення українського експорту до Росії. Питома вага

обсягів експорту товарів до Росії скоротилася із 27,3 % у першому півріччі 2001 року до 22,6 % на кінець року... Останнім часом зростання українського експорту штучно стримувалося країнами зони євро шляхом введення квот на поставки металу. Українські чорні метали та вироби з них стали об'єктом запровадження спеціальних заходів у 20 країнах світу. Ці чинники обумовили скорочення загального обсягу українського експорту товарів і послуг із 18,8 % у 2000 році до 9,7 % у 2001 році».

Міжнародний валютний фонд (МВФ)
(Україна стала членом МВФ у 1992 році)

№ 10 **З інформації Міністерства закордонних справ України про співпрацю України з МВФ. 2003 р.**

«1994–1995 роки: Україна співпрацювала з МВФ по програмі системної трансформаційної позики на суму 498,7 млн СПЗ (763,1 млн доларів США), метою якої була підтримка платіжного балансу України.

1995–1998 роки: Україна отримала від МВФ кредити на загальну суму 1 935 млн доларів США. Головною метою цих кредитів була підтримка курсу національної валюти і фінансування дефіциту платіжного балансу України.

1998–2002 роки: Україна співпрацює з Фондом у рамках Програми розширеного фінансування, яка передбачала надання кредиту обсягом 2,6 млрд доларів США. У рамках цієї Програми Україна отримала 1 591,0 млн доларів США.)».

Асоціація України з ЄС

№ 11 **Із преамбули Угоди про асоціацію України з ЄС. 21 березня 2014 року**

«Цим документом створюється асоціація між Україною, з однієї сторони, та Союзом і його державами-членами, з іншої сторони. Цілями асоціації є: сприяти поступовому зближенню Сторін, ґрунтуючись на спільних цінностях і тісних привілейованих зв'язках. Запровадити умови для посиленних економічних та торговельних відносин, які вестимуть до поступової інтеграції України до внутрішнього ринку ЄС, у тому числі завдяки створенню поглибленої і всеохоплюючої зони вільної торгівлі...»

№ 12 **Густав Грессель (старший аналітик Європейської ради міжнародних відносин)**

«Так, Україна має юридичне право на (повноправне) членство у ЄС, але якщо оцінювати нинішній стан країни за Копенгагенськими критеріями, то перспектива цього членства буде виглядати дуже далекою... Безвізовий режим і угода про вільну торгівлю [...] (стали) чудовими інструментами для прискорення реформ».

Довідка. Копенгагенські критерії. У червні 1993 року Європейська Рада на засіданні у місті Копенгагені визнала право кожної європейської країни вступати до Європейського Союзу після виконання нею низки вимог за трьома критеріями:

а) політичного: стабільність установ, які гарантують демократію, верховенство права, дотримання прав людини і захист прав меншин; б) економічного: дієва ринкова економіка; в) «членського»: зобов'язання, що випливають із факту вступу до ЄС, зокрема визнання його політичних, економічних та монетарних цілей. Лише ЄС визначає, чи відповідає та чи інша країна Копенгагенським критеріям і може бути прийнятою до його складу.

№ 13 **Із результатів опитування 22 українських експертів на тему «Європейська інтеграція України сьогодні: проблеми, виклики, завдання» (фонд «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» в період з 18 до 25 червня 2014 року)**

«Основною внутрішньою проблемою, яка перешкоджатиме євроінтеграційному курсу України, експерти вважають насамперед неефективність системи державного управління — недостатній рівень компетенції держслужбовців, надмірна бюрократичність та корумпованість системи державного управління. До першої п'ятірки основних проблем внутрішнього характеру також належать: ситуація на Донбасі (охоплюючи як нинішній збройний конфлікт, так і громадські настрої), високий рівень корупції в українському суспільстві, неефективна політика інформування населення про євроінтеграцію та соціально-економічні проблеми. Агресія, тиск та всебічне перешкоджання з боку Росії є головним зовнішнім викликом для європейського курсу України. Цю думку поділяють усі опитані експерти. Серед основних зовнішніх перешкод експерти називають внутрішні проблеми самого ЄС, протидію або вичікувальну позицію з боку деяких членів ЄС, що не хочуть розривати свої зв'язки з Росією, а також відсутність єдиної позиції в Євросоюзі щодо європейської перспективи України і розширення ЄС загалом».

№ 14 **Голова Представництва ЄС в Україні Х'юг Мінгареллі**

«Головна перешкода (подальшого руху до інтеграції з ЄС) — це приватні інтереси, які формували суспільне, економічне і політичне життя в Україні впродовж 22 років, що проявляється насамперед при ухваленні законопроектів, які мають наблизити українське законодавство до європейського. Інша проблема пов'язана з тим, що у Західній Європі Україну все ще сприймають як загрозу, а не як шанс. І це попри надзвичайні природні й людські ресурси України. Києву треба зробити так, щоб європейці більше знали й розуміли Україну за рамками усталених упереджень».

*Завдання 3. Які чинники, на думку експертів, перешкоджали євроінтеграційному курсу України?

**Завдання 4. З'ясуйте дату перетворення Євразійського економічного співтовариства на Євразійський економічний союз, а також час підписання Україною Угоди про асоціацію з ЄС. Висловіть обгрунтоване припущення про те, з якою третьою подією пов'язані ці дві. Запропонуйте власні висновки.

Узагальнення за розділом: **СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНИ ЯК НЕЗАЛЕЖНОЇ ДЕРЖАВИ**

1. Прочитайте уривок з історичного джерела. Чим, на вашу думку, було небезпечне для економічного розвитку держави означене явище?

«Тиньова» економіка в другій половині 1990-х років, за оцінками фахівців, гальмувала не тільки ринкові реформи, а й вкладання іноземними інвесторами капіталів в Україну».

2. Розташуйте перелік подій у хронологічній послідовності. Складіть хронологічну таблицю.

Прийняття Конституції України; дострокові вибори Верховної Ради та Президента України; запровадження в обіг гривні; вступ України до Ради Європи; Помаранчева революція; підписання Будапештського меморандуму.

3. Попрацюйте з логічними ланцюжками. З'ясуйте, яке з понять зайве і чому.

А) Верховна Рада, уряд, судова система, «партія влади».

Б) МВФ, Світова організація торгівлі, Рада Європи, СНД.

В) приватизація, інвестиції, фермерське господарство, планова економіка.

Г) багатовекторність, євроінтеграція, без'ядерний статус, Тузлинська криза.

4. Проаналізуйте уривок із джерела. Про яку подію у ньому йдеться? Чи можна стверджувати про формування в Україні громадянського суспільства? Відповідь аргументуйте.

«Мільйон українців зібрався на київському майдані Незалежності, вимагаючи скасування результатів другого туру виборів та призначення нових чесних виборів. Перебуваючи під постійною загрозою, десятки тисяч мирних маніфестантів кілька тижнів мешкали у наметах на майдані за низької мінусової температури до того часу, як після голосування 26 грудня було відновлено справедливість».

5. Визначте зовнішньополітичні пріоритети України у 1991–2004 роках і складіть розгорнутий план відповіді.

6. Розкрийте сутність етнонаціональних і демографічних процесів. Простежте їхню динаміку на прикладі вашого населеного пункту, використавши статистичні дані та усну історію (спогади сучасників).

7. Консервативна ідеологія класика української суспільної думки В'ячеслава Липинського закликала до утвердження в Україні середньої та дрібної приватної власності на землю як підґрунтя для появи середнього класу, зацікавленого у власній державі та підтримці національної культури. Поміркуйте, чи вдалося створити середній клас упродовж зазначеного періоду.

8. Попрацюйте з характеристиками історичних особистостей, поданими під рубрикою «Президенти України» у § 29 (Леонід Кучма) і в § 31 (Віктор Ющенко). Вкажіть, який внесок у вітчизняну історію вони зробили.

Розділ VI.

ТВОРЕННЯ НОВОЇ УКРАЇНИ

Орієнтовні теми для навчальних проєктів:

- «У 1918-му Україна здобула незалежність, у 1991-му — відновила, сьогодні — захищає» (завершення проєкту з укладання інтерактивної стрічки часу, яка відображає неперервність і спадкоємність державотворчих процесів у ХХ–ХХІ ст., презентація проєкту).
- Усна історія Майданів: від Революції на граніті до Революції Гідності (електронна Книга пам'яті).

Орієнтовна тема для написання есе:

- Відверта розмова з воїнами АТО / однолітками — внутрішньо переміщеними особами.

§ 34

Суспільно-політичне життя в 2005–2013 роках. Революція Гідності

- ✓ Визначте причини й результати Помаранчевої революції.
- ✓ Які чинники впливали на становлення громадянського суспільства в Україні?
- ✓ Що було властиве для економічного розвитку держави на початку 2000-х років?

1. Внутріполітичне становище у 2005–2010 роках.

Перед новообраним Президентом Віктором Ющенком і його командою постало багато складних проблем, які потрібно було вирішувати: примирити українське суспільство, продовжити економічні реформи, подолати корупцію (відокремити бізнес від політики), просуватися до НАТО і ЄС та не погіршити відносини з

Національний музей «Меморіал жертв Голодомору», заснований з ініціативи Віктора Ющенка у Києві в 2008–2009 роках. Світлина

Росією. Зміна політичної влади додала оптимізму українському суспільству, воно виставило високу планку очікувань. Віктор Ющенко мав великий кредит довіри (до 80 % громадян його підтримували), але мало часу на його виправдання. Одним із перших рішень новообраного Президента стало призначення главою українського уряду **Юлії Тимошенко, першої в історії України жінки на посаді Прем'єр-міністра**. Тоді ж затвердили програму нового уряду «Назустріч людям». Початок діяльності уряду був доволі оптимістичним.

Без підвищення податків і жодної позики збільшили доходну частину державного бюджету, зменшили суму державного боргу, сформували єдину систему оподаткування. Зріс рівень доходів громадян, соціальних виплат і пенсій, збільшилася допомога при народженні дитини. Значну увагу приділяли поверненню із забуття правдивої національної історії українців, пріоритетному розвитку української культури. З ініціативи Віктора Ющенка були відкриті «Мистецький арсенал» у Києві на Печерську, реконструйовані стара козацька столиця гетьмана Івана Мазепи в Батурині та палац Кирила Розумовського, створено музей «Героїв Крут» на честь полеглих у боротьбі з більшовиками в 1918 році гімназистів і студентів. Для формування історичної пам'яті багато зробили **акції зі вшанування жертв Голодомору 1932–1933 років**.

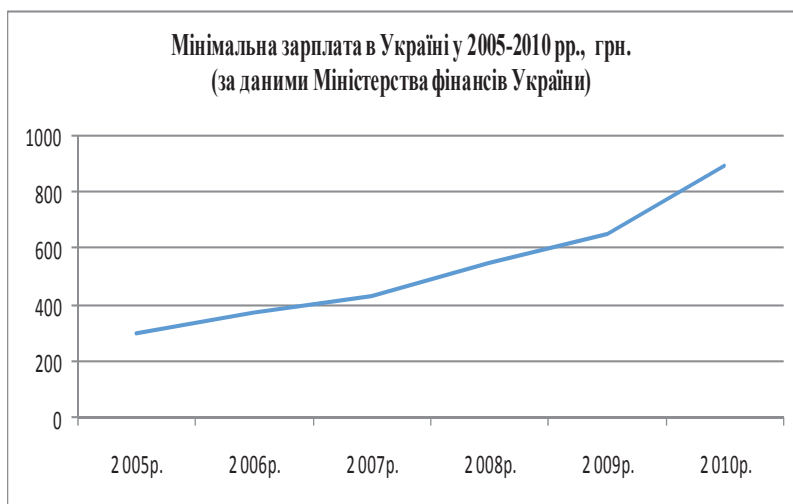
Проте провести ефективні реформи в державному і приватному секторах економіки не вдалося. Люди сподівалися, що Президент та уряд саме на цьому

напрямі зможуть досягти прогресу. Але так не сталося. **Відсутність реформ у господарському секторі стала найбільшою проблемою після помаранчевих часів.** Це розчарувало людей, які підтримали Майдан. До того ж економічну ситуацію в країні ускладнила світова фінансово-економічна криза 2008–2009 років. Президент України, котрий був наділений достатніми повноваженнями, ними ефективно не скористався. Спроби глави держави створити ефективну систему управління не мали стратегічного характеру, а тому не змінили ситуації кардинально. У Верховній Раді не вдалося сформувати міцну пропрезидентську більшість, яка б законодавчо забезпечувала здійснення необхідних реформ. Як наслідок, **змінилося лише обличчя влади, але не її суть.**

Майже відразу після виборів почалися негаразди та інтриги в команді Президента, її покидали одна за одною люди Майдану. Постійні конфлікти супроводжували стосунки між двома лідерами Помаранчевої революції — Президентом Віктором Ющенком та Прем'єр-міністром Юлією Тимошенко. Все це негативно впливало на роботу державного апарату. Відсутність успіхів в економічній сфері призвела до програшу партій національно-демократичного напрямку на дострокових парламентських виборах у 2007 році. Перемогу вчоргово отримала «партія влади». Посаду Прем'єр-міністра обійняв знову **Віктор Янукович.** На виборах **2010 року** його було обрано **Президентом України.**

1. Розвитку якої сфери надавав особливого значення Віктор Ющенко?
2. Які проблеми залишилися нерозв'язаними за час президентства Віктора Ющенка?
3. Визначте підсумки парламентських виборів 2007 року та президентських виборів 2010 року.

1. Проаналізуйте, як змінився розмір мінімальної зарплати в Україні протягом 2005–2010 років.
2. Який показник варто додати до графіка, щоб зробити об'єктивний висновок про розвиток економіки України в окреслений період?

2. Президентство Віктора Януковича.

Віктор Янукович повернув у дію командно-адміністративну систему. Створена **управлінська вертикаль фактично означала відновлення олігархічної моделі розвитку держави**, за якої усе вирішує політико-промислове лобі найбільших компаній, що склалися за рахунок непрозорого перерозподілу державної власності. Віктор Янукович спирався передусім на фінансово-економічні групи Донбасу. Конституційний суд відмінив Конституційну реформу 2004 року і відновив в Україні **президентсько-парламентську форму правління**. Відтак Президент зумів зосередити в своїх руках більшість владних повноважень у країні. Розпочалися політичні переслідування. Була заарештована та засуджена головна конкурентка Віктора Януковича на виборах — Юлія Тимошенко.

Основним напрямком соціально-економічної політики Президент Віктор Янукович і Прем'єр-міністр Микола Азаров проголосили подолання наслідків світової економічної кризи, проведення податкової, пенсійної реформ, скорочення бюрократичного апарату. Проте ці гасла не були реалізовані на практиці. **Цінності радянського минулого ставали домінуючими в культурному житті**. У 2012 році Верховною Радою був ухвалений Закон «Про засади державної мовної політики», запропонований депутатами Вадимом Колесніченком і Сергієм Ківаловим, що, при незмінності визнання української мови як державної в Україні, істотно розширював використання регіональних мов, якщо кількість носіїв цих мов не менше 10 % від населення певного регіону, а в окремих випадках і менше 10 %. Закон викликав неоднозначну реакцію в українському суспільстві. Авторів закону звинувачували у впровадженні політики русифікації. Після набуття чинності закону деякі обласні і місцеві ради проголосили російську мову регіональною. Окрім того, у західних областях регіональною було визнано угорську, молдовську, румунську мови.

Володимир Путін і Віктор Янукович приймають морський парад у місті Севастополі. Світлина

У зовнішній політиці пріоритетним напрямком стала орієнтація на Російську Федерацію. Її керівництво схилило Віктора Януковича вступити у Митний союз, що означало приєднання України до євразійського політико-економічного простору і кінець двадцятирічним потугам увійти в ЄС. У **2010 році** в місті Харкові була підписана угода між **Україною і Російською Федерацією**, яка продовжила термін перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України із 2017 до 2042 року з автоматичним продовженням на п'ять років, якщо жодна зі сторін не буде мати заперечень.

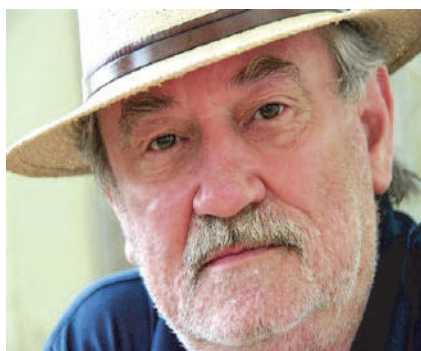
Вона ратифікована Верховною Радою України та Державною Думою Російської Федерації. Водночас Віктор Янукович заявляв про бажання **України створити зону вільної торгівлі з Європейським Союзом**. Увесь 2013 рік минув у постійних дискусіях щодо геополітичного вибору України. В травні 2013 року Прем'єр-міністр України Микола Азаров підписав Меморандум про поглиблення взаємодії між Євразійською економічною комісією та Україною. Він передбачав надання Україні можливості мати представника в СЕК і одержати статус спостерігача в Євразійському економічному союзі з 2015 року. Паралельно ЄС запропонувало Україні підписати Угоду про асоціацію між Україною і Євросоюзом. Керівництву держави необхідно було визначитися. **28–29 листопада 2013 року на Саміті глав держав у Вільносі** Віктор Янукович відмовився підписувати угоду з Євросоюзом, що викликало бурхливу негативну реакцію як на Заході, так і в Україні. Суспільство відчуло, що Віктор Янукович хоче назавжди залишити Україну в орбіті російських інтересів та національної ідеї. Для більшості молоді, інтелектуалів та національно мислячих людей це означало згортання проекту державної незалежності. Відповіддю народу став **Євромайдан** — так назвали **патріотичні протестні акції в Україні проти корупції, свавілля правоохоронних органів, а також на підтримку європейського вектора зовнішньої політики України**.

1. Які перші кроки в політичній сфері здійснив Президент Віктор Янукович?
2. Чи була реалізована на практиці проголошена владою соціально-економічна програма?
3. Визначте передумови виникнення Євромайдану.

Зі звернення народного артиста України Богдана Ступки, українського письменника Івана Драча до Президента України Віктора Януковича щодо законопроекту Колесніченка–Ківалова

«Цим законопроектом правляча партія — Партія регіонів — здійснює замах на найсвятіше українського народу — на його мову. Українська мова конституційно закріплена як єдина державна мова в Україні, а надання регіонального статусу російській мові та ще 17 мовам національних меншин є нічим іншим, як спробою узаконити русифікацію України. В Україні російській мові ніщо не загрожує. Захищати російську мову таким способом означає поставити під загрозу існування української мови та української державності. Цього український народ не допустить і буде вимагати від Президента України як гаранта Конституції України покласти край антиконституційним діям Партії регіонів, яка разом із комуністами намагається продовжувати комуністичну політику русифікації України».

Співавтор звернення Богдан Ступка

1. Яку загрозу для існування української мови і української державності вбачали діячі української культури у законі Колесніченка–Ківалова?

Президенти України

Віктор Янукович (народився 1950 року)

Народився 9 липня 1950 року на Донеччині. Навчався в Єнакіївському гірничому технікумі, Донецькому політехнічному інституті. Упродовж 1997–2002 років займав посаду голови Донецької облдержадміністрації. З 2003 року очолював Партію регіонів. Був Прем'єр-міністром України (2002–2004 роки, 2006–2007 роки). Обраний Президентом України у 2010 році. Перебував на цій посаді упродовж 2010–2014 років. За час президентства призначав на керівні посади здебільшого вихідців з Донбасу; ініціював зміну форми правління в Україні з парламентсько-президентської на президентсько-парламентську, підписав Харківські угоди з Російською Федерацією, відмовився в 2013 році підписувати Угоду про асоціацію між Україною та ЄС. Його політика призвела до системної кризи й Революції Гідності. В 2014 році втік з України до Росії.

3. Євромайдан. Революція Гідності.

Протестні акції розпочалися ще напередодні Вільнюського саміту, 21 листопада 2013 року в Києві на майдані Незалежності та Європейській площі. Як і в 2004 році, тут були встановлені намети й активісти розпочали безстроковий страйк з вимогами підписати документ про асоціацію з Євросоюзом, боротьби з корупцією, олігархічною системою правління, відставки Кабінету Міністрів Миколи Азарова, побудови справжнього народовладдя в країні та перемоги європейських цінностей над пострадянськими. 30 листопада 2013 року відбувся розгін силами спецназу «Беркута» студентського наметового містечка на Майдані, з побиттям і арештами молоді. Цей акт зухвалого вандалізму, порушення людської гідності підняв до акцій протесту усю Україну. Щотижневі недільні мітинги на Хрещатику і Майдані збирали у деякі дні до 1 млн учасників. Такого масового спротиву владі Україна ще ніколи не знала. Неупередженій людині ставало очевидним, що владі треба прислухатися до вимог народу і відмінити своє рішення. Проте Віктор Янукович не хотів йти на поступки опозиції. Але й народ не збирався відступати. Були захоплені будинок Київської міської державної адміністрації на Хрещатику та Будинок профспілок і будівля колишнього Інституту шляхетних дівчат. Вони стали штабами революції. Відбулося й повалення пам'ятника Володимиру Леніну в Києві — як символу тоталітаризму. **Євромайдан**

продемонстрував народження нової української людини, яка вже не хотіла вертатися назад у духовне рабство тоталітаризму.

Кількаразові спроби розігнати Майдан силою влади не вдалися. Навіть зведення до Києва майже усього підрозділу міліції особливого призначення «Беркут» (близько 8 тисяч осіб) з інших областей України не дали результату. Майдан перетворився на своєрідну фортецю, оточену барикадами. Народ демонстрував дива самоорганізації. Були налагоджені харчування і гарячі напої, ліки, місця для ночівлі, збирали гроші на потреби маніфестантів. Влада намагалася створити ілюзію широкої підтримки з боку людей Сходу і Півдня України. Навколо Маріїнського палацу був влаштований Антимайдан, переважно з людей, котрих «партія влади» привезла до Києва. Протистояння перейшло на вулицю Михайла Грушевського, де вперше пролилася

кров маніфестантів. Для зупинки спецназівців майданівці палили шини, «Беркут» почав застосовувати нелетальну зброю, а потім стріляти й на ураження. **Першими загиблими були вірменин з Дніпропетровщини Сергій Нігоян та білорус Михайло Жизневський.** У цей час в усіх великих і малих містах України відбувалися свої Євромайдани. Розпочалася практика захоплення держадміністрацій і повалення пам'ятників Володимиру Леніну на місцях. Українську опозицію підтримував світ, «партію влади» і Віктора Януковича — Росія. Вирішальними у революції стали три дні — з **18 до 20 лютого 2014 року**, — коли під час протистоянь на вулицях Михайла Грушевського, Інститутській тощо від куль снайперів спецпризначенців загинуло більше ста протестувальників, яких відразу було названо **Небесною сотнею**. Під час прощання зі загиблими мітингувальниками на майдані Незалежності 21 лютого лунала жалобна пісня «Плине кача по Тисині...», яка стала українським народним реквіємом. Події історії України, які відбувалися упродовж **21 листопада 2013–21 лютого 2014 років**, названі **Революцією Гідності**, яка мала своїм змістом суспільні та політичні зміни, викликані зривом підписання **Угоди про європейську інтеграцію України**. Вночі з 21 на 22 лютого Віктор Янукович з найближчим оточенням покинув країну. Спочатку він залишив Київ й виїхав до міста Харкова, де намагався влаштувати з'їзд для відділення східних регіонів від України. Однак цей план не вдався і Віктор Янукович та більшість членів його уряду втекли до Росії. Того ж таки 22 лютого Верховна Рада своєю постановою відсторонила його від влади. Також було звільнено низку високопосадовців. Головою Верховної Ради обрано **Олександра Турчинова**, який постановою парламенту виконував також обов'язки Президента. Отже, Євромайдан, а згодом Революція Гідності були одними з наймасштабніших подій у новітній історії України і логічним продовженням обстоювання прав людини та громадянина. Народ продемонстрував свою єдність, європейськість, гідність і прагнення до

Сергій Нігоян на Євромайдані.
Світлина.

21 лютого лунала жалобна пісня «Плине кача по Тисині...», яка стала українським народним реквіємом. Події історії України, які відбувалися упродовж **21 листопада 2013–21 лютого 2014 років**, названі **Революцією Гідності**, яка мала своїм змістом суспільні та політичні зміни, викликані зривом підписання **Угоди про європейську інтеграцію України**. Вночі з 21 на 22 лютого Віктор Янукович з найближчим оточенням покинув країну. Спочатку він залишив Київ й виїхав до міста Харкова, де намагався влаштувати з'їзд для відділення східних регіонів від України. Однак цей план не вдався і Віктор Янукович та більшість членів його уряду втекли до Росії. Того ж таки 22 лютого Верховна Рада своєю постановою відсторонила його від влади. Також було звільнено низку високопосадовців. Головою Верховної Ради обрано **Олександра Турчинова**, який постановою парламенту виконував також обов'язки Президента. Отже, Євромайдан, а згодом Революція Гідності були одними з наймасштабніших подій у новітній історії України і логічним продовженням обстоювання прав людини та громадянина. Народ продемонстрував свою єдність, європейськість, гідність і прагнення до

свободи. На Майдан виходили жителі Сходу та Заходу, мешканці мегаполісів, маленьких міст і сіл; незалежно від віри, люди творили свою державу.

У травні 2014 року відбулися дострокові президентські вибори. П'ятим Президентом став **Петро Порошенко** — підприємець і політичний діяч, котрий був активним учасником Революції Гідності. Він переміг у першому турі виборів із великим відривом, набравши 54 % голосів виборців. До присяги Президента був приведений 7 червня 2014 року. У зв'язку з Революцією Гідності втратив свою легітимність парламент України. На виборах до Верховної Ради у жовтні 2014 року перемогу одержали націонал-демократичні сили (**Блок Петра Порошенка, «Народний фронт», «Батьківщина»**). Вони мали велику чисельну перевагу над колишньою «партією влади». Ці сили сформували уряд, який очолили початково **Арсеній Яценюк**, а згодом **Володимир Гройсман**.

1. Коли розпочався Євромайдан?
2. Які засоби боротьби проти Євромайдану використовувала влада?
3. Якими були підсумки виборів Президента і Верховної Ради України у 2014 році?

Перші жертви розстрілів на вулиці Інститутській у Києві. Світлина. Лютий 2014 року

Людмила Максимлюк, поетка

А сотню вже зустріли небеса...
Летіли легко, хоч Майдан ридав...
І з кров'ю перемішана сльоза...
А батько сина ще не відпускав...
Й заплакав Бог, побачивши загін —
Спереду — сотник, молодий, вродливий,
І юний хлопчик в касці голубій,
І вчитель літній — сивий-сивий...
І рани їхні вже не їм болять,
Жовто-блакитний стяг покритв їм тіло...
Як крила ангела, злітаючи назад,
Небесна сотня в вирій полетіла...

1. Прочитайте вірш та розгляньте світліну поруч. Які емоції вони у вас викликають?
2. На основі джерел доведіть справедливість висловлювання дисидента Івана Світличного: «Вітчизна — це не хтось і десь, Я — теж Вітчизна».

Президенти України

Петро Порошенко
(народився 1965 року)

Народився на Одещині. Згодом сім'я переїхала до міста Бендери (Молдова). Тут здобув середню освіту, займався дзюдо. Відслуживши в армії, навчався на факультеті міжнародних відносин й міжнародного права Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, який закінчив з

відзнакою. Захистив кандидатську дисертацію з права. Крім української, вільно розмовляє англійською, румунською, російською мовами. У 1990-х роках перейшов працювати у сферу підприємницької діяльності. Створив корпорацію «Рошен». У його бізнесі — страхова компанія, підприємство з виробництва скла та крохмалю, Міжнародний інвестиційний банк, телекомпанія «5 канал» та інші. Був обраний до Верховної Ради України 3, 4, 5 та 7 скликання. Працював міністром закордонних справ, міністром економічного розвитку та торгівлі, секретарем Ради з національної безпеки й оборони України. У грудні 2013 року захищав мирних демонстрантів на вулиці Банковій. Переміг у першому турі на дострокових президентських виборах 2014 року. Невдовзі після інавгурації розпустив Верховну Раду й оголосив дострокові вибори. Підписав закон про люстрацію, що обмежив право високопосадовців режиму Віктора Януковича займати державні посади. Задля популяризації української мови увів мовні квоти на радіо й телебаченні. Проводив «декомунізацію», в результаті якої Компартія України припинила свою діяльність, було демонтовано пам'ятники Володимиру Леніну, перейменовано низку населених пунктів; децентралізацію, що розширила повноваження органів місцевого самоврядування. Сприяв запровадженню безвізового режиму з ЄС для громадян України, набуття автокефалії об'єднаною Православною церквою України. Але найболючіші проблеми України — припинити війну на Сході та повернути Крим — йому так і не вдалося розв'язати. Нагороджений вітчизняними і закордонними відзнаками. Веде сторінки у соцмережах. На президентських виборах у 2019 році в другому турі поступився Володимиру Зеленському.

1. Що в діяльності Петра Порошенка вам імпонує найбільше?

Коли у місті Києві на Майдані відбувалися розстріли мирних протестувальників, **у Росії, в місті Сочі** частина українських спортсменів припинила участь у XXII зимових Олімпійських іграх на знак протесту проти кровопролиття в Україні.

Підсумуйте свої знання

- Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
  - **2010–2014 рр.** — президентство Віктора Януковича;
  - **21 листопада 2013 р.** — початок Євромайдану;
  - **21 листопада–21 лютого 2014 р.** — Революція Гідності;
  - **18–20 лютого 2014 р.** — розстріл Небесної сотні на Євромайдані;
  - **2014–2019 рр.** — президентство Петра Порошенка.
- Поясніть значення понять: *Євромайдан, Революція Гідності, Небесна сотня*.
- Порівняйте президентство Віктора Ющенка, Віктора Януковича та Петра Порошенка. Які підсумки їхньої діяльності?
- Відшукайте в інтернет-джерелах світлина та вірші, присвячені подіям на Євромайдані. Представте результати своєї роботи у класі.

§ 35

Розгортання Російською Федерацією гібридної війни проти України

- ✓ Які риси визначали зовнішню політику України за президентства Віктора Януковича?
- ✓ Поясніть значення понять: *Євромайдан*, *Революція Гідності*, *Небесна сотня*.
- ✓ Хто став президентом України у 2014 році?

1. Передумови російсько-українського воєнного конфлікту. Окупація Криму.

Процеси, що стрімко розгорталися в Україні наприкінці лютого–березня 2014 року, невдовзі після завершення Революції Гідності, внесли корективи у весь подальший розвиток та життя країни. Євромайдан сплутав карти російському політичному керівництву. Тоді **Російською Федерацією був застосований силовий варіант повернення України під свій вплив і контроль**. На Півдні і Сході України проживала значна частина етнічних росіян і російськомовного населення, зорієнтованого на російські традиції і радянські цінності. Цей регіон був тісно пов'язаний із Російською Федерацією родинними зв'язками, торгівлею, близькістю кордонів. Враховуючи проросійські настрої населення Сходу та Півдня України, президент Російської Федерації Володимир Путін сподівався на підтримку його планів.

Першим об'єктом агресії з боку Російської Федерації проти України став Крим. Операцію із захоплення Кримського півострова розпочали **20 лютого 2014 року**, коли були зафіксовані перші випадки порушення збройними силами Російської Федерації, всупереч міжнародно-правовим зобов'язанням, порядку перетину державного кордону України через Керченську протоку. 23 лютого 2014 року виникло протистояння в Криму між проросійськими силами та кримськотатарським Меджлісом і проукраїнськими організаціями, які відстоювали інтереси України на півострові. Це зірвало плани Російської Федерації видати окупацію Криму як результат бурхливого волевиявлення корінних мешканців півострова. Тоді 27 лютого підрозділи спеціального призначення та повітряно-десантних сил Російської Федерації захопили будівлі Ради міністрів та Верховну Раду Криму, над якими підняли прапор РФ. Наступного дня депутати Верховної Ради Криму ухвалили постанову про проведення так званого «референдуму» в Криму щодо статусу півострова. Йшлося не про збільшення його прав у складі України, а про приєднання Криму до Російської Федерації. Того ж дня російськими військовослужбовцями було захоплено установи засобів масової інформації, зв'язку, аеропорт у Сімферополі, аеродром Бельбек у Севастополі, поромну переправу в Керчі. Невдовзі Чорноморський флот Російської Федерації заблокував військово-морські бази, де перебували кораблі Військово-Морських сил України, а російські підрозділи разом із іррегулярними формуваннями блокували українські військові частини. Особовий склад російських збройних формувань не мав розпізнавальних знаків і діяв у вигляді так званих «зелених чоловічків». Уже фактично після вчиненої агресії Рада Федерації

1 березня 2014 року ухвалила звернення президента Російської Федерації Володимира Путіна про дозвіл на застосування Збройних сил РФ на території України.

У цей складний період **українські військовослужбовці продемонстрували всьому світові зразки витримки, мужності, стійкості**. Так, льотчики Сакської морської авіаційної бригади Військово-Морських сил ЗС України, незважаючи на повну блокаду, зуміли передислокувати бойові протичовнові літаки і гелікоптери до військового аеродрому в місті Миколаєві. На аеродромі у Бельбеку українські військові без зброї, строем, незважаючи на попереджувальні постріли окупантів, з розгорнутим бойовим прапором військової частини, виконуючи гімн України, пройшли через стрій «зелених чоловічків». Силовий спротив учинили нападникам морські піхотинці у місті Феодосія. Чинили опір окупантам екіпажі кораблів у заблокованому Донузлавському озері. Група курсантів Севастопольського морського училища відмовилася присягати на вірність Російській Федерації і виконала гімн України. Тимчасом, усупереч Указу виконувача обов'язків Президента України Олександра Турчинова про призупинення рішення кримського парламенту, рішення Конституційного Суду України, які визнали оголошення референдуму таким, що не відповідає Конституції України, **16 березня** так званий «референдум» був проведений. Його організатори оголосили, що кримське населення підтримує рішення парламенту Криму про приєднання до Російської Федерації. Україна, західні держави та їхні союзники визнали цей «референдум» нелегітимним. 17 березня 2014 року Верховна Рада Криму проголосувала за «незалежність», а вже **наступного дня** кримчан прийняли до складу Російської Федерації. США і Євросоюз засудили такі дії Росії і запровадили санкції щодо російського бізнесу і високопосадовців, заморозивши їхні закордонні активи і наклавши візові обмеження. **27 березня 2014 року** Генеральна Асамблея ООН ухвалила резолюцію на підтримку територіальної цілісності України. 2 липня 2014 року Парламентська асамблея Організації з безпеки і співробітництва в Європі визнала такі дії Російської Федерації військовою агресією.

1. Визначте передумови російсько-українського воєнного конфлікту.
2. Чи дотрималася Російська Федерація умов міждержавного договору про дружбу, співробітництво і партнерство?
3. Як відреагували США і Євросоюз на дії Російської Федерації у Криму?

Із резолюції Генеральної Асамблеї ООН про територіальну цілісність України

«...Закликає всі держави, міжнародні організації та спеціалізовані установи не визнавати ніяких змін статусу Автономної Республіки Крим та міста Севастополя на підставі вищезазначеного референдуму і утримуватися від будь-яких дій або поведінки, які можуть бути інтерпретовані як визнання будь-якої зміни статусу.

27 березня 2014 року».

1. Яку позицію зайняла ООН щодо результатів «референдуму» у Криму?

2. Воєнні дії на Сході України.

Після анексії Криму Російська Федерація через свою агентуру та спецслужби ініціювала антиукраїнські акції у різних містах Півдня й Сходу України з метою формування державного утворення «Новоросія». Частина громадян регіону очікувала повторення «кримського сценарію», тому не передбачала небезпеки збройного протистояння, людських жертв, руйнування інфраструктури. Березень–квітень 2014 року минули під акомпанемент захоплень проросійськими силами Сходу країни адміністративних будівель у містах Донецьку і Луганську. Подібні акції спробували повторити в Миколаєві, Херсоні, Харкові та інших містах, але безуспішно. Заволодівши обласними радами, будинками міліції та СБУ, нові очільники на місцях, призначені фактично за згодою російського керівництва, почали створювати незаконні збройні формування. **На підтримку цих сил надходила військова допомога з Російської Федерації.** В середині квітня були захоплені міста Слов'янськ, Краматорськ, Артемівськ (Бахмут), Маріуполь, Горлівка, Луганськ, Алчевськ, Стаханов тощо. 11 травня 2014 року були проведені псевдореферендуми про незалежність так званих «Донецької народної республіки» («ДНР») та «Луганської народної республіки» («ЛНР»). Проте ці території до себе Російська Федерація не приєднала, використовуючи їх заради тиску на Україну.

Воєнно-політична ситуація, що виникла на Сході України, зумовила необхідність прийняття рішення про збройний опір російській агресії. Для відсічі і стримування цієї агресії були **задіяні Збройні сили України, утворена Національна гвардія, сформовані добровольчі батальйони, у багатьох містах діяла народна самооборона.** Величезну допомогу армії надали волонтери. Так називають людей, які займаються добровільною безкорисливою суспільною діяльністю. 17 березня 2014 року оголошена військова мобілізація. **14 квітня 2014 року** виконувач обов'язків Президента України Олександр Турчинов ухвалив рішення Ради безпеки і оборони України «Про невідкладні заходи щодо подолання терористичної загрози і збереження територіальної цілісності України». Так почалася широкомасштабна **Антитерористична операція (АТО).** Незабаром були визволені **Слов'янськ, Краматорськ, Алчевськ, Маріуполь, Бахмут та низка інших міст.** Серед багатьох подій особливим драматизмом виділяється трагедія під містом Волновахою (Донецька область). **22 травня 2014 року** тут стався напад диверсійної групи на блокпост сил АТО. Загибло 17 захисників України, 32 військовослужбовці були поранені. У червні 2014 року тривали запеклі бої між українськими вояками та окупантами за курган Савур-Могила, оволодіння яким давало змогу контролювати велику ділянку кордону України з Російською Федерацією в районі пункту пропуску Маринівка. Найгострішими боями позначено воєнне російсько-українське протистояння за **Донецький аеропорт.** **Українські вояки на Донецькому летовищі здійснили подвиг, рідкісний у воєнній історії**

сучасності. У стані облоги вони захищали летовище від **26 травня 2014 року до 22 січня 2015 року, тобто майже вісім місяців — 242 дні!** Народ назвав їх «кіборгами», бо втриматися під нищівним вогнем ворога могли тільки люди надприродної вдачі. Протягом травня–вересня 2014 року в ході АТО було звільнено дві третини окупованих територій. У результаті ефективних дій Збройних сил та інших військових формувань, з’явилася реальна можливість успішного завершення збройного конфлікту на Сході України. **18 серпня 2014 року розпочалися бої за Іловайськ — місто й залізничний вузол на схід від Донецька**, звільнення котрого означало б припинення постачання його зброєю та військовими ресурсами з боку Росії. Усвідомлюючи крах проекту «Новоросія», воєнно-політичне керівництво Російської Федерації у ніч з 24 на 25 серпня 2014 року завдало потужного артилерійського удару по наших військах із території Російської Федерації і ввело свої збройні підрозділи. Перетнувши державний кордон України, військовослужбовці Російської Федерації, як і в Криму, без документів та розпізнавальних знаків на обмундируванні та військовій техніці, швидко просунулися у напрямку Іловайська і Луганська. Українські війська в Іловайську опинилися в оточенні і 4 дні вели запеклі бої з окупантами. З урахуванням обставин, що склалися, було прийнято рішення вивести українські підрозділи з оточення. Під гарантії російської сторони вихід з Іловайська був призначений на 29 серпня і передбачав рух у колонах двома маршрутами. Однак російські військові із засідок розстріляли колони на відкритих ділянках доріг. У боях за місто Іловайськ загинуло офіційно 366 українських вояків, 429 зазнали поранень, 158 зникли безвісти, 128 попали в полон. Поступово сили АТО стабілізували лінію зіткнення. Від осені 2014 року активні бойові дії почали спадати. Збройне протистояння набуло рис замороженого конфлікту, який періодично загострювався. Так, зокрема, влітку 2015 року тривали бої біля містечка Мар’їнка на околиці Донецька; у грудні 2016 року — бої на Світлодарській дузі; упродовж 2017–2018 років епіцентром протистояння стало місто Авдіївка. В умовах певного обмеження бойових дій Російська Федерація активізувала в окремих районах Донецької та Луганської областей, а також у прилеглих районах України діяльність спецслужб, агентури, диверсійних груп, збільшила кількість інформаційно-пропагандистських та інших засобів, спрямованих на дестабілізацію ситуації на Сході України.

З 2015 року в районі АТО було запроваджено систему **військово-цивільних адміністрацій — тимчасових органів влади на території Донецької та Луганської областей**. Цивільному населенню надавалася допомога у вирішенні проблемних питань життєдіяльності. Це дало змогу мінімізувати наслідки бойових дій на цивільне населення та розширити можливості протидії негативному російському інформаційному впливу на населення держави. Протистояння України російській агресії у 2014–2017 роках вийшло за рамки антитерористичної операції і набуло чітко вираженого оборонного характеру. Наприкінці 2017–початку 2018 року актуальним стало оновлення правового поля використання збройних сил держави для захисту від

збройної агресії Російської Федерації. **24 лютого 2018 року** вступив у дію Закон України «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій і Луганській областях», який змінював попередній формат АТО та порядок застосування Збройних сил України, інших військових формувань та правоохоронних органів. Завдяки оновленому законодавству було створено правові засади для запровадження Операції об'єднаних сил (ООС) із забезпечення національної безпеки й оборони, відсічі та стримування збройної агресії Російської Федерації на території Донецької та Луганської областей. Внаслідок військових дій у 2014–2018 роках загинуло близько 10 тисяч українців: мирних мешканців і вояків. Близько двох мільйонів людей стали внутрішньо переміщеними особами. Воєнними діями зруйновано сотні підприємств, житлових будинків та одиниць інфраструктури на Сході України. Збройна агресія Російської Федерації проти України має риси **гібридної війни**. Її ведуть не лише на полі бою, а й у сфері пропаганди, в засобах масової інформації, в економічній та правовій сфері. **27 січня 2015 року Верховна Рада України визнала Росію агресором і звинуватила її у розв'язанні гібридної війни проти України.**

Емблема
Об'єднаних
сил

1. Охарактеризуйте події на Сході країни навесні 2014 року.
2. Назвіть основні події Антитерористичної операції.
3. Які функції виконували військово-цивільні адміністрації в Донецькій і Луганській областях?

Зі звернення Верховної Ради України до Організації Об'єднаних Націй, Європейського парламенту, Парламентської асамблеї Ради Європи, Парламентської асамблеї НАТО, Парламентської асамблеї ОБСЄ, Парламентської асамблеї ГУАМ, національних парламентів держав світу про визнання Російської Федерації державою-агресором

«Україна залишається об'єктом воєнної агресії з боку Російської Федерації, яку вона здійснює, серед іншого, і через підтримку та забезпечення масштабних терористичних атак. Від початку агресії наприкінці лютого 2014 року Російська Федерація систематично порушує загальновизнані норми міжнародного права, права людини, в тому числі право на життя мирних громадян України, які стали заручниками терористів на окупованій території Донбасу. Цинізм кремлівської агресії, яка включає активну підтримку терористів на державному рівні, перетворює вбивство безневинних мирних громадян на звичне повсякденне явище. Очевидною є причетність Росії до таких терактів, як збиття цивільного пасажирського літака рейсу МН17, трагедій у Волновасі, Донецьку та Маріуполі...

27 січня 2015 року».

1. Доведіть або спростуйте думку: «Україна залишається об'єктом воєнної агресії з боку Російської Федерації».

3. Міжнародне становище України.

Світова спільнота однозначно оцінила окупацію Криму та частини Донецької і Луганської областей як збройну агресію Російської Федерації проти України. Глави провідних світових держав утворили міжнародну коаліцію на підтримку незалежності та територіальної цілісності України. У червні 2014 року очільники Німеччини, Франції, Росії та України сформували Нормандський формат (Нормандія — область на півночі Франції) для переговорів по врегулюванню ситуації на Сході України. До контактної групи увійшли представники президентів Росії та України, канцлер Німеччини Ангела Меркель і президент Франції Франсуа Олланд (згодом — Мануель Макрон). На початку вересня 2014 року були прийняті Мінські домовленості про тимчасове припинення військових дій. Угоду підписали представники ОБСЄ, України, Російської Федерації, «ДНР» і «ЛНР». Ними

Одне із засідань у Мінському форматі.
На передньому плані сидять: Ангела Меркель,
Володимир Путін, Петро Порошенко, Франсуа
Олланд. Париж. Світлина. 2015 рік

визначена демаркаційна лінія сторін: **військ України і сепаратистів**. Важке озброєння мало бути відведене від лінії зіткнення сторін на 50 км. Мінські домовленості не ратифікувала Верховна Рада, і вони є політичним, а не юридичним документом. У ньому йдеться про обмін заручниками (військовополоненими), про забезпечення виконання угод моніторинговою групою ОБСЄ. Була підписана заява України про відновлення кордону між Україною та Росією в Луганській і Донецькій областях та про виведення з території України усіх найманців, нелегальних збройних формувань. Мінські домовленості мали як свої переваги, так і недоліки. До перших треба віднести припинення кровопролиття, зменшення в рази загиблих з обох сторін. Вони унеможливлювали відкрите втручання Росії у війну, що загрожувало б втратою Україною незалежності. Проте домовленості мали й багато недоліків. Вони непрямо легалізували самопроголошену сепаратистську владу. Конфлікт розтягувався у часі на невизначений термін, можливо на десятиліття. **Заморожений конфлікт стає вічною загрозою для подальших кроків України в сторону Європи**. Час грає як на стороні України, так і проти неї. Позитивним є те, що він дає можливість далі зміцнювати свої Збройні сили та військову підготовку особового складу. Також дає час для мирного розвитку країни та здійснення нарешті економічних реформ.

Політичну кризу в Україні обговорювали в березні 2014 року на екстреному саміті ЄС в Брюсселі. На порядку денному стояло також прохання післяреволюційної української влади якомога швидше підписати Угоду про асоціацію між Україною і ЄС. Згодилися на компроміс: розділити Угоду на політичну та економічну частини й підписати спочатку перший, а потім другий документ. **21 березня 2014 року було підписано Угоду про партнерство та співробітництво між Європейським Союзом і Україною, економічну частину — 27 червня 2014 року.** 16 вересня 2014 року Європейський парламент ратифікував Угоду синхронно з Верховною Радою України. За ратифікацію проголосували 355 депутатів Верховної Ради та 535 депутатів Європарламенту. Першими з країн-членів ЄС Угоду ратифікували Румунія, Литва та Латвія; останніми — Кіпр, Бельгія, Нідерланди. Визначені цілі Угоди, серед яких — створення асоціації, поступове зближення між Україною та ЄС на основі спільних цінностей, поглиблення економічних та торговельних відносин, зокрема шляхом створення зони вільної торгівлі, посилення співробітництва у сфері юстиції, свободи і безпеки. Закріплені принципи, які лежатимуть в основі асоціації, передусім забезпечення прав людини та основоположних свобод, повага до верховенства права, дотримання суверенітету й територіальної цілісності, непорушності кордонів і незалежності. Підкреслено, що подальші відносини між Україною та ЄС базуватимуться також на принципах вільної ринкової економіки, верховенства права, ефективному урядуванні тощо.

17 травня 2017 року в місті Страсбург (Франція) була підписана Угода про запровадження з **11 червня 2017 року безвізового режиму для громадян України при перетині кордону з державами ЄС.** Безвізовий статус дозволив кожному українцеві, хто має біометричний паспорт, в'їжджати до будь-якої країни ЄС без попереднього одержання візи у відповідному консульському відділі тієї чи іншої країни. Проте були прописані окремі обмеження. Безвіз не стосується осіб, які їдуть на навчання до країн ЄС, а також тих, хто їде туди на роботу. Окремі дозвільні документи повинні мати громадяни, які хочуть потрапити у Велику Британію — країну, яка запустила механізм виходу з ЄС. Громадянин, який перетинає кордон, повинен мати відповідні кошти на прожиття. І має право перебувати в державах ЄС не більше трьох місяців. За перший рік існування безвізу ним скористалося півмільйона українців. **Безвіз має колосальне психологічне значення для українських громадян.** Вони на рівних правах з європейцями можуть вільно перетинати кордони, здійснювати ділові і туристичні поїздки, не відчувати себе людьми нижчого сорту.

1. Визначте переваги і недоліки Мінської угоди.
2. Розкрийте цілі Угоди про партнерство і співробітництво між Україною та ЄС.
3. Яке значення для жителів України має запровадження безвізового режиму з країнами ЄС?

Із Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони

«— ВИЗНАЮЧИ, що політична асоціація та економічна інтеграція України з Європейським Союзом залежатиме від прогресу в імплементації цієї Угоди, а також від досягнень України в забезпеченні поваги до спільних цінностей і прогресу в наближенні з ЄС у політичній, економічній та правовій сферах;

— БАЖАЮЧИ просувати процес реформ і адаптації законодавства в Україні, що сприятиме поступовій економічній інтеграції і поглибленню політичної асоціації;

— ВПЕВНЕНІ в необхідності для України впроваджувати політичні, соціально-економічні, правові та інституційні реформи з метою ефективного виконання цієї Угоди та будучи відданими рішучій підтримці цих реформ в Україні...»

1. Окресліть зобов'язання України у зв'язку із підписанням Угоди про асоціацію із ЄС.

Ліна Костенко, поетка

«А ви думали, що Україна так просто. Україна — це супер. Україна — це ексклюзив. По ній пройшли всі катки історії. На ній відпрацьовані всі види випробувань. Вона загартована найвищим гартом. В умовах сучасного світу їй немає ціни».

1. Висловіть своє ставлення до сказаного Ліною Костенко. Чи спонукає її думка до вивчення історії України та її популяризації у світі?

Коли в Україні Верховна Рада ратифікувала Угоду про асоціацію між Україною та ЄС (16.09.2014 р.),

у Шотландії відбувся референдум, під час якого її жителі проголосували за збереження єдності Сполученого Королівства (18.09.2014 р.).

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:

- **20 лютого 2014 р.** — початок окупації Криму Росією;
- **21 березня 2014 р.** — підписано Угоду про партнерство і співробітництво між Україною і ЄС;
- **27 березня 2014 р.** — ухвалено Генеральною Асамблеєю ООН резолюцію про підтримку територіальної цілісності України;
- **14 квітня 2014 р.** — початок Антитерористичної операції;
- **травень 2014 р.–січень 2015 р.** — захист Донецького аеропорту;
- **червень 2014 р.** — сформовано Нормандський формат;
- **серпень 2014 р.** — бої за місто Іловайськ;
- **вересень 2014 р.** — підписано Мінську угоду;
- **11 червня 2017 р.** — запроваджено безвізовий режим для громадян України при перетині кордону з державами ЄС;
- **квітень 2018 р.** — реформатування АТО в ООС.

2. Поясніть значення понять: *АТО, гібридна війна, Нормандський формат, волонтери, «кіборги», військово-цивільні адміністрації, ООС, безвізовий режим.*

3. Спілкуючись зі знайомими, родичами — учасниками АТО, складіть опорний конспект-свідчення учасників бойових дій на Сході України.

4. Доведіть або спростуйте думку: «Безвіз має колосальне психологічне значення для громадян України».

§ 36

Соціально-економічне становище України в 2010-х роках

- ✓ Які риси визначали розвиток економіки України у 1990-х роках?
- ✓ Коли була запроваджена в обіг грошова одиниця — гривня?
- ✓ Назвіть причини еміграції з України працездатного населення.

1. Тенденції розвитку економіки. Промисловість України.

В означений період в економіці країни тривав процес **модернізації**, який передбачав роздержавлення, приватизацію, реформування відносин власності. Новим позитивним моментом стало створення так званих **точок росту** — **підприємств та галузей, які можуть виробляти конкурентоспроможну продукцію**. Простежується тенденція до закриття старих заводів і фабрик, розташованих у центральній частині міст, та заснування нових потужностей на їх околицях. Відбувається перепрофілювання старих виробництв на нові, модерні. Зросли обсяги **іноземних інвестицій** в економіку держави. У 2018 році в Україну інвестували капітали 130 країн, головно у галузі переробної промисловості, сферу оптової та роздрібної торгівлі — туди, де швидко з'являються нові товари, змінюється асортимент, повертаються витрати та є невисокі комерційні ризики. Зарубіжних інвесторів приваблюють смкий внутрішній ринок з більшості товарних позицій; географічне розташування України на перетині основних транспортних шляхів між Європою та Азією; порівняно дешева та водночас кваліфікована робоча сила; науковий потенціал; розвинена інфраструктура (наявність портів, мостів, летовищ, складів, систем зв'язку, водопостачання) та інше. Проте притік іноземних інвестицій у країну гальмують корупція, неефективна судова система (неможливість захистити право власності чи справедливо вирішити бізнес-суперечку), митні процедури, часті зміни законодавства; отримання великої кількості дозвільних документів у різних інстанціях; перевищення повноважень органами контролю та перевірки. Усе це змушує потенційного інвестора упереджено ставитися до України. Негативний вплив на економічну ситуацію в державі спричинили російсько-український збройний конфлікт, втрата Криму, а також частини промислових регіонів Донецької та Луганської областей, де розташовувалися бюджетоутворюючі промислові комплекси, несприятлива ситуація на міжнародних ринках. Відтак у 2013–2018 роках зафіксовано зниження темпів розвитку економіки і падіння обсягів валового внутрішнього продукту (ВВП) зі 183,3 млрд доларів у 2013 році до 130,8 млрд доларів у 2018 році.

Визначальну роль в економіці України і надалі відіграє **важка промисловість**: паливно-енергетична, ракетно-космічна галузі, чорна металургія, важке машинобудування. Попри важливість **паливно-енергетичного комплексу** як

базового в господарстві держави, він у нашій країні технологічно відсталий і знаходиться в занедбаному стані: промислово-виробничі фонди зношені на 65–70 %, бракує коштів на їхнє оновлення та на геологорозвідувальні роботи, а перспективні родовища нафти і газу знаходять надто рідко. Однією із бюджетонаповнюючих галузей економіки є **чорна металургія**. Продукція, виготовлена металургійними підприємствами України в 2018 році, складала 30 % від загального промислового виробництва й 25 % від загального експорту. В **ракетно-космічній галузі** держави працюють майже 40 великих підприємств та багато малих і середніх підприємств-розробників і незалежних науково-дослідних лабораторій. Провідним центром серед них є конструкторське бюро «Південне» та виробниче об'єднання «Південний машинобудівний завод» у місті Дніпро. Це підприємство і сьогодні співпрацює в різних міжнародних проєктах; постачає ракети для запусків штучних супутників Землі в різні країни світу, і навіть США. На економічний стан базових галузей промисловості України негативно впливають торговельні війни з Російською Федерацією. Ще під час роздержавлення і приватизації великих індустріальних підприємств багато з них в Україні стали власністю російських олігархів та фінансово-промислових груп, а ті, щоб позбутися конкурентів на спільному секторі світового ринку, банально доводили їх до банкрутства. А в разі введення в експлуатацію газогонів в обхід України, газотранспортна система держави суттєво втратить свою привабливість, а бюджет країни — кілька мільярдів доларів щорічно. За якістю автомобільних доріг, як і за багатьма показниками рівня життя населення Україна посідає останнє місце в Європі.

З переходом до моделі ринкової економіки у нашій країні почав розвиватися **малий і середній бізнес**. У структурі ВВП його частка зростає з року в рік. Більшість малих і середніх підприємств займаються оптовою та роздрібною торгівлею, ремонтом автотранспортних засобів, сільським, лісовим або рибним господарством, промисловим виробництвом, будівництвом, професійною та науково-технічною діяльністю, транспортом, інформацією та телекомунікаціями, освітою, охороною здоров'я, мистецтвом, спортом, розвагами. В 2015 році у малому підприємстві було зайнято 6,5 млн осіб — 41 % від усього населення працездатного віку. У 2017 році підприємства з кількістю найманих працівників менше 250 осіб становили понад 99 % від усіх підприємств в економіці.

1. Окресліть позитивні і негативні тенденції розвитку економіки України у 2010-х роках.
2. Визначте місце галузей важкої промисловості в структурі економіки.
3. Яку роль в економіці держави відіграє мале і середнє підприємництво?

Емблема
Державного космічного агентства України

Уривок із науково-аналітичної доповіді Інституту економіки і прогнозування НАН України «Розвиток промисловості для забезпечення зростання та оновлення української економіки». 2018 рік

«Традиційними проблемами, що гальмують промисловий розвиток, залишаються: нестабільна політична ситуація, яка спричинила значний вплив іноземних інвестицій з промисловості; недостатня урегульованість законодавчого поля формування промислової політики держави; відсутність ефективної взаємодії держави та бізнесу та її стійких інституцій, сформованих на базі спільних інтересів, які спрямовані на промисловий розвиток та економічне зростання; незахищеність прав власності (за Міжнародним індексом прав власності у 2018 році Україна посіла 110-те місце у світі та 23-те в регіоні, покращивши свій показник лише на 0,858 — до 4,282 бала — порівняно з 2017 роком); рівень корупції, що не асоціюється із європейськими демократичними цінностями; низький рівень довіри до уряду та судової влади, що є одним із найнижчих у світі, — за період 2016–2017 років частка опитаних, які довіряють уряду, становила лише 11 % (для порівняння у Польщі — 50 %), так само довіру до суду мають лише 11 % опитаних».

1. Визначте проблеми, які гальмують розвиток промисловості України. Поясніть, чому їх вважають традиційними.

2. Становище у сільському господарстві.

Нова сільськогосподарська техніка і агротехнічні прийоми у сільськогосподарському виробництві.

Світлина

Сільське господарство — найпрестижніша галузь української національної економіки сьогодні, яка є стратегічно важливою, бо дає Україні продовольчу незалежність, а значній частині сільського населення, що не менш важливо, робочі місця. Результатом ринкових перетворень в аграрному секторі стала ліквідація державної монополії на землю, реформування сільськогосподарських підприємств (колгоспів і радгоспів) із подальшим формуванням господарських структур ринкового спрямування. В агросекторі України виникли

і функціонують суб'єкти господарювання різних організаційно-правових форм: господарські товариства, фермерські господарства, кооперативи, акціонерні компанії. Найбільші сільськогосподарські виробники утворюють агрохолдинги — аграрно-промислові структури, які складаються із керуючої компанії і контрольованих нею дочірніх підприємств, що займаються виробництвом продуктів

харчування. В останні роки у діяльності українських агрохолдингів простежуються кілька тенденцій — до збільшення земельних площ, оброблюваних ними, вихід на міжнародні ринки, залучення іноземних інвестицій. Лівова частка продовольства, яке експортує держава, теж виробляється ними. Важливим чинником зростання сільськогосподарського виробництва є впровадження новітніх агротехнологій. У цій сфері зареєстровано багато інноваційних проектів, що допомагають аграріям розвиватися.

В означений період суттєво зросли як кількісні, так і якісні показники продукції сільського господарства. Інтенсивним шляхом розвиваються і рослинництво, і тваринництво. Врожайність культур суттєво випереджає відповідні показники докризового періоду. У 2016–2018 роках валові збори зерна були найбільшими за всю історію України. Наша країна — **світовий лідер за експортом соняшникової олії та ячменю**. В останні роки Україна відновила свій статус одного з найбільших постачальників зерна на світовий ринок, яке купляють передусім в Азії та Африці. Окремі сільгосппродукти постачаються і в країни ЄС. Водночас активізація попиту на продовольство на внутрішньому ринку сприяла розвитку вітчизняного **тваринництва**, яке традиційно спеціалізується на виробництві передусім м'яса, молока і яєць. Сільське господарство — провідна галузь економіки України. Так, у 2018 році агросектор забезпечив майже 17 % ВВП країни і приніс майже 38 % валютних надходжень до бюджету держави.

Водночас для динамічного розвитку цієї сфери економіки необхідні: сприятлива **законодавча база**, достатні **фінансові ресурси**, більш інтенсивне впровадження **передових агротехнологій**, залучення **молоді у сільськогосподарське виробництво**, **забезпечення гідної оплати праці**, **виробництво органічної, безпечної та екологічно чистої продукції**.

1. Чому сільське господарство є стратегічно важливою сферою економіки України?
2. За експортом якої продукції агросектора Україна — світовий лідер?
3. Окресліть фактори, необхідні для розвитку агропромислового комплексу країни.

Зі статті економіста Олександра Охріменка «Сільське господарство врятує Україну та забезпечить її майбутнє»

«Для того, щоб Україна могла виробляти багато і якісної сільськогосподарської продукції, потрібні технології 21 століття, де більше праці машин, а не ручної праці, як це прийнято в особистих господарствах. Україна за рівнем врожайності тієї ж пшениці істотно відстає від Німеччини. І це при тому, що в Україні чорноземи, а Німеччина не може похвалитися такими землями. Зараз все вирішують нові технології, які включають правильну підготовку сільськогосподарської землі до посіву, якісний посівний матеріал, обробку під час зростання і збирання врожаю з мінімальними втратами і подальшу переробку і зберігання. Це все інвестиції та інвестиції, без яких в Україні завжди буде врожайність нижча, ніж у Німеччині, незважаючи на чорноземи під ногами».

1. Який чинник, на думку автора, сприятиме збільшенню кількості і покращенню якості сільськогосподарської продукції?

3. Повсякденне життя.

Роки незалежності означилися складними трансформаціями у повсякденному житті населення. Кризові явища в економіці, невдалі спроби її реформування, повільне усталення ринкових відносин мали неоднозначний вплив на матеріальне становище різних верств суспільства. Досить гостро постала проблема зайнятості працездатного населення. Наростали такі явища, як **безробіття, відсутність нових робочих місць, затримка із виплатою заробітної плати, інфляція**. В особливо важкому становищі опинилися найменш соціально захищені категорії — діти, молодь, люди пенсійного віку. Скорочення прибутків громадян призвело до суттєвого падіння рівня споживання. Знижувалася купівельна спроможність населення. За таких умов заробітна плата нездатна була забезпечити прожитковий мінімум. У 2014 році, з початком російської агресії, українська гривня знецінилася більш ніж удвічі.

До нових реалій змушені були пристосовуватися **суспільство і влада**. По-різному люди бачили можливості покращити своє матеріальне становище: **трудовою еміграцією, освоєнням нових професій**, які є конкурентоспроможними на ринку праці, **заняттям тими видами господарської діяльності, які приносили прибуток**. Прикметною ознакою стала **соціальна диференціація**, тобто розшарування населення, його поділ на заможних, середньо забезпечених і бідних. Водночас змінюється психологія соціуму, у якій визначальну роль починає відігравати **індивідуалізм**, опертя на власні сили задля досягнення успіху. Визначилися головні цілі діяльності влади у сфері соціальної політики — **розвиток людського потенціалу, зниження рівня бідності, забезпечення умов для підприємницької діяльності, матеріальна підтримка тих категорій населення, які її потребують**. Однак вони реалізуються ще недостатньо.

2000-і роки означилися появою нових рис у повсякденному житті. Після завершення епохи дефіциту, українці почали активно розвивати **сферу послуг** — галузь економіки, яка безпосередньо впливає на повсякдення. Цьому, зокрема, сприяла активізація туристичних подорожей. Українське населення переймає традиції європейського сервісу; вітчизняні виробники підтягують якість своєї продукції до європейських стандартів. Українці привчають себе до культури споживання і виробляють власну систему споживчих знань. Розширилися можливості комунікації. Якщо на початку 1990-х років комп'ютери в Україні були рідкістю і більшість людей не замислювалися над тим, що вони їм можуть бути для чогось потрібні, то вже у 2000-х роках у державі значно зросла кількість користувачів інтернетом, який перетворився на важливий засіб зв'язку і джерело отримання інформації. Ознакою повсякденного життя стали також мобільні телефони. За роки незалежності зменшилася кількість українців, які вже не «можуть терпіти таке життя»: якщо наприкінці 1990-х років до 60 % респондентів під час

соціологічних опитувань говорили, що «терпіти вже не можна», то через 20 років переважна більшість схилилася до думки, що жити важко, але, в цілому, позитивно оцінила своє соціальне становище.

1. Чим зумовлювалося погіршення рівня життя населення?
2. Які нові риси з'явилися у повсякденному житті соціуму?
3. Як оцінюють жителі України своє соціальне становище?

Самооцінка домогосподарствами України своїх доходів у 2005-2015 роках (у %)

Оцінка власних доходів	2005	2008	2009	2010	2013	2015
Коштів достатньо і робили заощадження	6,6	12,7	11,1	11,6	10,4	6,2
Коштів достатньо, але заощаджень не робили	49,4	51,8	45,3	47,8	50,5	45,7
Відмовлялись від найнеобхіднішого, крім харчування	39	32,9	40,2	37,5	35,8	43,2
Не вдалося забезпечити навіть достатнє харчування	5	2,6	3,4	3,1	3,3	4,9

1. Проаналізуйте дані таблиці. Визначте фактори, які впливали на динаміку власних доходів населення.

Коли в Україні Володимир Гройсман призначений Прем'єр-міністром України (14.04.2016 р.),

в Ісландії історика Гунді Йоханнессона обрано Президентом країни (25.06.2016 р.).

Підсумуйте свої знання

1. Поясніть значення понять: *агрохолдинг, соціальна диференціація*.
2. Підготуйте історичну довідку на тему: «Економіка незалежної України: здобутки і прорахунки».
3. Які ви бачите шляхи для розв'язання соціальних проблем в Україні? Запропонуйте механізми їхньої реалізації.
4. Проведіть опитування жителів свого населеного пункту на тему: «Які фактори найбільше впливають на ваш добробут?». Зробіть аргументовані висновки.

§ 37 **Культурне життя в Україні за доби незалежності**

- ✓ Які тенденції у розвитку культури окреслилися у другій половині 1960-х–середині 1980-х років?
- ✓ Назвіть кінострічки українського поетичного кіно.
- ✓ Визначте зміни у релігійному житті України у період перебудови.

1. Загальні тенденції у розвитку культури. Освіта. Наука.

Здобуття незалежності створило можливості вільно, без будь-яких репресивних наслідків для себе та своєї сім'ї, висловлювати свою думку, працювати в певному художньому стилі тощо. В Україні, з її поліетнічним складом населення, широким спектром регіонально-культурних відмінностей, релігійною множинністю, культура може функціонувати на засадах плюралізму. Водночас українська культура позбувається рис провінційності. Державна хода України налаштовує українських митців відчутти себе невід'ємною часткою світової культури. Вони долають регіоналізм, периферійність колись радянського митця УРСР. За роки незалежності в українській культурі з'явилася низка творів літератури, кінематографа, образотворчого мистецтва, які відповідають рівневі світових стандартів. **Важливим для нашої культури є державна підтримка україномовного й національно-духовного продукту. Там, де розвивається українська культура та мова, — там, зрештою, завжди буде українська земля.** Упродовж 1991–2018 років Верховна Рада прийняла низку документів, що регулюють функціонування передусім національної культури в Україні.

Освіта — один із важливих чинників розвитку держави. Перед Україною постало завдання модернізувати освітній процес; націоналізувати освіту в середній і вищій школах; запровадити навчання українською мовою, при цьому забезпечити навчання мовами етнічних груп, які проживають в Україні; вводити в навчальний процес українознавчі дисципліни для виховання патріота України. **Головна ж мета — досягнути відповідності українських освітніх стандартів європейським. А це означає демократизацію, гуманізацію та спеціалізацію нашої освіти та освітніх програм.** У вересні 2017 року Верховна Рада прийняла **Закон «Про освіту»**. Він визначив завдання **нової української школи, зокрема виховання «інакшого» покоління молоді, готової до життя у відкритому суспільстві: комунікабельної і толерантної, духовної та високоінтелектуальної людини.** Новий закон розвантажує учня від індивідуальної домашньої роботи, натомість більше уваги приділяє груповим формам навчання. Відмінено оцінки та домашні завдання в молодших класах. Звертається увага на ранні стадії професійної орієнтації школярів. Відбулися зміни і у **вищій освіті**. Їхній зміст обумовлений цілями та потребами суспільства, зокрема підготовкою висококваліфікованих спеціалістів із урахуванням перспектив розвитку науки, техніки, технологій та культури. На час

здобуття незалежності в Україні діяло 156 вишів. Згодом, поряд із новими державними, були утворені приватні вищі навчальні заклади, зокрема Національний університет «Києво-Могилянська академія», Міжрегіональна академія управління персоналом, Національний університет «Острозька академія» тощо. У вишах здійснено перехід на триступеневу підготовку фахівців — бакалавр, спеціаліст, магістр; згодом двоступеневу — бакалавр, магістр. Із 2004 року за підтримки міжнародних і громадських організацій в Україні почала формуватися система зовнішнього незалежного оцінювання (ЗНО), спрямована на визначення рівня навчальних досягнень випускників середніх навчальних закладів при їхньому вступі до вишів. Студент має право обирати предмети для навчання з відповідних кластерів предметів, здобувати вищу освіту в державних чи приватних вищих навчальних закладах. **Велику увагу приділено, і це вже активно працює, підвищенню кваліфікації студентів у західних вишах.** Вищі навчальні заклади України постійно розширюють міжнародні зв'язки та співробітництво із зарубіжними освітніми установами й організаціями. Проблемою у цій сфері навчання є «перевиробництво» фахівців з дипломом, недостатній рівень надання освітніх послуг низкою вишів.

Наукова галузь в Україні зберігає найбільше рудиментів радянської системи. Відстала і матеріальна база технічних, природничих науково-дослідних інститутів. Відчувається потужний відтік молодих кадрів і кваліфікованих співробітників у Європу і Північну Америку. Попри усі негаразди, недофінансування досліджень та зарплат науковців, **українська наука має один з найпотужніших у світі інтелектуальний потенціал**, який здатний до генерації наукових ідей світового рівня, сильні наукові школи з математики, інформатики, фізики, хімії, медицини, ядерної фізики, радіоелектроніки, біотехнології, розробки нових матеріалів, інформаційних технологій, засобів зв'язку та телекомунікацій. Україна входить до вісімки країн світу, які спроможні забезпечити повний цикл проектування та виробництва авіакосмічної техніки. **В 1997 році Леонід Каденюк** здійснив космічний політ на американському кораблі «Колумбія», ставши першим космонавтом незалежної України. Значний внесок у державотворення робить українська академічна гуманітарна наука. До її досягнень можна віднести багатотомний енциклопедичний словник «Тарас Шевченко», вихід «Енциклопедії НТШ» (Том 1–3), 25 томів зібрання творів Михайла Грушевського із запланованого 50-томника, «Український археографічний щорічник» тощо. **Українська діаспора** виконала для України неоціненну функцію оберігача і примножувача традицій української незалежності в духовній і культурній сфері у часи, коли в самій Україні таку діяльність прирівнювали до державного злочину. В країнах поселення політична

Леонід Каденюк
напередодні польоту в
космос. Світлина.
1997 рік

еміграція створила сотні українських інституцій, які розвивали і вивчали національну інтелектуальну думку, нагадували світу про свою державну традицію. Серед них визначні інтелектуали-гуманітарії — професори **Юрій Шевельов (Шерех), Омелян Пріцак, Ігор Шевченко, письменники Ігор Качуровський, Василь Барка, Докія Гуменна** та багато інших. Сьогодні важливо зберегти надбання нашої діаспори від забуття. Так, загальноукраїнське історичне значення мають колекції Музею-Архіву Української вільної академії наук (УВАН) у США. Цінні надбання зберігаються в Центрі енциклопедії українознавства у Сарселі (Париж, Франція), Українського вільного університету (УВУ) в місті Мюнхені (Німеччина). Неоціненні пам'ятки перебувають на зберіганні в університетських і архівних центрах міст Нью-Йорка, Торонто, Вінніпега, Праги, Варшави та інших осередків нашої політичної еміграції.

1. Назвіть фактори, що впливали на культурний процес.
2. Визначте мету державної політики в царині освіти.
3. Якою була роль української діаспори у збереженні та поширенні культурних надбань?

Уривок із оцінки вітчизняних експертів ролі науки в українському суспільстві. 2017 рік

«Модернізація сучасного суспільства без розвитку науки просто неможлива, оскільки саме наука та освіта формують суспільство, забезпечують його зміни зі знаком «плюс». Саме наука, виробляючи та поширюючи наукові знання, дає суспільству нові технології, нові джерела енергії, нові можливості для підвищення рівня життя і переходу на якісно новий рівень існування».

1. Чи погоджуєтесь ви з думкою експертів? Свою відповідь аргументуйте.

2. Література. Музика. Мистецтво. Спорт.

В українську літературу упродовж 1990-х–2000-х років увійшла ціла плеяда нових талановитих українських авторів. Тематично — це письменство сучасного міського життя, індивідуальних філософських шукань, інтелектуальної заглибленості. Українська література вийшла з меж соціалістичного реалізму, вона афористична, образна, думаюча. Наші літератори стали затребувані читацькою аудиторією, зростають накладі популярних авторів. Поруч з **Ліною Костенко, Юрієм Щербаком, Володимиром Яворівським, Дмитром Павличком, Валерієм Шевчуком**, які створюють нові поезії і прозу, на літературному небосхилі світяться імена **Оксани Забужко, Юрія Андруховича, Тараса Прохаська, Сергія Жадана** та інших. Переживає ренесанс **книжкова галузь**, незважаючи на незадовільне державне фінансування. Збільшилася жанрова різноманітність української книги, поліпшилося її поліграфічне виконання. «**Книжковий Арсенал**» та «**Львівський книжковий форум**» стали популярними книжковими ярмарками, на яких бувають гості з усього світу. Книжковий бум, виникнення нових видавництв і їхні

спеціалізації свідчать про те, що вільна творчість може перебороти і фінансову скруту. Нові потужні видавництва видають україномовну продукцію і на цьому заробляють гроші («А-Ба-Ба-Га-Ла-Ма-Га», «Фоліо», «Видавництво Старого Лева», «Дух і Літера», та інші). Розширюється ринок споживача української книжки.

Головним набутком мистецького життя за роки незалежності стали процеси оновлення. Зокрема, у музиці утвердилася жанрова різноманітність. Далеко за межами України відомі імена українських оперних співаків **Вікторії Лук'янець**, **Володимира Гришка**, **Валентини Степової**. В українську культуру повернули ім'я відомого танцюриста, хореографа, теоретика класичного балету **Сергія Лифаря**. З 1994 року в Україні проводять фестивалі його імені. Значних успіхів досягла українська естрада. Знаними стали музичні фестивалі «Червона рута», «Таврійські ігри», «Берегиня». Популярністю серед громадянства користуються пісні у виконанні **Оксани Білозір**, **Василя Зінкевича**, **Тіни Кароль**, **Олександра Пономарьова**, гуртів «**Воплі Відоплясова**» **Олега Скрипки**, «**Океан Ельзи**» **Святослава Вкарчука**, «**Скрябін**», «**Піккардійська Терція**» та інших. Переможцями пісенного конкурсу Євробачення були представниці України **Руслана** (Руслана Лижичко) у 2004 році та **Джамала** (Сусана Джамаладінова) — в 2016 році. На світову арену вийшло **українське образотворче мистецтво**. Відомими за межами України стали художні полотна **Андрія Антоюка**, **Івана Марчука**, **Віктора Гонтарова**, творчість кераміста **Петра Мося**, скульптора **Романа Петрука**. Їхні художні пошуки сприймаються неоднозначно: одні з них послідовно спираються на національні традиції, інші більше тяжіють до авангардистських відкриттів початку ХХ століття, видозмінених у руслі власного творчого бачення. Новий імпульс отримало **українське кіно**. За останні роки щороку знімається до 50 фільмів. Низка стрічок одержали нагороди на різних європейських і світових кінофестивалях. **Українське опановує сферу масової культури, захоплює молодь, за якою майбутнє.**

Руслана на Євробаченні. Світлина. 2004 рік

Джамала на Євробаченні. Світлина. 2016 рік

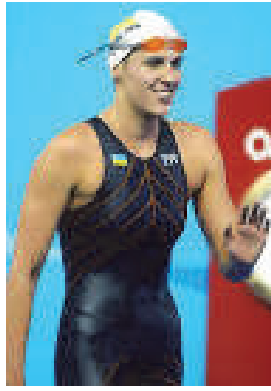
Офіційний логотип
Чемпіонату Європи
з футболу 2012 року

Фізична культура і спорт у всьому світі представляють свою державу на міжнародній арені. В незалежній Україні держава поки що не може вкладати великі кошти у спорт. Проте наша країна має прославлених і знаних у світі спортсменів: боксерів братів Віталія і Володимира Кличків, Василя Ломаченка, Олександра Усика, фігуристку Оксану Баюл, плавчиню Яну Клочкову, гімнастку Лілію Подкопаєву, тенісистку Еліну Світоліну. Провідними футбольними клубами є «Динамо» (Київ) і «Шахтар» (Донецьк), останній із них у 2009 році став володарем Кубка УЄФА (Союзу європейських футбольних асоціацій). У 2012 році Україна і Польща приймали Чемпіонат Європи з футболу. З-поміж зимових видів спорту найбільші здобутки українців у біатлоні. Фізична культура — важливий елемент здоров'я нації. Наразі цій сфері культури ще мало в Україні приділяється уваги. Недостатньо в нас велосипедних доріжок, спортивних майданчиків коло житлових будинків, бракує колективної свідомості щодо необхідності зарядки та фізичних вправ для здоров'я кожного члена громади.

1. Які риси притаманні українському літературному процесу?
2. Назвіть основні тенденції розвитку музичного й образотворчого мистецтва в Україні.
3. Визначте стан масового спорту в Україні.

Боксер
Володимир Кличко

Плавчиня
Яна Клочкова

Тенісистка
Еліна Світоліна

3. Релігійне життя.

Релігійна сфера має важливе значення для духовного життя української держави. Сьогодні Україна є **поліконфесійним регіоном**. Водночас значний прошарок населення має **атеїстичний світогляд**. У 1990-х–2010-х роках в Україні існували три

основні християнські конфесії: Українська греко-католицька церква, Українська православна церква Київського патріархату та Українська православна церква Московського патріархату. Функціонує й низка протестантських церков, найбільша з яких — Всеукраїнський союз церков євангельських християн-баптистів. Після десятиліть репресій і відновлення в 1989 році, УГКЦ у 1990-х роках поширила свою діяльність із західного регіону на всю Україну. 23 березня 2011 року, після відходу на емеретуру (заслужений відпочинок) колишнього Глави УГКЦ **Любомира Гузара**, одного з найвизначніших церковно-громадських діячів українського християнства кінця ХХ–початку ХХІ століття, Синод єпископів УГКЦ обрав єпископа **Святослава Шевчука** Верховним архієпископом Києво-Галицьким, Главою УГКЦ.

Головним змістом діяльності традиційних українських християнських церков була боротьба за набуття **помісності**. Ця боротьба для УПЦ КП й УАПЦ увінчалася успіхом. 15 грудня 2018 року відбувся об'єднавчий собор українських православних церков. Його результатом стало утворення **Православної церкви України**. УПЦ КП і УАПЦ припинили існування. Предстоятелем новоутвореної церкви (митрополитом) обрали **Епіфанія** — 39-річного єпископа УПЦ КП. **6 січня 2019 року** Вселенський патріарх Варфоломій надав **томос** (указ, послання предстоятеля помісної православної церкви у деяких важливих питаннях церковного устрою) **про автокефалію**. Православна церква України вважається найчисельнішою церквою. До її парафіян у 2018 році належали 45 % українських православних. **УПЦ МП** — інтегральна частина Російської православної церкви з центром у Москві. 19 % вірних відносять себе до представників цієї конфесії. Керівником УПЦ МП з 2014 року є митрополит **Онуфрій**. Крім християн східної традиції, в Україні проживає близько 1 млн осіб **римо-католиків**. Більшість із них — українці, а також етнічні поляки.

3-поміж інших релігій близько 2 млн мешканців України сповідують **іслам**. Мусульмани проживають здебільшого у Криму, на Донеччині, Луганщині, Херсонщині, а також у великих містах — Києві, Харкові, Запоріжжі, Дніпрі, Одесі, в якій діє 8 мечетей. Чисельно вони зростають в основному за рахунок демографічних і міграційних процесів. Урізноманітнюється релігійне життя мусульман України: функціонує Ісламський університет (Київ), виходять газети і журнали, відкрито Ісламський культурний центр (Київ) тощо. Мусульмани України прагнуть до виконання гуманістичних приписів своєї релігії, толерантно відносяться до іновірців. **У нашій державі проживають також іудаїсти, індуїсти, синтоїсти та представники десятків інших релігій**. Як і в радянську епоху, в **Україні церква відділена від держави**. Проте функціонує Державний комітет України у справах релігій, а глав церков завжди запрошують на урочистості з нагоди важливих державних свят.

1. Визначте головний зміст релігійного життя за доби незалежності.
2. Які процеси відбувалися у православ'ї в останні роки?
3. Охарактеризуйте діяльність мусульманських общин в Україні.

З Україною в серці

**Любомир Гузар
(1933–2017)**

Український релігійний діяч, патріарх-предстоятель Української греко-католицької церкви. Народився 26 лютого 1933 року у Львові. Закінчив народну школу, навчався у гімназії. З переїздом сім'ї до Австрії продовжив навчання в українській гімназії міста Зальцбурга, а у 1949 році родина переїздить до США, там він здобув середню освіту в малій духовній семінарії в Стемфорді та Католицький університет Америки. Отримав ступінь доктора богослов'я. У 1972 році прийняв чернецтво, був сподвижником Йосифа Сліпого. В 2001 році був обраний Главою Української греко-католицької церкви та отримав статус Кардинала католицької церкви. 21 серпня 2005 року офіційно змінив свій титул на «Верховний Архиспископ Києво-Галицький», переніс свій осідок до Києва. Його кандидатуру розглядали як одного із кандидатів на Папський престол. Підтримував мітингувальників під час Революції Гідності. Став моральним авторитетом українського народу.

«Ми мусимо бути того свідомі, що у нашому народі є група людей, для яких найважливіша їхня власна вигода... Серед нас дуже багато добрих людей. Але замало бути добрим — треба чинити добро. Якщо хочете жити у нормальній державі, передати її дітям і внукам — чинімо добро».

1. До чого закликав Глава Української греко-католицької церкви Любомир Гузар?

Коли в Україні у повному обсязі набула чинності Угода про асоціацію між Євросоюзом та Україною (1.09.2017 р.),

в Іспанії парламент Каталонії проголосував за резолюцію, яка формально декларує її незалежність від Іспанії (27.10. 2017 р.).

Підсумуйте свої знання

- Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
  - **вересень 2017 р.** — Верховною Радою прийнято Закон «Про освіту»;
  - **6 січня 2019 р.** — надано томос про автокефалію Православній церкві України.
- Поясніть значення понять: *гуманізація освіти, томос*.
- Підготуйте повідомлення на тему: «Чи є перспектива в сучасного українського школяра здобути освіту у вишах Західної Європи, Північної Америки?».
- Підготуйте презентацію про творчість художника Івана Марчука на тему: «Для мене мистецтво — це життя і одкровення».

§ 38

Практична робота № 6

Тема. Зовнішні та внутрішні загрози суверенітету України в умовах гібридної війни.

Завдання 1. Опрацюйте документи практичної роботи. Визначте зовнішні фактори впливу на існування незалежної України в умовах гібридної війни.

Завдання 2. З'ясуйте, які перешкоди чинить гібридна війна на внутрішньополітичну, економічну, соціальну ситуацію в Україні.

***Довідка.** Гібридна війна — нове поняття в політичному житті світу. Вперше використане у військових документах США і Великої Британії на початку XXI століття. Означає підпорядкування певної території за допомогою інформаційних, електронних, кібернетичних операцій, у поєднанні з діями збройних сил, спеціальних служб та інтенсивним економічним тиском. Гібридна війна поєднує принципово різні типи і способи ведення війни, які скоординовано застосовуються для досягнення основних цілей. Типовими компонентами гібридної війни є використання методів, що сприяють виникненню та поглибленню в державі, обраній для агресії, внутрішніх конфліктів.*

№ 1

Схема компонентів гібридної війни

№ 2

Володимир Путін, президент Росії. 2014 рік

«Ми не хочемо розподілу України, але Крим за фактом може бути тільки російським. Ніякої анексії Криму не було... Так, ми задіяли свої збройні сили, але лише для того, щоб провести референдум».

№ 3

Громадська та експертна думка. Соціологічне опитування центру імені Олександра Разумкова. 2016 рік

«Цілями російської агресії проти України є: зміна влади і встановлення контролю над Україною (66 %), унеможливлення європейської і євроатлантичної інтеграції (59 %), знищення української державності (36 %). Громадяни вважають головними причинами російсько-українського конфлікту: намагання України вийти з-під впливу РФ (46 %), неприйняття Москвою євроінтеграційного курсу Києва та загалом України як самостійної держави з незалежною зовнішньою політикою (по 42 %)».

№ 4

Уривок із аналітичного документа «Гібридні загрози Україні й суспільна безпека. Досвід ЄС та Східного партнерства»

«Інформаційно-пропагандистська робота РФ проти України спрямована на проросійськи налаштоване населення індустриальних районів України з концентрацією на цільові групи державних службовців, інтелектуальних еліт, людей старшого віку. Активною була діяльність Росії в соціальних мережах (передусім найпопулярніших на пострадянському просторі «Однокласниках» і «ВКонтакте»), де поширювали проросійські меседжі».

№ 5

Дослідник Віталій Мартинюк про основні гібридні загрози економічній безпеці України на сучасному етапі

«1) у військовій сфері: — діяльність незаконних збройних формувань на території України, що спрямована на дестабілізацію внутрішньої соціально-політичної ситуації в Україні, блокування важливих об'єктів промисловості й інфраструктури; нелегальне поширення торгівлі зброєю, що призводить до неконтрольованого володіння зброєю населенням країни та можливостей її придбання; 2) в інформаційній сфері: — використання українських телевізійних каналів та інших медіа для трансляції проросійських наративів у дозованому вигляді чи під опозиційними гаслами; [...] 4) у кіберсфері: — збереження присутності в Україні російських банків, які продовжують контролювати значну частину фінансів, бізнесу і громадян; контроль над важливими економічними активами в Україні; руйнування стратегічних підприємств. До основних транснаціональних загроз для України, що їх активно експлуатують у гібридній війні на сучасному етапі, можна віднести наявність сепаратистських тенденцій в окремих прикордонних районах: на додачу до тимчасово окупованих Криму і частини території Донбасу.

№ 6 **Ірина Бекешкіна, соціолог, директор фонду «Демократичні ініціативи»**

«Рівень розвитку демократії в різних країнах прямо співвідноситься з відсотком людей, які задіяні у громадянському суспільстві. У старих європейських демократіях кількість тих, хто безпосередньо чи опосередковано долучається до громадських справ, досягає 25–30 %. У нових демократіях, таких як Польща, — приблизно 10–15 %. В Україні — 5–6 %, тобто якісно громадянське суспільство стає більш активним, однак кількісного зростання поки що немає».

№ 7 **Петро Порошенко, п'ятий Президент України**

«Необхідне зміцнення стійкості проти російських гібридних загроз. Ми повинні переосмислити наші підходи до гібридної безпеки, до фейкових новин і пропаганди. Наголошую, що цифрова ера вимагає від нас взяти на озброєння нові й ефективні законодавчі запобіжники заради захисту досягнень вільного вибору наших суспільств, водночас забезпечивши делікатний баланс між демократичними свободами та вимогами кібербезпеки».

№ 8 **Із виступу Володимира Горбуліна, директора Національного інституту стратегічних досліджень (2014–2018 роки)**

«Світ уже отруєний страхом, брехнею і ненавистю. Це і є той новий, гібридний світ, в якому ми сьогодні живемо. І те, що нині фронт на європейському театрі бойових дій займає лише кілька сотень кілометрів українського кордону, нікого не повинно вводити в оману. Саме тому нинішній конфлікт і називається гібридним, бо жертви і руйнування агресор завдає не лише прямим військовим вторгненням, а, швидше, навпаки: все активніше він застосовує засоби інформаційно-психологічного, економічного, політичного впливу».

№ 9 **Експерт Роман Бурко, керівник спільноти «Inform paralm»**

«Кожен волонтер спільноти може виявити ініціативу, наприклад, знайти цікавий напрямок для ефективної дії і запропонувати його реалізацію. Так з'явилась ідея структурувати бази даних щодо доказів присутності російських військових та озброєння на Донбасі».

№ 10 **Юрій Радковець, віце-президент Незалежного аналітичного центру геополітичних досліджень «Борисфен Інтел»**

«Посилення торговельно-економічного тиску на Україну як однієї із форм економічної війни Росії проти України шляхом: систематичного порушення Російською Федерацією норм Договору про зону вільної торгівлі СНД, підписаного в 2011 році, а з 2016 року — скасування Росією (в порушення положень і вимог Світової організації торгівлі — СОТ) режиму зони вільної торгівлі щодо України; введення Російською Федерацією проти України продовольчого ембарго та заборона на транзит українських товарів до інших країн СНД територією Росії».

*Завдання 3. Про які компоненти гібридної війни йдеться у документі № 8?

**Завдання 4. Проаналізуйте дані соціологічного опитування центру імені Олександра Разумкова (документ № 3). Як оцінюють його учасники цілі російської агресії?

Узагальнення за розділом: **ТВОРЕННЯ НОВОЇ УКРАЇНИ**

1. Прочитайте уривок з історичного джерела. Про які події в ньому йдеться?

«Мужність українського народу та солідарність міжнародного товариства з Україною стали на заваді агресивних планів Кремля».

2. Розташуйте перелік подій у хронологічній послідовності, складіть хронологічну таблицю.

Надання томосу про автокефалію Православній церкві України, Вільнюський саміт, дострокові парламентські вибори, окупація Росією Криму, ратифікація Європарламентом і Верховною Радою Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом.

3. Попрацюйте з логічними ланцюжками. З'ясуйте, яке з понять зайве і чому.

А) гібридна війна, АТО, безвізовий режим, ООС.

Б) економічна інтеграція, Євромайдан, Небесна сотня, Революція Гідності.

В) чорна металургія, «Північний потік», машинобудування, електроенергетика.

Г) Оксана Забужко, Еліна Світоліна, Тарас Прохасько, Юрій Андрухович.

4. Складіть логічний ланцюжок подій, які б відображали процес творення нової України упродовж 2004–2018 років.

5. Проаналізуйте досягнення та прорахунки влади за президентства Віктора Ющенка. Визначте хронологічні межі його каденції.

6. Чи погоджуєтеся ви з твердженням, що Євромайдан продемонстрував народження нової української людини, яка вже не хотіла вертатися назад у духовне рабство тоталітаризму? Відповідь аргументуйте.

7. Згадайте основні досягнення української культури у добу незалежності. Чим історичні умови її розвитку відрізнялися від радянських часів? Заповніть таблицю.

Галузь культури	Визначні представники	Здобутки/назви творів
Література		
Книжкова сфера		
Музика		
Спорт		

8. Який термін найточніше характеризує стан української економіки від Помаранчевої революції до Революції Гідності: «криза», «реформування», «руйнація»? Свою думку обґрунтуйте конкретними фактами.

9. Попрацюйте з характеристиками історичних особистостей, поданими у § 34 (Петро Порошенко) і в § 37 (Любомир Гузар). Стисло вкажіть, який внесок зробили у вітчизняну історію ці постаті.

Рекомендована література

- ✓ Баран В., Даниленко В. Україна в умовах системної кризи. — К.: Либідь, 1999.
- ✓ Баран В. Україна в 1950–1960-х рр. Еволюція тоталітарної системи. — Львів, 1996.
- ✓ Грицак Я. Нариси історії України: Формування модерної української нації XIX–XX ст. — К.: Генеза, 2000.
- ✓ Скульчик С. Історія України. Народження модерної нації. — К.: Laugus, 2011.
- ✓ Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років. — К.: Либідь, 1995.
- ✓ Касьянов Г. Україна 1991–2007. Нариси новітньої історії. — К.: Наш час, 2007.
- ✓ Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. — К.: Темпора, 2013.
- ✓ Магочій П.-Р. Україна. Історія її земель і народів. — Ужгород: Видавництво В. Падяка, 2012.
- ✓ Мечник С. Під трьома окупантами. Спогади українського революціонера-підпільника. — Лондон: Друкарня Української видавничої спілки, 1958.
- ✓ Історія України в особах. XIX–XX ст. — К.: Україна, 1995.
- ✓ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. — Том 2. — К.: Основи, 1994.
- ✓ Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. — Львів: Інститут українознавства НАНУ, 1995.
- ✓ Плохій С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності. — Харків: Клуб Сімейного Дозвілля, 2016.
- ✓ Попович М. Червоне століття. — К.: АртЕк, 2005.
- ✓ Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба. — К.: Інститут історії України НАН України, 2015.
- ✓ Сайт Українського інституту національної пам'яті <http://www.memory.gov.ua>.

Навчальне видання

Хлібовська Ганна Миколаївна
Наумчук Оксана Володимирівна
Крижановська Марія Євгенівна
Гирич Ігор Борисович
Бурнейко Ігор Олегович

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Рівень стандарту

**Підручник для 11 класу
закладів загальної середньої освіти**

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено.

*У виданні використані ілюстрації з інтернет-видань,
що розміщені у вільному доступі*

Головний редактор *Іван Білах*
Комп'ютерне верстання *Марії Логош*
Дизайн *Інни Малявської*

Підписано до друку 29.07.2019 р. Формат 70х100 1/16.
Умовно-друк. арк. 20,736. Облік.-видавн. арк. 15,78. Наклад 24994 прим.

ТЗОВ «Видавництво Астон» 46006, м. Тернопіль, вул. Гайова, 8
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи ТР №28 від 09.06.2005 р.
www.aston.te.ua, e-mail: tovaston@gmail.com

Дата	Подія
1970–1972 рр., 1987–1989 рр.	видання «самвидавського» журналу «Український вісник» за редакцією В'ячеслава Чорновола
1972 р.	друга хвиля арештів дисидентів
1972–1989 рр.	перебування Володимира Щербицького на посаді першого секретаря ЦК КПУ
1976 р.	створено Українську Гельсінську групу (УГГ)
1978 р.	прийнято Конституцію УРСР
1982 р.	на пленумі ЦК КПРС оприлюднено Продовольчу програму
1984 р.	прийнято «Основні напрями реформи загальноосвітньої і професійної школи» — запроваджено навчання дітей із 6 років (за бажанням батьків), 8-річні школи реорганізовано у 9-річні, а середні — в 11-річні
1985 р., квітень	проголошено Михайлом Горбачовим курс на перебудову
1985 р., травень	розпочато кампанію з подолання пияцтва й алкоголізму в СРСР
1986 р., 26 квітня	відбувся вибух на Чорнобильській АЕС
1989 р., липень	розпочато страйк робітників шахти «Ясинуватська-Глибока»
1989 р., вересень	проведено установчу конференцію Народного Руху України за перебудову
1989 р., жовтень	прийнято Верховною Радою закон «Про мови в Українській РСР»
1989 р.	відроджено Українську греко-католицьку церкву
1990 р., березень	проведено перші демократичні вибори Верховної Ради УРСР
1990 р., 16 липня	прийнято Декларацію про державний суверенітет України
1990 р., жовтень	Революція на граніті
1990 р.	відновлено Українську автокефальну православну церкву
1991 р., 12 лютого	прийнято закон «Про відновлення Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки»
1991 р., 24 серпня	прийнято Акт проголошення незалежності України
1991 р., 1 грудня	Всеукраїнський референдум з питання підтвердження Акта проголошення незалежності України; обрано першого Президента України
1991–1994 рр.	президентство Леоніда Кравчука
1991 р., грудень	сформовано Збройні сили України
1991 р., 7–8 грудня	прийнято рішення про припинення існування СРСР
1991 р., 21 грудня	підписано Декларацію про створення СНД
1992 р., січень–лютий	затверджено державну символіку України: Прапор, Герб, Гімн

1994 р., липень	обрано Леоніда Кучму Президентом України
1994–2005 рр.	президентство Леоніда Кучми
1994 р., вересень	створено Автономну Республіку Крим
1994 р., грудень	підписано Будапештський меморандум між Україною, США, Великою Британією, Росією про без'ядерний статус України
1995 р., червень	підписано Конституційний договір між Верховною Радою і Президентом України
1995 р., вересень	набуття Україною членства у Раді Європи
1996 р., 28 червня	прийнято Конституцію України
1996 р., вересень	запроваджено національну грошову одиницю — гривню
2003 р.	конфлікт між Україною та Росією навколо острова Тузла
2004 р.	проведено Конституційну реформу; приєднано Україну до програми «Партнерство заради миру», що є інструментом взаємодії із НАТО
2004 р., жовтень–грудень	Помаранчева революція; обрано Віктора Ющенка Президентом України
2005–2010 рр.	президентство Віктора Ющенка
2008 р.	входження України до Світової організації торгівлі (СОТ)
2010 р., січень	обрано Віктора Януковича Президентом України
2010–2014 рр.	президентство Віктора Януковича
2013 р., листопад– 2014 р., лютий	Революція Гідності; повалено режим Віктора Януковича
2014 р., 18–20 лютого	розстріл Небесної сотні на Євромайдані
2014 р.	анексовано Крим Росією; підписано Угоду про партнерство і співробітництво між Україною і ЄС; розпочато Анти-терористичну операцію (АТО)
2014 р., квітень– 2018 р., квітень	Антитерористична операція (АТО) на Сході України
2014 р., травень– 2015 р., січень	захист Донецького аеропорту
2014–2019 рр.	президентство Петра Порошенка
2014 р., серпень	бої за місто Іловайськ
2014 р., вересень	підписано Мінську угоду
2017 р., червень	запроваджено безвізовий режим для громадян України при перетині кордону з державами ЄС
2017 р., вересень	прийнято Верховною Радою закон «Про освіту»
2018 р., квітень	переформатовано АТО в ООС (Операцію об'єднаних сил)
2019 р., 6 січня	надано томос про автокефалію Православній церкві України